Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

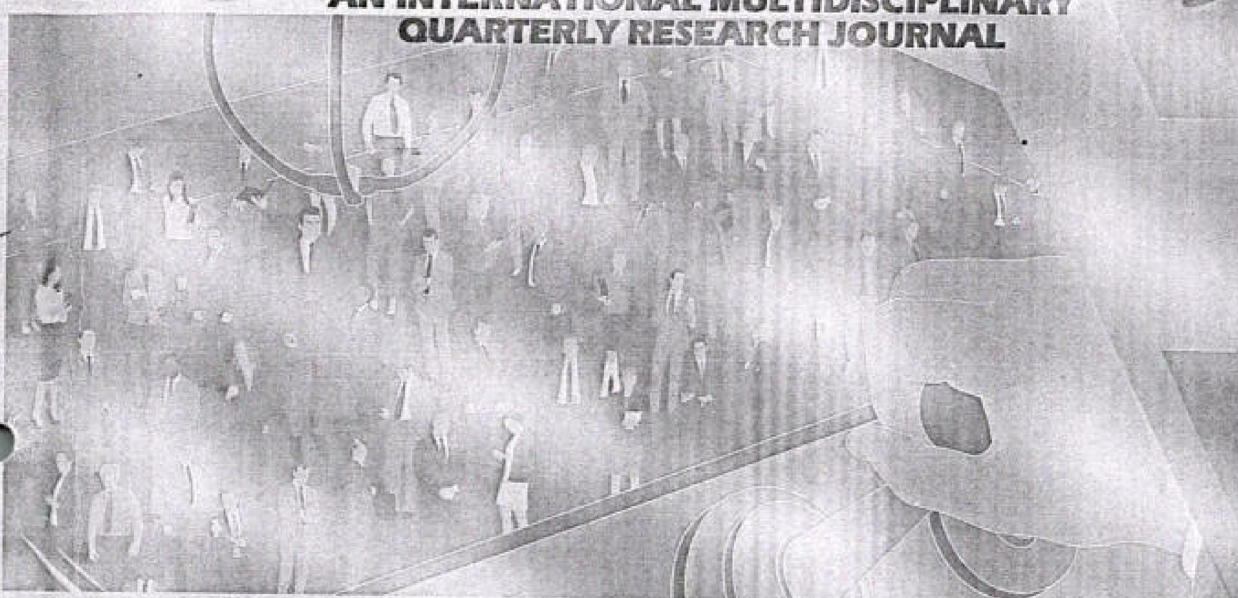

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

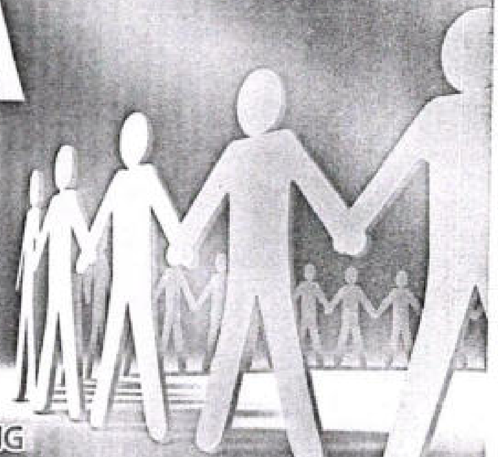

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

५. वारकरी संप्रदायाचे सामाजिक योगदान

डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे
श्री. शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

बाराव्या-तेराव्या शतकात झालेला मराठी संस्कृतीचा उदय, मराठीतून झालेला तिचा वाङ्मयात्मक आविष्कार म्हणजे आधीच्या अनेक शतकातील महाराष्ट्र भूमीतल्या सांस्कृतिक जीवनाच्या परिवर्तन चक्राचा स्वाभाविक व क्रमप्राप्त टप्पा आहे. तेराव्या शतकात मराठीतून स्वतंत्र वाङ्मय निर्मिती मुख्यतः वारकरी आणि महानुभाव संप्रदायामध्ये झाली. पंढरपूरचे लोकदैवत श्री विठ्ठल ही देवता वारकरी संताच्या वाङ्मयनिर्मितीचे मुख्य, प्रभावी स्फुर्तिकेंद्र होते. विठ्ठलभक्ती ही भाषिक व प्रांतिक भेदविरहित आहे. संताच्या अभंग वाङ्मयामध्ये कानडा विठ्ठल भक्त वत्सल आहे. वारकरी विचारप्रवाह गेली सातशतके सतत प्रवाहित आहे. सामान्य मानसाच्या जगण्याचे संदर्भ व संपूर्ण माणूसपण यात ठासून भरलेले आहे. सर्व सजीव, भूतमात्राविषयीचा कळवळा त्यात आहे. अवास्तव चमत्काराचे, कर्मकांडाचे, अंधश्रद्धाचे स्तोम नसून विज्ञानवादी, ज्ञानात्मभूमिका संताच्या साहित्यातून दिसून येते.

संतांची विज्ञानवादी भूमिका धर्म व ईश्वर संकल्पनेबाबत 'तीर्थी धोंडापाणी, देव रोकडा सज्जनी' अशी होती. माणसाला चांगल्या कर्तृत्वाने देवपण प्राप्त होते. प्रत्येकाच्या ठिकाणी तो अंशरूपाने वास करतो देवपण जागवण्याची गरज आहे. सात्त्विक गुणांचा प्रकर्ष जेथे, तेथे ईश्वराचे अस्तित्व अशी भूमिका प्रतित करून संत हे विशुद्ध विज्ञानवादी होते असे म्हणावे लागते. वारकरी संप्रदायामध्ये सर्वांना समान स्थान आहे. यातिहीन स्त्रीपुरूष सर्व जातीजमातीतील संताच्या अभंग रचना व सामुहिक भक्ती हेच तत्त्व सांगतात. यातून भक्तिचा वैयक्तिक व सामुहिक आविष्कार होत असतो. या संप्रदायात विविध जाती जमातीतील उच्च-नीच, लहान-थोर, श्रीमंत-गरीब, ब्राह्मण-शूद्र, स्त्री-पुरूष शिक्षित-अशिक्षित हे सर्व भेद टाळून हा संप्रदाय खरा पांडुरंग प्रेमाने भरलेला सर्वसामान्याचा आहे. विठ्ठल प्रेमाचे मधुर व रसाळ गीते, आर्त भावनेने रसरसलेली आणि अंतःकरणाचा ठाव घेणारी संतांची भक्तिगीते सर्वसामान्याची झाली. अभंगात दंग होवून लोक गाऊ नाचू लागले, आळवू लागले, त्यांचे गायन मग ती ओवी, अभंग वा विरहिणी, गौळणी तथा कोणत्याही स्वरूपाची रचना जनसामान्यांच्या जिभेवर नाचू लागली. कितीतरी भक्तिगीते त्यांना मुखोद्‌गत आहेत, ती गातांना मनाला प्रेमाचे भरते येते. अंगावर रोमांच उभे राहतात. डोळ्यातून जिव्हाळ्याने, आनंदाने अश्रू येतात हा एक अतींद्रिय, आंतरिक, अलौकिक, आनंद वैयक्तिक व सामुहिक पातळीवर अनाकलनीय गूढ आगळा-वेगळा असतो. संताच्या रचनांची व व्यक्तिमत्वाची छाप तत्कालीन समाजावर पडून त्यांच्यात चैतन्य व अस्मिता जागी झाली.

सर्वसामान्य बहुजन वर्गाला संस्कृताचे ज्ञान नव्हते त्यामुळे वेद-उपनिषदापासून वंचित राहिलेला हा वर्ग होता. वारकरी संप्रदायाने संस्कृताचा समाजावरील पगडा हटवून, त्यांनी आपले भक्तिवाङ्मय साध्यासुध्या, सोप्या मराठमोळ्या सर्वसामान्याच्या मराठी बोलीभाषेत रचल्यामुळे त्यांचे अभंग, ओवी इत्यादी रचना निरक्षर माणसाच्या अंतःकरणाचा ठाव घेणारी आहे. या संप्रदायातील स्त्री-शुद्रांना सुलभ वाटणारा, जातिभेदातीत, देवदेवताभेदातील, विश्वात्मक प्रेमाचा भक्तिमार्ग आत्मविकासाचा

मार्ग मोकळा करून लोककल्याणाच्या उदात्त जाणिवेचा आहे. भक्तिमार्ग सर्वजनसुलभ असून अभंग, आरती, गौळणी, विरहिणी, भारूड, भूपाळी तसेच कीर्तन, प्रवचन, भजन, प्रार्थना, हरिपाठ इत्यादी साधनाच्या माध्यमातून भक्ती साधणाऱ्या जनसाधारणाला आत्मविकासाचा मार्ग सापडला. त्यांची मानसिक गुलामगिरी, भौतिक दुरावस्था दूर सारून जीवनसंघर्षाला तोंड देण्याची आत्मिक शक्ती त्यांच्यात भक्तिमार्गाच्या अवलंबामुळे निर्माण झाली.

भागवतधर्माच्या ध्वजाखाली भक्ती परंपरेतील जवळ जवळ सर्वच संत शूद्र जातीतले होते. जातीहीनतेचे दुःख, ब्राह्मणी, पंडित वर्गाकडून होणारा छळ, सोवळ्या-ओवळ्याच्या कल्पना, व्रत, धर्मकल्पना या सर्वांचा संतांनी भक्ती मार्गात निषेध केला. जन्माने मिळालेल्या जातीपेक्षा कर्माने कमावलेली भक्ती मोठी आहे. आर्य आणि सैधंव, वैदिक आणि औपनिषदिक, यज्ञाचे समर्थक आणि विरोधक, बर्हिमुखवृत्ती व अंर्तमुख वृत्तीचा लढा शतकानुशतके सतत वाहत राहिलेला आहे. तेराव्या शतकातील भक्तिमार्गी मराठी संत आणि तत्कालीन व्रतधर्मी, वर्णधर्मी यांच्यातही विरोध होता. भक्ती हा पाचवा पुरूषार्थ मानला गेला. भक्ती ही सर्वश्रेष्ठ आहे. परमेश्वराला शरण गेलेल्या संताची भक्ती प्रगमनशील व खरी समदृष्टी सांगणारी आहे. परमेश्वर जात, धर्म, कुळ, वर्ण, लिंग बघत नाही तर भक्तीचा जिव्हाळा, विरक्तीची खोली पाहतो. भक्ताचा अनन्यभावाची तीव्रता पाहतो. यामुळे वारकरी संप्रदायामध्ये अठरापगड जातीजमातीतील संतकवी भक्ती सन्मुख झाले.

संस्कृताचे, पांडित्याचे वर्चस्व तत्कालीन समाजमनावर दिसून येते. सामान्यांना सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय प्रतिष्ठा नव्हती, मात्र या सर्वांना एक मार्ग होता तो म्हणजे भक्तीचा. वारकरी संतांची मांदियाळी ही शूद्र; अतिशुद्र, पतित स्त्रिया, आबालवृद्ध, उपेक्षितांना मोकळी होती. सामान्य स्त्रीपुरूषाला संतांनी या विषमतेच्या, अगतिकतेच्या काळोखातून बाहेर काढून भक्तीमार्ग दाखविण्याचे अलौकिक कार्य केले. संतांची सगळी धडपड परिस्थितीसापेक्ष अशा लौकिक सुखदुःखाच्या पातळीवरून परिस्थितीनिरपेक्ष स्वरूपाच्या अलौकिक सुखाच्या पातळीवर उड्डाण घेण्यासाठी आहे. मानवी जीवनात संसारातील सुख दुःख पलिकडे संतत्वाची उंची त्यांनी गाठली. मुक्तीसाठी भक्ती समर्थ आहे. यज्ञ, याग, क्रीया, व्रत, तीर्थ ही भक्तीसाठी आवश्यक नाही. भक्तिमार्गाचे मूळ अवैदकत्व हे संताच्या विचारांना दुजोरा देणारा आहे. वेदांचा आदर संतांनी केला. त्याचे मर्म त्यांनी जाणले. सहजसुबोध शब्दात सामान्यांना सांगितले. संत अवैदिक असून निवृत्तीवादी होते.

संतांनी मध्ययुगीन काळात समाजाचे चित्रण अभंगातून रेखाटले. कबीर, मीराबाई, सुरदास, तुलसीदास हे संत महाराष्ट्राचे नसूनही त्यांच्या बद्दलचा आपलेपणा वाटतो. भक्ती ही गंगा उत्तर-दक्षिणेकडेच नव्हे तर भारताबाहेर सातासमुद्रापार गेली. संतसाहित्य शतकाच्या काळाच्या मर्यादा ओलांडून नामदेव-पंजाबातील गुरूग्रंथसाहेबमधील अभंग तसेच ज्ञानेश्वरी, भागवत,तुकारामाचे अभंग याचे महाराष्ट्राच्या जीवनावरच नव्हे तर विश्वातील अनेक देशात व भाषेत अनुवाद होत आहे. संत व संतसाहित्य केवळ काळापुरते व तत्कालीन समाजापुरते मर्यादित नाही. त्यांच्यात देशकालाच्या सीमा ओलांडण्याची वैश्विकता, चैतन्य, उर्जा व सामर्थ्य आहे. प्रापंचिक जीवन दुःख, नैराश्य, व्यवहारवाद, जीवनानुभूती, जीवनानुभव आनंद, अलौकिक प्रेमसुख, भक्ती इत्यादी. ह्या सर्वच भावना मानवी मनाशी जुळलेल्या आहे. स्वत्वाचा हा शोध न संपणारा न उलगडणारा आहे म्हणून या साहित्याचे मूल्य कालातित, अक्षर, अभंग व शाश्वत आहे. "आपल्यामधील हे आतमतत्त्व परमात्मतत्त्वाप्रमाणे नितळ, निर्मळ, मंगल, पवित्र, शुचिर्भूत कल्याणमय नि आनंदमय असते. त्यात सत्य, शिव नि सुंदर या त्रयीचा समन्वय झालेला असतो. जीवात्म्याचा परमात्म्यापर्यंतचा प्रवास या उदात्त जीवनादर्शातून होत असतो. त्यामुळं ऐहिक जीवनही सफल होतं नि पारमार्थिक

जीवनही सफल होते. या उदात्त जीवनादर्शाचं प्रतिबिंब संतसाहित्यात उमटत असतं. त्यामुळं त्याला स्थलकालाची मर्यादा पडत नाही. त्यात शाश्वत अक्षरत्व येतं. कोणत्याही काळात ते वाचलं तरी त्यातून या उदात्त जीवनमूल्यांची प्रचीती येते. त्यातच जीवनाची भव्यता, दिव्यता सामावलेली असते."[१] त्याला विशिष्ट स्थळाची, प्रदेशाची, देशाची वा काळाची मर्यादा पडत नाही.

संताच्या ग्रांथिक रचना, अभंग रचना, गौळणी, विरहिणी, भारूड, बालक्रीडा, भूपाळ्या, धावा, आरती, ओवी, उपदेशपर, नितीपर, भक्तिपर विविध रचना टवटवीत असून आजपर्यंतच्या व येणाऱ्या काळाला, मानवी मनाला धैर्य, स्फुर्ती, प्रेरणा जीवनतत्त्वज्ञान देत राहतील आणि समाजमन घडविण्याचे कार्य सतत करीत राहील. प्रत्येक मनाला आपलासा वाटणारा भाव त्यांच्या साहित्यात आहे. प्रेमाकुळ झालेल्या मनाला तो विरहभाव आपला वाटतो. त्यातून व्यक्त झालेला प्रापंचिक, लौकिक जीवन जणू प्रत्येक मनाच्या नानाविध भावभावना त्यांच्या रूपाने अभिव्यक्त बोलक्या झाल्या. "संत ज्ञानदेव- संत नामदेव यांनी वारकरी संप्रदायाचा विचार घराघरात नेला. भक्ती ही कोणा विशिष्ट लोकांचीच मक्तेदारी नाही तर ती सामुहिकपणे समाजात राहून सर्वांना करता येते. हा विचार मध्यवर्ती ठेवून वारकरी संप्रदाय जन्माला आला. उपासना पद्धतीत सोवळे ओवळेची जी संकल्पना होती त्यातून माणसापासून माणूस दूर जात होता आणि माणसातला देवही बाजूला पडत होता. पण या संतांनी माणूस केंद्रस्थानी ठेवून भक्तीची नवी संकल्पना निर्माण केली. देव सर्वांचा आहे सर्व सामान्यांच्यासाठी तो सहज उपलब्ध होतो. त्यासाठी संसार सोडून जावे लागत नाही. नामस्मरणाच्या जोरावर कोणालाही व कोठेही देव भेटतो. संकटातून मार्ग काढतो ही भावना निर्माण केली."[२] संताचा विश्वमानवतावाद सहिष्णुता, निर्माण करून प्रपंच आणि परमार्थाची सांगड घातली. कर्माला महत्त्व दिले, कर्मठपणाला नव्हे. आदर्श जीवनतत्त्वे घालून दिली.

समाज जीवनातील धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष आणि भक्ती यावर वारकरी संप्रदायाचा प्रभाव आहे. भक्ती ही सामुहिकपणे समाजात राहून सर्वांनी करण्याची बाब आहे ही विचारधारा केंद्रवर्ती ठेवून वारकरी संप्रदाय आकाराला आला. वारकरी कुणीही होऊ शकतो. त्यासाठी कोणतेही बाह्य अवडंबर नको. मूक्तपणे, आत्मप्रेरणेने समाजातील निरनिराळ्या स्थरातून यातिहीन-बहुजन स्त्री-पुरूष मोठ्या प्रमाणावर विठ्ठलाचे निष्ठावंत भक्त होवून या संप्रदायात सामिल होवून वारकरी झाले. वारकरी संप्रदायाचे विठ्ठल भक्तीचे द्वार सर्वांसाठी खुले आहे. विविध जातीजमातीतील, शुद्रातिशूद्र स्त्रीपुरूष, मोठ्या श्रद्धा व भक्तीने दिंडी घेवून गावागावातून वारीला एकत्र येतात. जातिपातीचे बंधने नाहिसे होवून त्यांच्यात एकच नाते निर्माण होते ते विठ्ठलभक्त, वारकरी. एका अकृत्रिम प्रेमरज्जूनी विठ्ठल त्यांना एकत्र बांधतो. 'न लगे मुक्ती धन, संपदा, संतसंग देई सदा' ही सहवासाची ओढ, आत्मोन्नती व आत्मोद्धाराची तळमळ, नामगजरात विठोबाच्या दर्शनाची आस या सर्वांना वारीत येण्यास प्रवृत्त करीत असते. वारी ही वारकऱ्यांची गंगोत्री आहे.

'Rise of the Maratha Power' (मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष) या आपल्या ग्रंथात त्यांनी हा विचार परिष्कृत स्वरूपात मांडला आहे. त्यांच्या मते, संतांनी मराठी भाषेची अभिवृद्धी करणारे सौंदर्यपूर्ण साहित्य निर्माण केले. आपल्या चारित्र्याने, शिकवणीने व साहित्याने संतांनी जातिसंघटनेची कर्मठ दृढता शिथिल केली. शूद्रांना जवळजवळ ब्राह्मणांच्या बरोबरीने आध्यात्मिक अधिकार आणि सामाजिक महत्त्व दिले. स्त्रीची पदवी वाढवून कौटुंबिक परस्परसंबंधाना पावित्र्य दिले. सामाजिक परस्परसंबंधात सहिष्णुता आणली. हिंदू-मुस्लीम संबंधात जवळीक निर्माण केली. कर्मकांड, उत्सव यात्रा, उपास, ज्ञान यांचे महत्त्व तुलनेने कमी करून 'प्रेम आणि श्रद्धा' हा ईश्वरोपासनेचा उत्कृष्ट मार्ग असल्याचे सांगितले. बहुदेवतावाद नियंत्रित केला.

समाजाला एकात्म केले, विचार व कृती या दोन्ही दृष्टींनी राष्ट्राचे सामर्थ्य वाढविले. परकीय सत्तेच्या जागी स्वदेशी सत्तेची पुनर्स्थापना करण्यासाठी भारतातील कोणत्याही प्रांतापेक्षा, महाराष्ट्राला अधिक बळ पुरविले. अशाप्रकारे न्या. रानडे यांनी आपले सांस्कृतिक संचित म्हणून संतांचे जीवन, साहित्य, विचार व कार्य याकडे पाहिले."[३] संत साहित्य हे जीवनदायी, सौंदर्यात्म, बहुपरिणामात्मक नैतिक सदाचाराची शिकवण देणारे आहे.

विठ्ठलाच्या चरणी समर्पीत समाजमन, आध्यात्मिक व संतपरंपरेचा वारसा लाभलेल्या सर्वसामान्य साध्यासोळ्या मराठी माणसाचे आहे. हेच वारकरी परंपरेचे बलस्थान आहे. "संतसाहित्यातील जीवनमूल्यांची संघटना एकजिनसी गतिशील आणि कल्पकतापूर्ण असते. त्यामुळे ती सौंदर्यमूल्यांची निर्मिती करते. ही सौंदर्यमूल्ये आपल्या प्रभावाने इतर मूल्यांना एकात्म करतात. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातील जीवनमूल्ये अधिक कार्यक्षम, परिणामकारक आणि शक्तिशाली बनतात. ही त्या साहित्याचा आस्वाद घेणाऱ्या रसिकाच्या जीवनजाणिवेत प्रसंगी परिवर्तन घडवितात. समाजमनावर खोल संस्कार करतात. त्यामुळे संतसाहित्य केवळ आनंदच देत नाही तर अस्तित्व व भावावर आधारलेली एक नैतिक जीवनदृष्टीही देते."[४]

वारकरी, वारी, दिंडी, चंद्रभागा विठोबा माऊलीच्या चरणी देहभान विसरून भेदभावाचे विसर्जन करणारा वारकरी मोक्षाची दारे भक्तिमार्गाने खुला करणाराच असतो. हौसे, गवसे, नवसे ही सर्वच विविध चालीरिती, परंपरा, संस्कृती यांचे मिश्रण म्हणजे उगवतीपासून ते मावळतीपर्यंतच्या सूर्याच्या व आकाशाच्या विविध रंगरूपाचे मनोहारी रूप आहे. "वारकरी संतांनी पारमार्थिक वेदांत आणि भक्ती या सर्वोच्च व सर्वव्यापी क्षेत्रात वर्णाश्रम जातिभेदनिरपेक्ष समतेचा पुरस्कार करून यशस्वी द्रष्टेपण दाखविले. देशातील अठरापगड जातींच्या सहस्त्रावधी लोकांनी वारकरी पंथाचा अंगीकार केला. त्यात केवळ भावनोद्रेक व अनुकरणशीलता नव्हती, तर विवेकाची मजबूत बैठकही होती."[५] सहिष्णुता, सामंजस्य, सहवाससुख, प्रेम, सहानुभूती, सद्भावना, जिव्हाळा सहकार्य ह्या मूल्यांची रूजवणूक आपोआप या संप्रदायात केली जाते ती कायम भक्तिसन्मुख असते.

"वारकरी संप्रदायातील आचारात सामाजिक नीतिमत्तेची पातळी उंचावण्यावर अधिक भर दिल्यामुळे दया, क्षमा, शांती या उदात्त तत्त्वाबरोबरच सत्य आणि अहिंसा या दोन तत्त्वांच्या आधारे चरित्र्यसंपन्न समाजजीवनाची उभारणी होण्यास मदत झाली."[६] संतसाहित्य व वारकरी संप्रदायाचे मूल्य जीवनदायी असून अक्षर आहे. संताना समाजव्यवस्थेचे, समाजाच्या स्थितीगतीचे, त्याच्या मानसितेचे, सामाजिक धर्मिक शोषणाचे त्यातील विविध समस्याचे निराकरणार्थ भक्तिमार्गाचा, विश्वबंधुत्वाचा पुरस्कार करून लोकप्रबोधन केले. समाजमनाचे उदात्तीकरण नि उन्नयन करण्याकरिता संतांनी भ्रमण, तिर्थाटन केले. संतानी लौकिक आणि पारलौकिक जीवनाचा समन्वय साधून जनमानसावर उदात्त मूल्यांचे संस्कार केले. विवेकनिष्ठ जीवनशैली समाजाला दिली. "विवेकनिष्ठा हा संतसाहित्याचा पाया तिचा पुरस्कार विविध धर्मीय, पंथीय संतांनी सातत्यानं केला. हा विवेक त्यांनी जीवनव्यवहाराच्या संदर्भातही केला. सत्कर्म आणि कुकर्म यातील भेद रेषा यामुळचं समाज ओढू शकला. उदात्त जीवनमूल्यं कोणती, हे या संतांनी वेळोवेळी समाजाला समजावून सांगितले. मांगल्याचा, पावित्र्याचा, शुचितेचा हा संस्कार समाजाच्या उन्नयनास निश्चितपणे उपकारक ठरला."[७] संतांचे लौकिक जीवन, त्यांचे साहित्य विचार यातून कार्यकृत लोकशिक्षक, उद्बोधन, लोकसंस्कार, लोकोद्धार, आत्मोद्धार याचा विचार केला तर संतांचे कार्य हे निश्चितपणे वैश्विक स्वरूपाचे होते. संतांच्या विचारांनी, साहित्यांनी समाजाला कालातित समृद्ध वैभव, सशक्त व सक्षम आधार लाभला आहे. स्थलकाळ, धर्म यांची बंधने गळून त्यांच्या वर्तनातून शाश्वताचे व विश्वात्मकतेचे दर्शन घडते.

वाङ्मयनिर्मिती करीता भाषा ही साधनस्वरूप आहे. आत्मिक, अलौकिक निर्मात्याच्या विचारविकारांच्या, भावभावनांच्या अभिव्यक्तीचे वाहन एवढीच भाषेची मातबरी आहे. भाषेचे गौरव व तीजप्रती स्वाभिमानाची भावना संतांच्या ठायी आहे. मात्र अभिमानाचा आक्रस्ताळी आक्रोश नाही. यातिहीन, समाजातल्या सर्वस्थरातील, लौकिकदृष्ट्या दीन, दरिद्री असलेल्या जनसामान्याची ही कविता, भक्तिसरिता आहे. संताच्या वाङ्मयात अनुभवाची तीव्रता, सखोलता आत्मनिष्ठा आहे जी वाङ्मयीन महात्मतेची प्राणतत्त्व आहे. संतांचे वाङ्मय काळाच्या व सीमांच्या पार गेले. ते आधुनिक कसोटीलाही खरे उतरले आहे. संतवाङ्मय हे अक्षय, अभंग, अक्षर, नित्यनुतन वाङ्मय असून संतांनी समाजाप्रती अलौकिक आनंद निर्माण करून मानवजातीला अमूल्य ठेवा प्रधान केला आहे. समाजाला आत्मभान देवून सतत जागरूक ठेवण्याचे कार्य संतांनी केले. वारकरी संप्रदाय आणि संतसाहित्य हे जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारमतवादाच्या २१ व्या शतकातही सातत्यपूर्ण प्रबोधन करीत राहिल आणि ज्ञानाचा, आत्मप्रकाशाचा हा दीप सतत तेवत राहिल यात शंका नाही.

१. डॉ. पठाण यू.म., "मध्ययुगीन संतसाहित्य - काही आयाम", स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००३, पृ.क्र. २३.

२. डॉ. मोहिते शिवाजीराव, "वारकरी संप्रदाय आणि संतसाहित्य", (अॅड. हिरडे बाबुराव - महाराष्ट्रातील दिंड्याचे स्वरूप), कर्मवीर प्रकाशन, पुणे, २००८, पृ. क्र. ७१.

३. न्यां. रानडे मा. गो., "राइज ऑफ द मराठा पॉवर", १९००, क्र. ०७ ते १२ च्या संदर्भाची लेखातील उद्धृते साररूपाने दिली आहे.

४. संपा. शहा मु. ब., "श्रीवाणी" (भारतीय संतसाहित्य आणि आधुनिकता - विशेषांक), मराठी संतसाहित्याची प्रस्तुतता - मंचरकर, रत्नाकर बापुराव, का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, पृ. क्र. १९.

५. मनमाडकर दादा महाराज, "वारकरी परंपरेत स्त्री शुद्रांचे स्थान", वारकरी परंपरा व मराठी संस्कृती, विशेषांक, नोव्हें. २००४, सत्यशोधक संघटक मासिक, पृ.क्र. ४१.

६. संपा. मोहिते शिवाजीराव, "संतसाहित्य आणि वारकरी संप्रदाय", (पंढरपूर वारी आणि वारकरी संप्रदाय - डॉ. अरविंद नेरकर), कर्मवीर प्रकाशन, पुणे, २००८, पृ.क्र. ६३.

७. डॉ. पठाण यू. म., "मध्ययुगीन संतसाहित्य - काही आयाम", स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००३, पृ.क्र. १३२.

36

ISSN 0976-0296

अक्षरवैदर्भी

दीपावली
२०१८

कृषिक्षेत्रसंदर्भात वाङ्मयीन आविष्करण

डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, अमरावती

प्रास्ताविक-

भारतीय ‌ ,जव्यवस्था व अर्थव्यवस्था शेतीसंस्कृतीवर आधारलेली आहे. शेतकरी हा देशाचा कणा आहे. प्राचीन सिंधू संस्कृतीपासून भारतातील सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचा आधार शेतीव्यवस्था होता. आर्यपूर्व काळात येथील कृषिव्यवस्थेने स्थिर नागरी व कृषिजीवनाची प्राचीन परंपरा निर्माण केली. येथील पशुपालक, शेतीवत्सल भटक्या आर्यांच्या टोळ्यांनी शेतीव्यवस्था खिळखिळी करीत, शेती व शेतकरी समाजास शूद्रवर्णीय गुलाम बनवून त्यांची प्रतिष्ठा संपविण्याचे कार्य केले. शेतकऱ्यांची दीर्घकाळ पिळवणूक होत राहिल्याने त्यांचा आर्थिक स्तर खालावला. पर्यायाने सामाजिक- आर्थिक संकटाच्या भोवऱ्यांत तो सापडला. शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी फारसे प्रयत्न झाले नाहीत; उलट पारंपरिक व्यवस्था शेती व शेतकरी यांना अधिकारहीन बनविण्यास पूरक ठरत होती. ज्ञान व संपत्तीच्या वंचिततेतून शेतकऱ्यांच्या शोषणाची प्रक्रिया अधिकाधिक विस्तार पावत राहिली. आर्यांपासून सुरू झालेली ही शोषणाची प्रक्रिया पुढे मुस्लिम राजवट, ब्रिटिश काळातही सुरूच राहिली. शेतजमीन उद्ध्वस्तीकरण, लूट, शेतसारा, कर, दंड, सावकारी कर्ज यांचा विळखा कायमच शेतकऱ्यांच्या भोवती होता. मात्र त्यांची स्थिती सुधारावी म्हणून काही विशेष प्रयत्न झाले नाहीत. महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपल्या 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथातून शेतकरी कसा फसविला जातो याचे प्रत्ययकारी वर्णन केले. सावकार, उच्चवर्णीय व नोकरशहा यांच्या तिहेरी शोषणाने शेतकऱ्याची अवस्था अत्यंत दयनीय होते हे स्पष्ट केले तसेच शेती सुधारण्याचे उपायही सांगितले आहेत. मात्र फुल्यांचा शेतकऱ्यांविषयीचा कळवळा मात्र शासन/सरकार नि सावकार यांच्या लेखी महत्त्वाचा नव्हता.

ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे जीवन कष्ट आणि हालअपेष्टांनी भरलेले आहे. ग्रामीण जीवनातील विशेषतः शेतकऱ्यांच्या समस्यांनी आज उग्र रूप धारण केलेले आहे. शेतकऱ्यांची हलाखी, शेतकऱ्यांचे वाढते प्रश्न, शेतकऱ्यांच्या न थांबणाऱ्या आत्महत्या, वाढती महागाई, एसईझेड मुळे इच्छेविरुद्ध जाणाऱ्या जामिनी, त्यातून निर्माण होणारी भूमिहीनता, सावकारी व सरकारी कर्जाचा बोजा, वाढत्या आधुनिक गरजा, व्यापारी वर्गाकडून होणारे खच्चीकरण, निसर्गाचा असमतोल व शेतीविषयक आधुनिक साधनांची कमतरता, अपुरा विद्युत पुरवठा यातून निर्माण होणारे जगण्याचे प्रश्न, कौटुंबिक समस्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला कारण झाल्या आहेत. शेतकऱ्याचा आजदेखील कोणी वाली नाही. गेल्या अनेक वर्षांपासून शेतकऱ्यांच्या मतांवर सरकार निवडून येते व उलट त्याचाच जीव घेतो. सरकारने अडाणी वर्गाची सतत उपेक्षातच केली, धूर्त, उद्योजकं, व्यापारी, बिल्डर, कंत्राटदार, भ्रष्ट अभियंते, निर्दयी नोकरशहा, कपटी दलाल, भ्रष्टाचारी लोकनेते यांचा विकास करून खेड्यापाड्यातील अडाणी शेतकऱ्यांची पुरती माती करून टाकली आहे. शेती व शेतकरी विकासाकरिता आवश्यक असलेल्या पायाभूत सोयी आजवरही उपलब्ध करून दिलेल्या नाही. धड रस्ते नाहीत, दिवसाला १२-१२ तास वीज नाही. पिण्यासाठी पाणी नाही, जमिनीचा योग्य मोबदला नाही. शेतमालाला (कापूस, ऊस, सोयाबीन इ. सर्वच) योग्य भाव नाही. शेतमालाचे पैसे वेळेवर मिळत नाहीत. अशावेळी शेतकरी आत्महत्या करणार नाही तर काय करील?

शेतकरी हा सामाजिक रूढी-परंपरा जपणारा आहे. त्याचा सामाजिक स्तर खालावला आहे. कित्येक वर्षापासून त्याची आर्थिक कोंडी होत आहे. मानसिक दुबळेपणा, वैफल्य, निराशा वाढत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला अनेक बाबी जबाबदार आहेत. त्यांमध्ये आर्थिक बाबी, सामाजिक बाबी, राजकीय ध्येयधोरणे, फसव्या शासकीय योजना, राजकीय मंडळी, सरकारी यंत्रणा व समाजही जबाबदार आहे. नैसर्गिक असमतोल हेही मोठे कारण आहे. सावकारी अथवा सरकारी कर्जातून मुक्त होण्याकरिता शेतकरी जीवनातून मुक्त होत असल्याचे चित्र आज दिसत आहे. वर्षभराच्या कष्टानंतर अपुऱ्या पैशातून

तो कर्ज तर फेडूच शकत नाही, परंतु कुटुंबाच्या गरजाही पूर्ण करू शकत नाही. त्यातून त्याला नैराश्य, वैफल्य येते. आपण नाकर्ते आहोत, आपण कांहीच करू शकत नाही या भावनेने ते ग्रासला जातो व आत्महत्येला प्रवृत्त होतो.

''म.जोतिबा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, वि.रा.शिंदे आणि वर्तमानात याच परंपरांना आणि व्यापक जागतिक अर्थवादी संदर्भांना डोळ्यांपुढे ठेवून शेतकऱ्यांचा विचार मांडणारे श्री.शरद जोशी वैचारिक अधिष्ठानांच्या संदर्भातून महत्त्वाचे वाटतात. 'शेतकरी साहित्याच्या संकल्पनेला जवळचे वाटतात. अर्थात अशा संकल्पनेचे परिणाम केवळ एकेरी धोरणातूनही लक्षात घेणे गैर आहे, तर समग्रपणाने त्यांचे विचार बदलत्या जाणिवांतून आणि व्यापक संवेदनेतून ध्यानी घेणे महत्त्वाचे ठरावे. म्हणून आजच्या मराठी साहित्यातील प्रवाह 'शोषणा'विरुद्धच्या एका व्यापक भावनेतून एकरूप होतील... सांस्कृतिक अभिसरणाला कारण ठरतील.''

शेतकऱ्यांच्या या धगधगत्या वास्तवावर, प्रश्नांवर आणि आजच्या राजकर्त्यांच्या परधार्जिण्यास व शहरधार्जिण्या धोरणावर वास्तवदर्शी, प्रक्षोभक व खळबळजनक लेखन करून समाजामध्ये जागृती निर्माण करण्याचे कार्य साहित्य व साहित्यिक करतो आहे. ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे मूळ शोधून वास्तवाच्या तळाशी जाऊन त्याचे आविष्करण साहित्यातून केले जात आहे. ज्या समाजात आपण राहातो, ज्याच्या कष्टाने पिकवलेले अन्न आपण खातो त्या जगाच्या पोशिंद्यावर मात्र अन्याय होत आहे. आपण त्यांचे काही देणे लागतो म्हणून साहित्यिक समाजाचे प्रातिनिधिक चित्रण साहित्यातून करीत असतो. माणसाला सुखकर, चांगलं जगण्यासाठी भौतिक साधनांची, सुविधांची गरज आहे. तसेच माणूस सुसंस्कृत बनण्यासाठी साहित्याची गरज आहे. शेतकरी, सामान्य माणूस हा कष्टाळू व सोशिक असून अल्पसंतोषी आहे. त्याच्या भावना शेतीमध्ये गुंतलेल्या असतात. शेती म्हणजे त्याची काळी आई आहे. साहित्याचा केंद्रबिंदू सामान्य माणूसच राहात आला आहे. त्याच्या सुखदुःखाचं, दैन्य-दारिद्र्याचं चित्रण, शौर्याची, पराक्रमाची गाथा आणि सौंदर्याचे चित्रण त्या अनुषंगाने साहित्यात आले आहे. जीवनातील मूल्य जगायची आणि जपायची इच्छाशक्ती व आत्मबळ साहित्यातून मिळते, ते संस्कारच ध्येयजीवन जगण्यास प्रवृत्त करतात.

साहित्यातून कृषिजीवनाचे आविष्करण वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारांच्या माध्यमातून होत आहे. साहित्याचा संबंध मुळी माणसाच्या मुक्तीशी आहे. शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेशी आहे, त्यांच्या आत्महत्येशी आहे, त्यांच्या व त्यांच्या कुटुंबियांच्या वेदनेशी, भावविश्वाशी आहे. कृषी संस्कृतीचे जतन, संवर्धन करून समाज संस्कारक्षम करण्याचे कार्यही साहित्यच करीत आहे. ग्रामव्यवस्थेतील शेतकरी, कष्टकरी समाज सावकारशाही, पुरोहितशाहीने पुरता गांजलेला होता. ग्रामीण माणूस आणि निसर्ग यांचे अभीष्ठ नाते आहे. शेतकरी तिन्ही त्रिकाल स्वतःला निसर्गाशी जुळवून घेत असतो. कृषिनिष्ठ जीवन जगणाऱ्या माणसांच्या सामाजिक, आर्थिक, मानसिक स्थितीचा शोध घेत साहित्य कृषिनिष्ठ संस्कृतीचा आविष्कार करीत असते. आणि शेतकरी व सामान्य वर्ग स्वतःचे सुखदुःख, जाणिवा, उत्कट भावविश्व, संघर्ष स्वतःच्या बोलीभाषेतून प्रगट करायला लागला आहे. स्वजाणिवांचा जिवंतपणा ह्यात आविष्कृत होत आहे.

''शेती ही अशी भूमी (साईट) आहे की ती माणसांना व समूहांना परस्परपूरक बनण्याचा भौतिक आधार पुरविते, निसर्ग-समाज (समष्टी) व व्यक्ती यांच्या नात्यातील तोल सांभाळते. माणसाला चंगळवादी, व्यक्तिवादी, निसर्गाचा मालक न बनवता त्याला ती सृष्टीशी संवादी, समुदायनिष्ठ बनवते व त्याचे अनुरूपीकरण व त्यातून येणारे परात्मीकरण थांबवते. आपले सर्व सांस्कृतिक धार्मिक सण हे मूलतः शेतीनिष्ठ जीवनशैलीतून व शेतीच्या उत्पादनप्रक्रियेतील टप्प्यांशी जोडले गेल्याचे दिसून येते. आषाढी-कार्तिकीच्या वाऱ्या असोत, दसरा, दिवाळी, होळीसारखे सण असोत, हे निव्वळ उपासनाकेंद्री नव्हते. जोवर शेती व ग्रामीण जीवन स्थिर होते तोवर या सणा-उत्सवातील हार्दिकता स्पष्ट होती. त्यातील आनंद माणसाला उन्नत करणारा होता. भांडवलीकरणाबरोबर शेती व ग्रामीण जीवनामध्ये अरिष्टे उभी राहिली.'' शेती व शेतकरी वर्गाची दुरवस्था कथा, कादंबरी, कविता इत्यादि वाङ्मय प्रकारांनी प्रकर्षाने मांडली.

मुळात भारतीय परंपरेत शेती ही एक जीवनपद्धती म्हणून स्वीकारली गेली होती. मात्र आजचे चित्र बदललेले आहे. २१ वे शतक माहिती-तंत्रज्ञानाचे युग आहे. ज्ञानाचा (माहितीचा) स्फोट ,बाजारीकरणाची जीवघेणी स्पर्धा, ग्लोबल व्हिलेज जागतिकीकरण यांची स्पर्धा जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात जारी आहे. स्पर्धात्मकतेत माणूस बाजारू बनत आहे. माणुसपणाची सारी मूल्यात्मकता आणि नैतिकता, आचार-विचार बाजूला सारले जात आहे. अनेकविध प्रकारचे प्रयोग होत आहेत. जबरीचे व्यवहार चालत आहे. यात कृषिप्रधानतेच्याच अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण होणार आहे. अशावेळी माणुसपणाच्या मूल्यव्यवस्थेवर ठाम राहावे लागणार आहे. तसेच ग्रामीण समाज असंघटितपणाचे दूरगामी दुष्परिणाम भोगतो आहे. अशावेळी संत तुकाराम, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, डॉ.आंबेडकर, महर्षी शिंदे, गाडगेबाबा यांचे युगप्रवर्तक विचार अंगी बाणवणे ही काळाची गरज आहे.

शेतकऱ्यांच्या दैन्यास्थितीचे, त्यांच्या अपार कष्टाचे शेतविषयक अर्थशास्त्राचे वास्तविक रूप जाणून घेऊन त्यांचे वैफल्य, जाणिवा, मानसिक आंदोलन परिवर्तनाच्या काळातील नवनवीन

समस्या, जीवनातील ताणताणाव, मानव समाज आणि शासननिर्मित संकटे, निसर्गनिर्मित संकटे यांची भर त्यांच्या लोकजीवनव्यवहारात पडली, -त्यामुळे ग्रामीण माणसाचे एका वेगळ्या मार्गाने शोषण होत आहे. शोषक व शोषितांचा वर्गकलह, दारिद्र्य आणि दुष्काळ यांत ग्रामीण माणूस भरडला जात आहे. त्याच्या जीवनात सतत संघर्ष आहे. तरीही संस्कृती, रूढी, प्रथा, परंपरा यांचे जीवापाड जतन शेतकरी करीत असतो.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत खेडी उद्ध्वस्त होताहेत. शेतकरी वैफल्यग्रस्त बनतो आहे. आधुनिकतेच्या नावाखाली भांडवली महासत्ता दुबळ्या शेतकरीवर्गाचे शोषण करीत आहे. अशा संघर्षाच्या प्रसंगीही हा सृजनशील, संवेदनशील भूमिपुत्र समकालीन परिस्थिती साहित्यातून मनमोकळेपणाने मांडतो आहे. साहित्य हा माणसाच्या जगण्याचा फार मोठा आधार असतो. साहित्य माणसासाठी, माणुसकीसाठी कार्य करीत आहे. ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या साहित्यामधून त्यांचे जीवन समाजासमोर येत असते. शेतकऱ्यात आत्मविश्वास व स्वाभिमान येणार नाही तोवर तो दुःखीच राहील.

कष्ट करून शेती पिकवणारा शेतकरी व शेती संवर्धन, मूल्यसंवर्धन, संस्कृतिसंवर्धन करणारा साहित्यिक/लेखक हा अखेरीस एक माणूसच असतो. तो वगेवेगळ्या साहित्यप्रकारांच्या माध्यमातून स्वतःचे विचार व कल्पना मांडत असतो. अवतीभवतीच्या घटनांचा दृश्य-अदृश्य परिणाम, सुखदुःखाच्या भावना, कौटुंबिक भावविश्व, इतिहास, भाषा, समाज याविषयी सजग जाणीव तो लेखणीच्या माध्यमातून आविष्कृत करतो.

आजवर जी अनेक राजकीय, सामाजिक स्थित्यंतरे झालीत त्यांत शेती आणि शेतकरी, ग्रामीण सामान्य वर्ग नेहमी झुलत राहिला आहे. या वर्गाची जिवंत दखल मात्र घेतली गेली नाही. शेतकरी आत्महत्येची विविध कारणे आहेत. विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्राच्या काही भागातून शेतकरी आत्महत्येच्या बातम्या दररोज येत आहेत. अनेक लेख लहिले जात आहेत कथा, कादंबऱ्या, निबंध इ. सारख्या गद्यलेखनातही शेती व शेतकरी यांच्या प्रश्नांना वाचा फुटू लागली आहे. बाबाराव मुसळेंच्या- 'हाल्या हाल्या दुधू दे'. 'पखाल', सदानंद देशमुखच्या-'बारोमास', 'तहान', माधव कोंडविलकरांच्या-'डाळ', शंकर सखारामच्या-'एस.ई.झेड.', भारत काळे-'ऐसे कुणबी भूपाळ', अरुण साधूंची-'शापित', विश्वास पाटील यांच्या- 'पांगिरा', 'झाडाझडती', चंद्रकांत वानखडे, आनंद यादव- 'गोतावळा', शेषराव मोहिते- 'धूळपेरणी', राजन गवस- 'कळप', 'धिंगाणा', श्रीकांत देशमुख, इंद्रजित भालेराव, आसाराम लोमटे, कृष्णा खोत, आप्पासाहेब खोत, विजय जावळे, जगदीश कदम, मधू सावंत, अनुराधा पाटील, भरत काळे, अनिल पाटील, विठ्ठल वाघ इ. तसेच भास्कर चंदनशिव-'नवी वारुळे', 'लाल चिखल', चं.वि.जोशी-'सेझ', लोमटे-'इडा पिडा टळो', उत्तम कांबळे, एकनाथ पाटील, अशोक कोळी इत्यादि मराठी साहित्यिकांनी कथा, कादंबरी, कविता यांच्यामधून केलेले शेतीशी निगडित वर्गाचे शेती तथा शेतकऱ्याचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, कष्ट, कुटुंबाची ससेहोलपट, मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न, रोगराई, शोषण व्यवस्था, मानसिक भावनिक कुचंबणा इत्यादींचे चित्रण मराठी साहित्यात प्रतिबिंबित झालेले आहे. मात्र ग्रामजीवनाचे शेती, शेतकरी यांचे व्यामिश्र भावजीवन, अनुभव आणि वर्तमान बदलाचे भावसंदर्भ मराठी साहित्यातून अजूनही पूर्णपणे व्यक्त होत नाहीत असेच म्हणावे लागते.

निष्कर्ष-

* वर्तमान स्थितीत काळाबरोबर अधोगतीस चाललेली ग्रामीण समाजव्यवस्था दिसून येते. त्यांना शहरी नागरी जगणे भुरळ घालीत आहे.

* भारतासारख्या कृषिप्रधान समाजव्यवस्था व आर्थिक व्यवस्था असणाऱ्या देशातील कोट्यवधी जनता दारिद्र्य व नैराश्याच्या गर्तेत जगत आहे. कृषीक्षेत्र व ग्रामीण व्यवस्था विस्कळीत झाली आहे. माणुसकीचा वारसा लाभलेल्या भारतीय संस्कृतीला जागतिकीकरणाने तडे जात आहेत. जग जवळ येत आहे व माणसे दुरावत चालली आहेत.

* खुली अर्थव्यवस्था व नैसर्गिक व सरकारी संकटांमुळे- तसेच भांडवलशाही प्रवृत्तीमुळे झालेल्या शोषणातून शेतकरी आत्महत्या करीत आहे. नैराश्य व तुटलेपणाची भावना त्याला उदासीन बनविते.

* वास्तवाची जाण असल्याशिवाय स्वअस्तित्वाचे भान येत नाही. प्रचलित व्यवस्था मात्र सामान्य जनतेला गुंगवण्याचे षडयंत्र वापरणारी आहे. वर्तमानस्थितीत देखील शेतकरी दयनीय परिस्थितीचा सामना करीत आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

(१) ॲड. विष्णू ढोबळे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ.१३. (२) चंद्रकुमार नलगे, ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, २०१३, पृ.२९७. (३) डॉ.मार्तंड खुपसे- शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : चिंता आणि चिंतन, समीर प्रकाशन, कळंब, २००६. (४) प्रतिष्ठान, नोव्हे.-डिसें. २००६ आणि जाने.-फेब्रु.२००७ अंक, मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद. (५) आनंद यादव-ग्रामीण साहित्यः स्वरूप आणि समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९३. (६) नागनाथ कोतापल्ले, साहित्याचा अन्वयार्थ, मेहता प्रकाशन, १९९६. (७) वासुदेव मुलाटे-ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा, स्वरूप, प्रकाशन, औरंगाबाद,२००५.

■ ■ ■

2019-2020

346.	Dr. Prashant S. Khalatkar	Importance Of Physical Fitness And Its Role In Sports	1134
347.	Dr. Jaikumar G. Kshirsagar	Innovations And Technologies In Kabaddi And Their Importance	1137
348.	Dr. Pramod N. Humbad	Effect Of Training With Non-Standard Apparatus To Improve Skills In Hockey	1140
349.	Prof. Ajay P.Kolarkar	Central Govt. Policies & Sports standards	1142
350.	Avinash V. Falke	Social media useful for Teaching & Learning	1145
351.	Dr. Harshalata Petkar	Plagiarism: A Matter of Concern	1146
352.	Ganesh D. Turak	E-Commerce	1149
353.	Vaishali V Thakare V.S.Tondre U.S.Junghare	Technical Issues and Challenges of Network Security in Big Data	1150
354.	प्रा. डॉं. पुनम राम देशमुख	Need and scope of innovation in Home Economic	1155
355.	प्रा. डॉ. शामली जा. दिघडे	बेरोजगारी आणि उपाय	1158
356.	Shraddha R. Sambhe Gaurav M. Sapkal Pragati P. Puttewar	Analysis and Review of Encryption and Decryption for Secure Communication	1160
357.	Pragati J. Dhepe Veena A. Prakashe	Status Of Web-Based Services In University Libraries In Maharashtra	1164
358.	Akhtarunnisa Qureshi	Social Ideas In Poetry Of Parvin Etesami's Poetry	1171
359.	Prof.Dr.Sham Kela	Six Daily Habits can help you to lose Body Weight	1174
360.	Mr. Agarwal Dilip Babulal	Information Literacy: An Emerging Trend in Teaching English Language	1176
361.	प्रा. डॉ. मनोज सुभाष जोशी	सोशल मीडिया की अध्यापन में भूमिका	1178

सोशल मीडिया की अध्यापन में भूमिका
(Role of Social Media in Teaching)

प्रा. डॉ. मनोज सुभाष जोशी
सहायकक प्राध्यापकक, हिन्दी विभाग प्रमुख
श्री. शिवाजी ककला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

वर्तमान युग सोशल मीडिया क्के प्रभाव ककुछ युग है। फिर हमेशा क्कुछ न कुछ जानने क की जिज्ञासा रखनेवाला मानव समाज भला इससे अछूता क्कैसे रह सकता है ? वर्तमान समय क्के सभी जनसंचार माध्यमों से मानव की दशा एवं दिशा बदली है, उसकी सोच, रवैये पर जनसंचार माध्यमों कका असर साफ दिखायी दे रहा है। सोशल मीडिया क्के अंतर्गत आनेवाले व्हाटस्ॲप, फेसबुक क, ट्वीटर इन्टागाम, ब्लॉग, युट्युब द्वारा प्रसारित विविध लिंकस् आदि माध्यमों ने जनजीवन क को स्मार्ट बनाने का मानो बीडा उठा रखा है, परंतु क कहीं न क कहीं यह स्मार्टनेस उन्हें भावनाशून्य अथवा वास्तविक ता से दूर तो नहीं ले जा रही है ? उनक क्के सपनों को यथार्थ का धरातल प्राप्त हो भी रहा है, या नहीं ? इन बातों पर भी आज विचार, चिंतन क रने की आवश्यक ता है।

आज हम देखते है कि ICT प्रणाली पर आधारित शिक्षा कको कक ाफी महत्वपूर्ण माना जा रहा है। Online अध्ययन अध्यापन, E-Learning जैसी वयवस्था से पढाई के साथ-साथ क कमाई भी हो रही है। साथ ही विविध शैक्षकणक ॲप्स जैसे BYJUS, Touch App, Vedantu इत्यादि कके माध्यम से क्शक्षा को सरल एवं सहज बनाया जा रहा हैं। अध्ययन-अध्यापन में उपयोगी ककुछ ॲप्स -

१ अलार्मी - यह अलार्म क की तरह सुबह जल्दी उठाने में मददगार है। यह अलार्म क्कुछ लॉजिक क ली टास्क क पूरे क क रने पर ही बंद होगा त्ताकि क तब तक क आप पूरी तरह नींद के बाहर आ सके ।

२ **MERITNATION** - यह ॲप विषयों क्के प्रश्नपत्र, नोट्स, सोल्युशन में क क ाफी सहायक क है। कक्ष क ा ६ से क कक्ष क ा १२ त क क का स्टडी मटैरियल हम प्राप्त कर सकते हैं। मेडीकल प्रवेश से संबंक्मत स्टडी मटैरियल भी ले सकते हैं।

३ **SOCRATIC** - इस ॲप की सहायता से गणित के जटिल सवाल हल कर सकते है। साथ ही इतिहास,अर्थशास्त्र आदि विषयों के प्रश्नों के हल भी ढूंढ सकते हैं।

४ **लूप हॅबिट ट्रॅकर** - अच्छी आदतें बनाने, उन्हें संभालकर रखने में मदद करनेवाला यह ॲप छात्रों को उनके ध्येय प्राक्त में मदद कर सकता हैं।.

५ **Brinly** - यह होमवर्क में मदद करता है। इससे एक छात्र दूसरे छात्र से प्रश्न पुछ सकता है, अपने प्रश्नों के उत्तर प्राप्त कर सकता है। अंग्रेजी, मॅथेमेटिक्स, बायलॉजी, इतिहास, सोशल स्टडीज जैसे विषयों का विश्लेषण एवं अनुसंधान कर सकता हैं।

६ **मायक्रोसॉफ्ट ऑफिस लेन्स** - यह Documents की image को PDF,Word Documents, PPT में convert करता है। विविध नोट्स बनाने में सहायता करता है।

७ **ब्लु लाईट फिल्टर** - यह ॲप मोबाईल की ब्लु लाईट को कम करता है और screen को Natural light में Adjust करता है। इसके कारण आँखों पर रोशनी का दबाव कम पडता है।

उपरोक्त जानकारी को youtube पर उपलब्ध विडियो के आधार पर संकलित किया गया है। इसकी विश्वसनीयता, सत्यता तो इन्हें प्रयोग कर ही परखी जा सकती है।

अध्यापन के क्षेत्र में सोशल मीडिया की क्याँ भूमिका है? इस संदर्भ में मान्यवरों के जब मैंने अभिमतावली स्वरुप में साक्षात्कार लिये तो उन्होंने अपनी बात को कुछ इस तरह अक्मव्यक्त किया -

प्रश्न १ सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन के संदर्भ में आपके द्वारा किये कार्य का स्वरुप अथवा आपका योगदान -

१ **डॉ. सुदर्शन लोहकरे** - मेरा एक युट्यूब चैनल है, जिसके द्वारा मैं लोगों तक अपनी क्शक्षा पहुँचाता हूँ तथा मैं व्हाटस्ॲप पर भी छात्रों ने पुछे सवालों का जवाब देता हूँ और इसके जरिये पीडीएफ, फाईल्स, इमेजेस, ऑडियो, व्क्हडियो फाईल्स का आदान-प्रदान करता हूँ।

२ **डॉ. योगेश इंगळे** - collcted important information.

३ **शशांक लावरे** - E TV भारत के एक पत्रकार के रुप में जल्द से जल्द खबर पहुँचाने हेतु सोशल मीडया सबसे असरदार माध्यम है।

४ **अनिरुध्द मोहोड** - मैं कोर्ट में लिपिक हूँ। whatsapp, facebook, youtube, Telegram के माध्यम से कम्प्यूटर, मोबाईल तथा कोर्ट में काम आनेवाले सॉफ्टवेअर के बारे में post तथा Videos बनाकर औरों के साथ जानकारी साझा करता हूँ।

५ **आशीष भाकरे** - Ashish Bhakre Creativity इस नाम के अपने युट्यूब चैनल के माध्यम से इंग्लीश ग्रामर एवं स्पर्धा परीक्षा आदि के व्हिडियोज बनाये हैं।

६ **डॉ. मनीष गायकवाड** - सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन नही किया है।

७ **डॉ. बबन झरे** - Google Classroom App के माध्यम से Pre-Ph.D कोर्स वर्क के विद्यार्थियों को अध्ययन एवं उनका मूल्यांकन किया गया। ईमेल से कोड देकर विद्यार्थियों को Classroom में प्रवेशित कर उन्हें whatsapp एवं Classroom के माध्यम से अभ्यासकम दिया गया। अभ्यासकम पर आधारित बहुपर्यायी प्रश्न देकर उनका मूल्यांकन करके उन्हें अभिप्राय सहित वापॅस किया गया।

प्रश्न २- सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन क्षेत्र विकसित हुआ है अथवा नही ?

१ डॉ. सुदर्शन लोहकरे - सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन क्षेत्र विकसित हुआ है । आज शिक्षक युट्यूब चैनल द्वारा देश के दूर-दराज छात्रों तक अपनी शिक्षा पहुँचाने में सफल हुआ है। इसमें लगनेवाला खर्च भी कम होता है। छात्र आसानी से और कम खर्च में किसी भी विषय का ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं।

२ डॉ. योगेश इंगळे - सोशल मीडियामुळे अध्यापन क्षेत्र विकसित होत असून त्याचे फायदे आपण कोणकोणत्या स्वरुपात घेतो यावर अवलंबून आहे.

३ शशांक लावरे - किताब, कोष में जानकारी ढुंढने में वक्त लगता है। पर आज इंटरनेट के माध्यम से सोशल मीडिया द्वारा अध्ययन क्षेत्र में काफी प्रगति होती दिखायी दे रही हैं।

४ अनिरुध्द मोहोड - सोशल मीडिया द्वारा समूचे महाराष्ट तथा भारत के अन्य राज्यों के कोर्ट कर्मचारियों को शिक्षा प्रदान करता हूँ। वास्तविक ट्रेनिंग केवल एकाध बार दिया जा सकता है। मैं जो youtube पर विडियो अपलोड करता हूँ। उसे लोग बार-बार भी देख सकते है, तथा आनेवाली अडचणें(समस्याएँ) पुछ सकते है।

५ आशीष भाकरे - हाँ। सोशल मीडिया द्वारा यह क्षेत्र विकसित हुआ है। आजकल फोनपर ही सबकुछ मिलने की वजह से पढाई आसान हो गयी है।

६ डॉ. मनीष गायकवाड - विकसित हुआ हैं, शिक्षा अधिकतर विद्यार्थ्यों तक पहुँच रही है।

७ डॉ. बबन झरे - हाँ।

प्रश्न ३- सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन से वाचन, लेखन, मनन, चिंतन में परिवर्तन या विकास हुआ है अथवा नहीं? आपका अक्भमत-

१ डॉ.सुदर्शन लोहकरे - सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन से वाचन, लेखन, मनन, चिंतन में परिवर्तन हुआ है। इन सभी का दायरा बढ गया है। कक्षा में जो चीजें समझाना कठिन होता है उसे प्रत्यक्ष दिखाना,आवाज सुनाना,उनका विडियो दिखाना सोशल मीडिया द्वारा संभव हुआ हैं।

२ डॉ.योगेश इंगळे - सोशल मीडियामुळे बदल झालेला आहे. Internet मुळे जगाशी जुळण्याचा योग प्रत्येकाचा येत आहे.

३ शशांक लावरे - वाचन,लेखन,मनन और चिंतन इनमें रुचि लेनेवाले सदैव इससे अपनी रुचिपूर्ण करने में प्रयासरत होते हैं। जो लोग वाचन, चिंतन नहीं करते। ऐसे बडे तबके को सोशल मीडिया द्वारा वाचन, चितन,मनन केलिये प्रोत्साहित किया जा सकता है, यह वास्तविक है।

४ अनिरुध्द मोहोड - सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन की सामुग्री काफी विस्तृत हैं। आजकल लोग किताबें पढना कम पसंद करते है तथा whatsapp, facebook पर पोस्ट पढना ज्यादा पसंद करते हैं। मोबाईल कभी भी लोगों के पास रहता है। इसलिये वे ज्यादा पढते है और उसपर चिंतन, मनन करते हैं।

५ आशीष भाकरे - परिवर्तन तो हुआ है। लेकिन अच्छी बातें भी हुयी है, अगर लोग पढना भूल गये तो वे विडियो देखकर भी पढाई कर ही रहे है।

६ डॉ. मनीष गायकवाड - परिवर्तन हुआ है। विद्यार्थी अनेक विषयोंपर अनेक अध्यापकों की सोच और उनका ज्ञान हासिल कर सकता हैं। समय को पाबंदी न होने के कारण वह अपनी सुविधानुसार अध्यापकों को सुन सकता है। वाचन कम हुआ है। लेखन करने केअनेक अवसर उपलब्ध हुये है। मनन, चिंतन एक विषयपर एकाग्र होकर करना कठिण हुआ है।

७. डॉ. बबन झरे - हुआ है। वाचन, लेखन, व चिंतन करने में विकास, वृक्व्द होकर व्यक्क्तगत विकास हो सकता है।

प्रश्न ४ - वर्तमान युग एवं भविष्य के लिये सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन का क्या महत्व है ?

१ डॉ.सुदर्शन लोहकरे - सोशल मीडियासे पूरा विश्व एक-दूसरे से जुड गया है। इससे जुडा छात्र विदेशी क्शक्षा का भी आसानी से ज्ञान प्राप्त कर सकता है। इससे पूरे विश्व को ही पाठशाला का स्वरुप प्राप्त हुआ है। भविष्य की क्शक्षा चार दीवारों की मोहताज नहीं। कोई भी व्यक्क्त कभी भी, किसी भी वक्त , किसी भी उम्र में क्शक्षा ग्रहण कर सकता है।

२ डॉ.योगेश इंगळे - भविष्यात अध्यापनाची परिभाषा बदलत आहे.

३ शशांक लावरे -आज सारी दुनिया का ज्ञान इंटरनेट के जरिये, हाथों में, फोन में उपलब्ध है। सोशल मीडिया यह समाज को मार्गदर्शक के रुप में असरदार दिखायी दे रहा है। भविष्य में सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन ही अध्ययन का सही, सस्ता मार्ग होगा। इस बारे में कोई शंका नहीं।

४ अनिरुध्द मोहोड - वर्तमान युग में सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन की महज शुरुवात हुयी है। भविष्य में सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन का महत्व बढेगा। vidio तथा video conferencing की मदद से हम दुनिया के Experts की राय तथा सुझाव ले सके ंगे। इसमें लोगों की रुचि दिन ब् दिन बढती जा रही है।

५ आशीष भाकरे - पेपरलेस पढाई से पेड बच पायेंगे। समय बचेगा। घर से भी क्शक्षा ले सकते है। कोई भी पढ सकता है ।

६ डॉ. मनीष गायकवाड - अधिकाक्धक छात्रों तक ज्ञान पहुँचाने के लिये सोशल मीडिया महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा हैं।

७. डॉ. बबन झरे - व्यक्क्तगत एवं सामाजिक विकास, वाचन, लेखन, मनन और चिंतन करने का अभ्यास, अभी की पीढी सोशल मीडिया की गुलाम हो गयी हैं। उन्हें अध्यापन में रुचि लाकर उनका विकास हो सकता हैं।

प्रश्न ५ - सोशल सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन के लिए अध्यापक को किन बातों का ध्यान रखना होगा?

१ डॉ.सुदशन लोहकरे - सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन के लिये अध्यापक को मुलभूत तकनीकी चीजों का ज्ञान होना जरुरी है। इसके अलावा प्लेगेरिजम और कॉपीराइट का भी ज्ञान होना चाहिये, ताकि जो भी साहित्य हम दे रहे वो हमारा वास्तविक साहित्य हो।

२ डॉ.योगेश इंगळे - १. Data soarting २. Only reading important data whose influnse on your career ३. new updates.

३ शशांक लावरे - आज की पीढी, आज के विद्यार्थी क्या चाहते है? क्या सोच रखते है? इस बारे में अध्यापक ने विचार करना काफी जरुरी है। चार दीवारोंवाली कक्षा का जो महत्व है, उतना ही महत्व सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन का भी है।

४ अनिरुध्द मोहोड - सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन के लिये अध्यापक को विद्यार्थ्यों की रुचि तथा उन्हें किस बात की आवश्यकता है। उन्हें किस तरह समझाया जाना चाहिये जिससे देखने-सुनने और पढनेवालों को समझमें आ सके, इन बातों का ख्याल रखना जरुरी है। वीडियो और पोस्ट की लंबाई ना कम हो, ना ज्यादा।

५ आशीष भाकरे - सीधी बात, सटीक ज्ञान और लोगों का विश्वास। सोशल मिडिया के अध्यापन से खुद का नुकसान ना हो, ये ध्यान रखना होगा।

६ डॉ.मनीष गायकवाड - ज्ञान के साथ मूल्यों की आवश्कता का ध्यान रखना होगा।

७ डॉ.बबन झरे - १ जो पोस्ट कर रहे है, वह अस्पष्ट एवं संदिग्ध नहीं रहना चाहिये। २ अभ्यासपूर्ण विषय प्रस्तुति ३ अश्लिलल चित्र एवं लिखान नहीं रहना चाहिये। ४ सूचना प्रोद्यौगिकी कानून का उल्लंघन न हो।

प्रश्न ६ सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन में आनेवाली समस्यायें तथा सुझाव-

१ डॉ. सुदर्शन लोहकरे - सोशल सोशल मीडिया का कितना भी विकास हो जाये। लेकिन ये शिक्षा प्रदान करने का प्राथमिक जरिया नहीं हो सकता। इसे हमेशा दुय्यम स्थान ही प्राप्त होगा क्योंकि इसमें व्यक्क्तगत अहसास का अभाव है। और ऐसे बहुत से क्षेत्र है जिसमें गुरु का प्रत्यक्ष रुप में मौजूद रहना जरुरी है।

२ डॉ.योगेश इंगळे - १.वाचनाचे प्रमाण मोठया प्रमाणात कमी झाले आहे. २ युवा पीढी योग्य दिशापासून काही प्रमाणात दूर जात है।

३ शशांक लावरे - वास्तव में जिन्हें ज्ञान की जरुरत है, ऐसे विद्यार्थी कितने विश्वास से और कितनी प्रामाक्णक भावनासे सोशल मीडिया द्वारा अध्यापक से जुडे है, इसपर सोशल मीडिया द्वारा अध्यापन की दिशा अध्यापक निक्श्चत करता है तो ही ये आसान हो सकता हैं।

४ अनिरुध्द मोहोड - अभी भी काफी सारे लागों को मोबाईल चलाना, सॉफ्टवेयर अपडेट करना, सॉफ्टवेयर को हैंडल करना नहीं जमता, उस कारण वे काफी सारे विडियोज नहीं देख पाते। सोशल मीडियापर अधिकतम लोगों की रुचि जोक्स पढना वगैरे में होती है। क्शक्षा ग्रहण करना उन्हें बोरींग लगता हैं।

५ आशीष भाकरे - १. कव्हरेज प्रोब्लेम २. Live नहीं ले सकते, जबतक चैनल बडा नहीं हो जाता। ३. टेक्नीकल प्रोब्लेम.

६ डॉ.मनीष गायकवाड - इस प्रकार से अध्यापन किया नहीं है।

७ डॉ.बबन झरे - समस्याएँ - १. तंत्रज्ञान के अभाव के कारण २. अध्यापन, अध्ययन की रुचि ३. सोशल मीडिया का वापर करने में रुचि सुझाव - १. तंत्रज्ञान में साक्षरता २. प्रेरणा देना ३. सोशल मीडिया के वापर की जागरुकता।

निष्कर्ष

निसंदेह अध्यापन के क्षेत्र में आज सोशल मीडिया अपनी परिणामकारकता के साथ हावी होता जा रहा है परंतु यह हावी होना छात्रों को, समाज को सकारात्मकता की ओर ले जानेवाला हो यह दायित्व सोशल मीडिया एवं अध्यापक का होना चाहिये। हम साहित्यकथाओं पर आधारित फिल्में, कथाएँ, रसोई, विज्ञान, चिकित्सा, आरोग्यविषयक, खेल जगत, इतिहास, भूगोल, आदि ज्ञान सोशल मीडिया से प्राप्त कर सकते है परंतु हमें इसकी सत्यनिष्टता, प्रमाक्णकता की जाँच अवश्य करनी होगी। क्योंकि सोशल मीडिया पर सब सच होता है, ऐसा नहीं है। अक्धकतर लोग प्रसिध्दी, पैसा पाने की चाह में झूट का सहारा Fake Video बनाकर लेते हैं। इसलिये सत्यनिष्ठता की कसौटी पर खरा उतरने के बाद ही सोशल मीडिया का उपयोग करना होगा तथा जो भविष्य सँवारने में, देश को सुदृढ बनाने में उपयोगी है, सत्यनिष्ठ है, उन्हें अपनाकर अन्य को त्यागना होगा।

संदर्भ

१) Youtube पर उपलब्ध विडियो का अवलोकन
२) विविध मान्यवरों से लिये गये अक्भमत जिनका समावेश शोधपत्र में किया गया है।

COVID -19, PROBLEMS AND OPPORTUNITIES FOR INDIA

A. Bobade and N.T. Gawande
Deptt. Of English, Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati

The Cambridge Project at Cambridge University says the 'greatest threats' to the human species are manmade and they are artificial intelligence, global warming, nuclear war and rogue biotechnology. This year World Economic Forum Risks Report ranks climate change as the biggest global threat. A new report by the WEF says global risk perception is shifting. In previous years economic problems were deemed the biggest problem to mankind but fears of a climate breakdown are now dominating.

Informally, a global issue is any issue that adversely affects the global community and environment. Solutions to such issues generally require cooperation among nations. Among the most evident environmental problems is overconsumption, where resources use has outpaced the sustainable capacity of the ecosystem. This along with overpopulation affects the severity of all of the rest of the issues like pollution, deforestation ,acid rain and so many others.

Above all a new threat has spread in many countries and societies in the world is COVID-19, which is a contagious virus. The COVID-19 pandemic in India is part of the worldwide pandemic of corona virus disease caused by severe acute respiratory syndrome. The need is to unitedly cooperate and face the dangerous pandemic by all the nations. Initially none of the countries found the medicine and solution to hinder its proliferation everywhere. Gradually virus became more and more serious by increasing the mortality rate. So government followed a strategy to prevent the spreading to large population. Our honorable Prime Minister announced one day ' Janta Curfew' on 22nd March which was followed by mandatory lockdown. This strategy was imposed to stop the contamination and "stay home stay safe" message was propagated for social distancing. It aspired to create awareness among the citizens about the safety which should be of highest importance to everyone. The whole world got trapped inside their homes , consequently all the schools, colleges, offices and malls were closed. Traffics from roads vanished, malls started to restrict movements and the apartments closed for visitors. The country's chaotic cities became eerily silent as virus fears grew. The lockdown aimed at breaking the chain of transmission of the corona virus. Herewith begins the problem as the infection continue to rise the anxiety among the people for safety figured out new rules for community living as the pandemic sweeps across the world. Should part-time domestic workers be allowed to come and go? Are newspaper deliveries also bringing infections? Who should be allowed into apartment buildings? What about food and groceries? Such issues were the matter of concern for the citizens.

While more people were enjoying and relaxing at home, spending more time on social media. In a deeply patriarchal society like ours, times of crisis made the challenges faced by women "locked-down" in their homes. The grim situation being faced by millions of women could be witnessed. Some exposed others hidden. We had a false sense of security that things were in the right direction and very soon things would be back to normal. But situation became tougher and this was about the women coming from the economically lower strata who have been perilously exposed to all sorts of dangers. These are the women who work and obtain rations for the family. They spend their life in utter miserable conditions. Their men folk grumbling a lot with their jobs gone, even movements outside restricted and alcohol shops shut, anxiety was in the air. It is women who bear the brunt of their frustration during the crisis paving way for many problems in their lives.

In general, the lockdown has increased the burden of household chores for women. Offices and schools have closed due to which husband and kids are at home full time. Helping staff such as maids and dhobi have left for their home towns. Elderly are at greater risk

of infection so they need greater care and attention. For working women, the situation is worse. Work from home has doubled their workload. It's not a holiday for her. She needs to cook, clean, wash, feed, teach and also attend to her workplace requirements at the same time. Lucky few have helping spouses and children who reduce the workload but by and large patriarchy has conditioned her and all those around her into believing that household work is primarily a woman's responsibility.

'There is no place like home' this doesn't hold true for all women. For many, it is a place of abuse. Abusive relationships suffer physical, emotional, psychological, sexual and economic violence at the hands of those very people whom she trusts with her safety. The perpetrator could be her spouse, intimate partner, father, uncle, brother, nephew, son or any other family member or relative. As per latest National Crime Record Bureau data, rapes are committed in 94 per cent of the cases by offenders who are known to the victims. For such women contrary to being a safe haven, a home is a place of fear.

The National Commission for Women has confirmed a rise in the incidents of domestic violence since the 25th march 2020. This is because women are locked up with the perpetrators. There is no getaway or relief for them. The lockdown had isolated them and rendered them more vulnerable. Neither could they go out nor could anyone come to their aid. They were scared to report as there was the fear of repetition and escalation after complaining as the perpetrator was none else than the person with whom she shared her residence. Earlier women would have a window of relief when the man went out for work or when she was away for work. She could go to her parents, unburden herself by sharing her plight with colleagues, neighbors or friends, but now all this has been closed for her. As the world grappled with a health crisis of unparalleled magnitude, women were facing an existential crisis.

India is ever since a developing country and it has poverty at its height. Focusing upon many bigger issues and situations will take it to an international level but if we look down towards the problems faced by common people of our country will leave one disheartened.

The pandemic rise increased the problems of the poor. The careless of a selected few affected the entire community. Most of the people reacted out of fear banning daily wages labor from their societies, blaming them for spreading the virus. On the contrary the truth is the disease has been brought to them by people who fly, travel, migrate and the poor who had no means of battling with it. The rules seemed to be applied only to domestic helpers in most parts of the country whereas friends and relatives had no restrictions. Government had assured about the supplies of food and other essentials despite it were affected. Many cities were out of supplies due to prohibition of transportation on borders. Things became worse when Modiji announced the lockdown abruptly late night to be implemented the very next day, had hit millions of Indians and most poor the hardest. People began to panic as a result many migrants were seen defying the curfew. Some have told news outlets that they are walking up to 500 miles to get back home. Chaotic scenes at train stations showed people struggling to get on their last train home, some crying uncontrollably as they missed them. Overcrowding at public transport stations had raised concerns about further spread of the virus. This increased the worries that migrants might carry the virus to rural areas, where health infrastructures were weak, or even non-existent. This added another layer to India's problems.

But for the majority of Indians, social distancing is a luxury they can't afford. Many face hunger and starvation in the absence of daily wages that have been disrupted as the world's seventh-largest economy grinds to a halt. On March 26, India announced a $22.5 billion relief package to help the country's poorest people sustain and feed themselves. The government plans to use existing welfare schemes to roll out the relief measures, which include free food distribution and cash transfers to millions of low-income families across the country.

As part of the relief measures, low-wage earners got 500/- (less than $7) per month for three months and that the money from the government was not enough to feed the family of four if the lockdown continues. But more saddening was the life of auto rickshaw

drivers, milkmen, vendors who sell vegetables and snacks from carts are all part of this economy. Most live on daily wages, do not receive any benefits from the government. This crisis shines a torch on the fragilities of the Indian economy that needs much more to be done when the full implications of the lockdown became apparent.

To make matters worse, India's economy was already struggling—with slumping growth and rising unemployment. Even some businesses that are thriving elsewhere in the world are hampered in India.

For instance, Mumbai's famous *dabbawalas* (lunch box carriers), have worked rain or shine to deliver people's home-cooked lunches to their offices, schools and colleges for almost 130 years. They have braved heavy floods and terrorist attacks, but services were halted due to corona virus even before the lockdown was announced, forcing 5,000 delivery men to stay at home.

"Even if we resume operations, it will be pointless because everyone is staying at home," says Subhash Gangaram Talekar, president of Mumbai Dabbawala Association, referring to how dabbawalas have been affected even as food delivery services around the world are surging in popularity at the moment. "Who will we deliver the *dabbas* (lunch boxes) to?"

But shutting down a country like India for longer periods will be difficult, given the poverty levels prevalent across the country, says Suyash Rai, a fellow at Carnegie India, an international center for the Carnegie Endowment for International Peace. With so many livelihoods disrupted, he believes that the government might struggle to keep the country's poor afloat.

"There is the question of where the government is going to get the money to keep the country running in case of an extension of the lockdown" Rai says. "It is important to identify the hotspots during this lockdown and reopen the remaining parts of the economy while finding ways to work within this COVID world''. For many, waiting out what could be a miserable situation other than in this prolonged crisis. "The virus doesn't worry us as much as the uncertainty that waits on the other side of this crisis."

Reference

1. "Corona virus disease named COVID-19". BBC News. 11 February 2020.
2. Corona virus: A New Threat To Humanity. Modern diplomacy, H. Miloud Ameur, 15 April 2020.
3. https://time.com/5812394/india-coronavirus-lockdown
4. https://qz.com/india/1861800/the-covid-19-lockdown-has-opportunities-for-indias- realty- sector/
5. https://www.hindustantimes.com/analysis/covid-19-economic-opportunities-and-challenges-opinion/story-OCqr08BR5pLPjJIMxH7ZjK.html
6. https://thediplomat.com/2020/04/after-covid-19-manufacturing-indias-new-economic-potential/.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Issue-33, Vol-02 January to March 2020

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2020
Issue-33, Vol-02

Date of Publication
01 Jan. 2020

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

Index

01) A COMPARATIVE STUDY ON JOINT INJURIES OF INTER-COLLEGIATE KABADDI AND...
Dr. DIGAMBAR SINGH BISHT ||14

02) Major Themes in Tennessee William's A Streetcar Named Desire (Fantasy,...
Dr. Archana D. Bobade, Amravati ||16

03) Tribal Education in India
Dr. KUSUM KUMARI, ANCOL ||19

04) Trends of Innovative Services in College Library
Prof. Prakash G. Labhasetwar, Dist. Gadchiroli (M\S) ||21

05) Information Security of E-Resources
Dr. R. M. Malkhede, Dist.- Nagpur ||24

06) NONFORMAL EDUCATION SYSTEM IN HIGHER EDUCATION
Dr. Patil Bhagwan Shankar, District -Kolhapur ||28

07) IMPORTANCE AND SCOPE OF CO-CURRICULAR ACTIVITIES IN HIGHER EDUCATION
Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil, Dist- Kolhapur ||32

08) POPULATION ANALYSIS IN KODERMA DISTRICT, JHARKHAND
Dr. Jagatpal Tundwar, Hazaribag ||37

09) Radical shift of consumer behavior towards online shopping - A conceptual ...
ANUSHA M. C., Mysore, Karnataka ||41

10) Grama Sabha is Organ of Rural Development and People's Participation ...
Ashok Kumar H., Mysuru ||46

11) WOMEN EMPOWERMENT AND ENTREPRENEURSHIP IN INDIA: AN OVERVIEW
Ms. Mubin Taj, Mysuru ||52

12) IFRS- ISSUES OF CONVERGENCE AND ITS IMPLICATIONS
SATISH T., Mysore ||59

13) ROLE OF RECENT TECHNOLOGY IN DISASTER MANAGEMENT
SHASHIDHAR S., Mysore ||65

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned by CamScanner

the players, uses of right techniques time to time instruction, and use of uniform and kit as per the game. To know the psychology and mentality control the players and according to the environment to do the practices. if the players get injuries the proper medical treatment should be given and there should not be any disturbance for coaching and players demonstration in the field of play. If the coaches have done all this given description which can gives good result and coaching process can be done successfully.

REFERENCES:

1- Bland JM and altman D(1996). Transforming data, british medicine journal, pp 312-770.

2- Vijay kumar and chandrakant shirohi(2018). A comparative study on motor fitness among senior and junior basketball players of gulmarga district, proceedings of national conference of physical education and sports science, p n 202.

3- Jaiprakah Samuel and dr. girwalkar sunitas(2018). A comparative study on the mcdonald soccer skill test performance of biadr and kalaburagi district men inter-collegiate football players, proceedings of nationl conference of physical education and sports science, p n 205.

4- www.google .com

❑❑❑

02

Major Themes in Tennessee William's A Streetcar Named Desire

(Fantasy, Illusion, Desire, cruelty, loneliness and dependence on men in Tennessee Williams A Streetcar Named Desire) Themes are the fundamental and often universal ideas explored in a literary work

Dr. Archana D. Bobade
Associate Professor,
Head Department of English,
Shri Shivaji Arts & Commerce College
Amravati

Abstract:

A Theme is a word, like death, alienation or love, which through its association with other themes and symbols, reveals to us the basis for the ideas within a literary work. Sometimes a theme is suggested, implied or stated. Tennessee Williams employs a vast network of themes to give his work the impression of real life. He is especially skilful at weaving together conflicting themes and at relating those to symbols through the language of his characters. This article focuses on these themes which dominate throughout this play.

Desire as a Major Symbol of the Play.

One of the very clear and perceptive themes in the play is associated with a major symbol. It is the title's symbol of the streetcar named Desire. The theme of Desire is so dominant in the play that the other themes cluster around it as if it were a character in itself. Stella speaks wistfully about Stanley in terms of her physical desire for him. Blanche repeatedly alludes to her own desires. Stanley and Mitch desire in different ways at different times.So desire, which clearly related to our

Scanned by CamScanner

driving instinct for life, is also related to sex, illusion, lust, loneliness and a host of other themes. Often missed in Blanche's journey to Elysian Fields is the necessary transfer from the streetcar named 'Desire' to the one named 'Cemetery'. Blanche knows this progression from her own history the suicide of Allan, the family deaths in Belle Reve and Mr Grave's expulsion of her from the teaching position and repeats the thematic progression at the end of her victimization her rape by Stanley and commitment to the lunatic asylum.

Fantasy's Inability to Overcome Reality

Although Williams's protagonist in A Streetcar Named Desire is the romantic Blanche Du Bois, the play is a work of social realism. Blanche explains to Mitch that she fibs because she refuses to accept the hand fate has dealt her. Lying to herself and to others allows her to make life appear as it should be rather than as it is. Stanley, a practical man firmly grounded in the physical world, disdains Blanche's fabrications and does everything he can to unravel them. The antagonistic relationship between Blanche and Stanley is a struggle between appearances and reality. It propels the play's plot and creates an overarching tension. Ultimately, Blanche's attempts to remake her own and Stella's existences to rejuvenate her life and to save Stella from a life with Stanley fail.

One of the main ways Williams dramatizes fantasy's inability to overcome reality is through an exploration of the boundary between exterior and interior. The set of the play consists of the two-room Kowalski apartment and the surrounding street. Williams's use of a flexible set that allows the street to be seen at the same time as the interior of the home expresses the notion that the home is not a domestic sanctuary. The Kowalskis' apartment cannot be a self-defined world that is impermeable to greater reality. The characters leave and enter the apartment throughout the play, often bringing with them the problems they encounter in the larger environment. For example, Blanche refuses to leave her prejudices against the working class behind her at the door. The most notable instance of this effect occurs just before Stanley rapes Blanche, when the back wall of the apartment becomes transparent to show the struggles occurring on the street, foreshadowing the violation that is about to take place in the Kowalskis' home.

Though reality triumphs over fantasy in A Streetcar Named Desire, Williams suggests that fantasy is an important and useful tool. At the end of the play, Blanche's retreat into her own private fantasies enables her to partially shield herself from reality's harsh blows. Blanche's insanity emerges as she retreats fully into herself, leaving the objective world behind in order to avoid accepting reality. In order to escape fully, however, Blanche must come to perceive the exterior world as that which she imagines in her head. Thus, objective reality is not an antidote to Blanche's fantasy world; rather, Blanche adapts the exterior world to fit her delusions. In both the physical and the psychological realms, the boundary between fantasy and reality is permeable. Blanche's final, deluded happiness suggests that, to some extent, fantasy is a vital force at play in every individual's experience, despite reality's inevitable triumph.

Music A Thematic Device.

Themes can be musical or even physical as well as abstract. The various musical themes in the play act as motifs do in opera. They indicate the similarity of actions or interactions of the characters. For example the "Polka" is associated with Stanley who is Polish. The Varsouviana is a memory theme associated with Blanche's tragic romance with Allan. The music of the Blue Piano punctuates the play and almost becomes the spirit of the house. The screeching of the cat or the sound of the trains also work in this way.

Scanned by CamScanner

The Relationship between Sex and Death

Blanche's fear of death manifests itself in her fears of aging and of lost beauty. She refuses to tell anyone her true age or to appear in harsh light that will reveal her faded looks. She seems to believe that by continually asserting her sexuality, especially toward men younger than herself, she will be able to avoid death and return to the world of teenage bliss she experienced before her husband's suicide.

However, beginning in Scene One, Williams suggests that Blanche's sexual history is in fact a cause of her downfall. When she first arrives at the Kowalskis', Blanche says she rode a streetcar named Desire, then transferred to a streetcar named Cemeteries, which brought her to a street named Elysian Fields. This journey, the precursor to the play, allegorically represents the trajectory of Blanche's life. The Elysian Fields are the land of the dead in Greek mythology. Blanche's lifelong pursuit of her sexual desires has led to her eviction from Belle Reve, her ostracism from Laurel, and, at the end of the play, her expulsion from society at large.

Sex leads to death for others Blanche knows as well. Throughout the play, Blanche is haunted by the deaths of her ancestors, which she attributes to their "epic fornications." Her husband's suicide results from her disapproval of his homosexuality. The message is that indulging one's desire in the form of unrestrained promiscuity leads to forced departures and unwanted ends. In Scene Nine, when the Mexican woman appears selling "flowers for the dead," Blanche reacts with horror because the woman announces Blanche's fate. Her fall into madness can be read as the ending brought about by her dual flaws—her inability to act appropriately on her desire and her desperate fear of human mortality. Sex and death are intricately and fatally linked in Blanche's experience.

Dependence on Men

A Streetcar Named Desire presents a sharp critique of the way the institutions and attitudes of postwar America placed restrictions on women's lives. Williams uses Blanche's and Stella's dependence on men to expose and critique the treatment of women during the transition from the old to the new South. Both Blanche and Stella see male companions as their only means to achieve happiness, and they depend on men for both their sustenance and their self-image. Blanche recognizes that Stella could be happier without her physically abusive husband, Stanley. Yet, the alternative Blanche proposes contacting ShepHuntleigh for financial support—still involves complete dependence on men. When Stella chooses to remain with Stanley, she chooses to rely on, love, and believe in a man instead of her sister. Williams does not necessarily criticize Stella he makes it quite clear that Stanley represents a much more secure future than Blanche does.

For herself, Blanche sees marriage to Mitch as her means of escaping destitution. Men's exploitation of Blanche's sexuality has left her with a poor reputation. This reputation makes Blanche an unattractive marriage prospect, but, because she is destitute, Blanche sees marriage as her only possibility for survival. When Mitch rejects Blanche because of Stanley's gossip about her reputation, Blanche immediately thinks of another man the millionaire Shep Huntleigh who might rescue her. Because Blanche cannot see around her dependence on men, she has no realistic conception of how to rescue herself. Blanche does not realize that her dependence on men will lead to her downfall rather than her salvation. By relying on men, Blanche puts her fate in the hands of others.

Conclusion:

We as individuals must resolve our past problems in order to move in a more positive direction in life. The individuals in A Streetcar Named Desire were unable to understand this idea. Blanche needed to resolve her problem in the past before she could move out of Bel Reve.

Scanned by CamScanner

Instead she fled the situation, as many of us do, and her problems followed. Stella needed to handle her problem with Blanche before she could deal with her problems with Stanley. Unfortunately, Blanche's problems were never solved until the end of the play with her commitment to a hospital. However by that time it was too late for Stella and Stanley and thus their marriage ended. Mitch let the past of Blanche influence his love and because of his inability to overcome his personal opinion of Blanche, he never attained the love he desired. The death of Mitch and Blanche's relationship restarts the cycle for Mitch because if he cannot handle the problems that had occurred with Blanche, he will fall into the same pit hole that she did. The past must be dealt with before anyone can move on or the consequences could be tragic, just as Blanche, Mitch or Stanley.

References:

A Streetcar Named Desire: G Vaidyanathan.
www.Litcharts.com

❑❑❑

03

Tribal Education in India

Dr. KUSUM KUMARI
Guest Faculty,
ANCOL

****

Abstract

The present Article discussed the meaning of Educationally the tribal population is at different levels of development but over the formal education has very little impact on tribal groups. Hence Government Planners education as indispensable for helping tribal peoples cope with National Integration. Education will also determine their Prosperity, Success, Security in Life . The tribes which remain either deprived of or negligent toward education will suffer the consequence.

Compared with the literacy rates of 29.34% for the general population, literacy for the general population, literacy among tribal peoples in India is almost 6%. The Union and the State Governments have spent considerable sums of money for tribal Youths' education , but the results are meager. The commissioner for Scheduled castes Scheduled tribes is combatted and eliminated through education, no improvement in tribal welfare will occur. Within tribal areas, education can be the basis for integrated development. At the present time however tribes people growth own life to make help of education main point of discussion.

KeyWord :-Education, Communication, Culture.

Who is tribes?

There are a number of tribes in India, Spread over different parts at different levels of Socio-economic development. They are live all over the country from the Andaman and Nicobar Island, the foot will of the Lakshadweep. In the

Scanned by CamScanner

MORAL DILEMMA IN PAULO COELHO'S "THE DEVIL AND MISS PRYM"

Dr. Vaishali Ravi Deshmukh,

Associate Professor, Department of English,

Shri Shivaji Arts and Commerce College, Amravati, Maharashtra, India.

Abstract: His novels try to answer the questions that haunt our minds and hearts whenever we are in distress or sufferings. It is a question that arises in the human mind at times of distress, rejection or betrayal. Also life is full of moments when one has to make a choice. Many a times this decision making process is not easy as one is caught in moral dilemma. Paulo Coelho's novel ' The Devil and Miss Prym' deals with the conflict generated by a strange offer and concludes by commenting on the simultaneous existence of good and evil within the human soul. This striking novel through the moral dilemma of the protagonist explores the timeless struggle between good in a fresh perspective. His characters in this novel prove to the stranger as well as the reader that humans are not, at their core, evil, but both good *and* evil, with the option of choosing between the two.

Key words: *Moral dilemma, good, bad, choice.*

Paulo Coelho in his novels deals with the questions we often ask ourselves and situations we often find ourselves in. His novels try to answer the questions that haunt our minds and hearts whenever we are in distress or sufferings. It is a question that arises in the human mind at times of distress, rejection or betrayal. The question is "Are people bad?" or "Are we good or are we bad?" Also life is full of moments when one has to make a choice. Many a times this decision making process is not easy as one is caught in moral dilemma.

Paulo Coelho's novel ' The Devil and Miss Prym' deals with the conflict generated by a strange offer and concludes by commenting on the simultaneous existence of good and evil within the human soul. This striking novel through the moral dilemma of the protagonist explores the timeless struggle between good in a fresh perspective.

The novel spans a week's time. As Coelho states in the novel:

"I have always believed that in the lives of individuals, just as in society at large, the profoundest changes take place within a very reduced time frame".

The Devil and Miss Prym concludes the trilogy *And on the Seventh Day*. The first two books were: *By the River Piedra I Sat and Wept* and *Veronika Decides to Die*. Each of the three books is concerned with a week in the life of ordinary people, all of who find themselves suddenly confronted by love, death and power. Coelho believes that a period of a week is sufficient to bring about a profound change in the lives of individuals and in society at large.

Paulo presents Chantal's journey from her monotonous life to a decisive moment where she is able to make a choice. The stranger shows her the buried treasure and promised that it would belong to the villagers if they agree to kill someone until the week is over.

When the girl asks the reason behind such an unusual condition, the stranger said:

"It's nothing to do with you or your village. I'm simply thinking of myself; the story of one man is the story of all men. I need to know if we are good or evil. If we are good, God is just and will forgive me of all I have done, for the harm I wished on those who tried to destroy me, for the wrong decisions I took at key moments, for the proposition I am putting to you now- for He was the one who drove me towards the dark. But if we're evil, then everything is permitted, I never took a wrong decision, we are all condemned from the start, and it

doesn't matter what we do in this life, for redemption lies beyond ... deed." (p.18)

It is on this proposition that the story moves and Chantal becomes an instrument to prove whether we are good or evil. Through Chantal's thoughts and actions Coelho throws light on human nature and his vision of life.

Passing through a series of conflicts, within and without, she overcomes her fears, confusions and makes a choice that answers a question that the stranger has been asking since long. Chantal makes a stand and persuades the inhabitants of Viscos what a great stupidity they are about to make by killing an innocent old lady Berta. She proves them wrong about all their foolish dreams about the gold and convinces them that under no circumstances murder are justified. This way she gives the stranger the answer to his question, as well. Every human being embodies some evil and some good; our conduct is a matter of control and choice. Her logical and motivating words turn the evil to good.

The Devil and Miss Prym recounts the struggle between good and evil, an age-old concept, which Coelho offered through Viscos making it the microcosm of the world and the emotions, strong and weak, present among the villagers represents the destiny of humanity. Coelho makes the reader realize that everyone is capable of both, good and bad. As Coelho states in the novel: Savin and Ahab had the same instincts - Good and Evil struggled in both of them, just as they did in every soul on the face of the earth. When Ahab realised that Savin was the same as him, he realised too that he was the same as Savin. It was all a matter of control and choice. Nothing more and nothing less. (135)

The struggle between good and evil is present in everybody as in the case of Chantal. Paulo, through the struggle that she exhibits, shows how it's a matter of control and choice. She rises above her animal instincts and decides to make a choice not only in her favor but for the humanity. The choice is governed by her own will and not by the circumstances.

Paulo depicts Chantal's inability to steal the gold and run away, which she initially calls her as fear. Chantal feels that life has always been unfair to her and with the gold bar would fulfill all her dreams. Paulo says her inability to steal the gold bar has nothing to do with honesty or dishonesty. Chantal realizes that there are two things that prevent us from achieving our dreams. First in believing them to be impossible or seeing those dreams made possible by some sudden turn of the wheel of fortune, when least expected. For at that moment. says Paulo that all our fears suddenly surface- the fear of setting off along a road heading who knows where, the fear of life full of a new challenge, the fear of losing forever everything that is familiar. People want to change everything and at the same time want it all remains the same. Chantal plans to steal the gold bar and abandon Viscos. However, destiny has something else in her store. In the forest she encounters a rogue wolf that threatens her life. At this point of time, the stranger comes and saves her. This incident changes Chantal's track of life. This encounter with the devil has great impact on both of them. Chantal gets an opportunity to rethink about her decision not only for her own betterment but also in favor of the humanity. On the other hand, by saving Chantal's life the stranger renews his belief in himself and in the goodness. Thus, the same incident pulls back Chantal from the evil and renews his faith in goodness.

Chantal has seven days to decide her individual future and ultimately the future of the inhabitants of Viscos. For the first three days, she is caught between the struggle between good and evil. So at first she causes delay in his plan, and finally on the fourth night informs the people about the stranger's offer and the fortune awaiting them. The society is immediately taken away by the offer and after much debate reaches to the conclusion of executing the murder selecting Bertha an old widow. Again, Chantal has to take a decision and she acts bravely against the decision of the society, which could have changed the fortune of Viscos.

Her decision to stop Berta's murder comes from her understanding that alongside the freedom to choose comes the responsibility for our choices. Paulo thus depicts brilliantly how this understanding helps one to choose correctly. Life sets challenges for the protagonists in these novels to test their courage and willingness to change. Coelho writes:

"Whatever the answer, it is clear that from its very inception the human race had been condemned to exist within the eternal division, always moving between those two opposing poles." (*The Devil and Miss Prym*, p. ix)

In *The Devil and Miss Prym*, Coelho presents an allegory in pure and simple language in which his characters must prove to the stranger as well as the reader that humans are not, at their core, evil, but both good *and* evil, with the option of choosing between the two.

Talking about making a choice in 'Confessions of a Pilgrim', Coelho says:

"You can choose between two classic paths, meditation or the good fight, but you have to choose. If you're a monk, Trappist or Buddhist or whatever, you enter a monastery and devote yourself to constant meditation, but if you are a person who needs action, you are going to be a Jesuit, a more war-like spirituality. But you have to choose between yoga of action or yoga of inaction. You can't stop, because there is no evil or good, as God said. what there is, is motion. And in the sense that there is motion, we often see things as evil or good." (214)

References:

Arias Juan. *Paulo Coelho Confessions of a Pilgrim*. 1999: Harper Collins Publishers India. Print

Coelho, Paulo. *The Devil and Miss Prym.* Trans. India: Harper Collins, 2000.Print.

Thaker. Mrinalini p. *A Critical Study of Paulo Coelho's Novels.* Jaipur: Paradise Publishers. 2014. Print.

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March-2019

Vol. – V, Issue-I (A)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

164

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
Vol. – V, Issue-I(A)
ISSN : 2348-7143
Jan-Feb-March 2019

Identity and Gender Roles in Mahesh Dattani's 'Dance Like a Man'

Dr. Vaishali Deshmukh
Associate Professor
Shri Shivaji Arts and
Commerce College Amravati

Though the words 'gender' and 'sex' are often used synonimously, there is a technical differnce between them. Gender denotes cultural identity to a person. It is not only a system to classify biologically male and female but also used to express inequality between male and female. According to the social scientists sex is an identity as a male or female while gender is masculine and feminine identity. In some cultures men are encouraged to be stoic to prove their masculinity while women are treated as weak and passive. From birth, men and women are treated differently to inculcate feminine and masculine traits in them. These traits are acquired from the moment of birth. Michael S. Kimmel in the introduction of The Gendered Society says, "Gradually we acquire the traits, behaviors, and attitudes that our culture defines as "masculine" or "feminine". We are not necessary born different; we become different through this process of socialization.: (3 Kimmel).

In Gender Trouble, Butler states, "Gender is culturally constructed: hence, gender is neither the casual result of sex nor as seemingly fixed as sex." (8 Butler.) She says that De Beauvoir is correct to call one 'becomes' a woman but this is not compulsion of sex because one who becomes a woman is not necessary a female. Thus, gender is a cultural construction. When one becomes masculine or feminine is not by sex but by gender.

The traditional division between sex and gender has given rise to many problems. This division determined by the society has been oppressing the individuals irrespective of their sex. Generally it is assumed that the issues regarding gender discrimination affect the women only. Men are usually seen as the oppressors. But men too have to bear the consequences of this discrimination.

Mahesh Dattani, one of the finest and most prominent playwrights in India has addressed gender related isssues in his plays. He is the first playwright in English to have won the 'Sahitya Akademi Award'. The characters in his plays are usually Indian and have some problem which are not socially unacceptable. Most of his plays deal with social issues like hypocrisy regarding HIV, child abuse, religious intolerance, sexual identity and gender inequalities. Among many such issues is the question of gender discrimination resulting from the traditional division between gender and sex. The traditional family pattern which upholds the father as the master of the house poses countless problems for an individual to create his/her own identity. Mahesh Dattani has critically engaged with these discourses in the Indian cultural context. His play "Dance Like a Man" is one of the best plays written by an Indian in English. The play when read through the prism of gender and its nuances, presents a realistic picture of a typical Indian family.

The present paper throws light on how in "Dance like a Man" the relationship between a father and son suffers due to one's adherence to conventional gender roles and the other's attempts to frustrate it.

;5

In the play Dattani focuses on the conflict between three generations and also on an individual struggle. The title itself suggests that a man is supposed to do the work which suits the man .He is not supposed to pursue his career in anything else which makes them less of a man. Our society has assigned specific roles to man and woman. The words like 'engineer', 'scientist', 'surgeon', 'writer', which should be gender neutral, are commonly associated only with men and professions like 'nurse' only with women. If there is a slight deviation in these assigned roles, the patriarchal society gets upset. In such cases the person is sidelined by the society as well as his family. Here, in the play the title suggests that the protagonist's father doesn't want him to become or behave like a woman and that he should not pursue his career in dance.

The story of the play revolves around three generations, their personal ambition, their sacrifices, their struggle and compromises. Dance is the major topic of discussion in the house as it is a topic of debate between the father and his son and daughter in-law. Dance is used as a medium to portray the conflict of gender issues in the play.

Jairaj and Ratna want to develop their career as a dancer. Dance for them is not only their passion but also their life and soul. Personally for Jairaj. dance is a form or a means to express emotions. It is a tool to revolt against the way of life that was decided by his father. The men in Indian society are not expected to take dance as their career. It is something that degrades them as 'men'. The stereotypes of gender roles are set in the society and in spite of that Jairaj goes on to pursue his career as a dancer. His thinks that his father Amritlal's opposition would subside after some time but that does not happen. He continues his practice of traditional dancing in spite of all the opposition from his father. His determination to pursue his career as a dancer grows stronger as he has the support of his wife.

Amritlal's views on dancing represent the typical Indian patriarchal perspective on gender and identity. His mind is not ready to accept his son as a Bharatnatyam Dancer. He fails to accept dance as a form of art for men. Though he is called as a progressive person, he does not support his son's decision. He talks about the freedom of the nation but when it comes to his son's freedom to choose his career, he is unsupportive. His contrasting ideas are seen in his argument on progress and freedom. Jasraj asks his father if he had any obsessions, he answers:

Jairaj : "You had yours. Now allow me to have mine."

Amritlal : " If you mean my involvement in fighting for your freedom, yes, it was an obsession."

Amritlal appears in the play as a master of the family. He is a father who takes decisions for his son at the pretext of caring for him. He asks Jairaj:

Amritlal: Where is your dance going to lead you?...I would like to see what kind of independence you gain with your antics,

Jairaj: The independence to do what I want.

Amritlal: I have always allowed you to do what you have wanted to do. But there comes a time when you have to do what is expected of you. Why must you dance?" (Dattani 415)

Amritlal ,boasting of his mission to .eradicate the ugly practice of divine prostitution presents his real picture while dealing with his son's dancing. Though Amritlal opposes Jairaj's choice of dancing, he is in the favour of making a cricket pitch in his lawn for him. This is because he believes that "most boys are interested in cricket". Amritlal's belief in fixed gender roles and his

166

pretence of being a reformist does not go hand in hand. Dattani, therefore, exposes the hypocrisy of the so-called reformists and presents Amritlal as a representative of the same.

Amritlal opposes Jairaj's dancing as he thinks that it would make him unworthy in the eyes of his wife Ratna. He is extremely concerned about the societal standpoint on dancing. Asha Kuthari Chaudhuri in this regard observes:

"The underlying fear is obviously that dance would make him 'womanly' – an effeminate man – the suggestion of homosexuality hovers near, although never explicitly mentioned." (p. 68)

Amritlal does not approve of Ratna's dance teacher only because his appearance is not 'manly'. He cannot accept Guruji's long hair and womanly walking style. When he comes to know that Jairah too is planning to grow his hair, he expresses his annoyance by saying, " Tell him if he grows his hair even an inch longer, I will shave his head and throw him on the road."(Dattani 419)

Amritlal is so obsessed with the idea of making his son 'manly' that he conspires with Jairaj's wife Ratna. In return he promises to support Ratna to become a dancer. Amritlal believes that a man in the women's world is pathetic. He tries to get his son out of the women's world but ultimately destroys Jairaj. Jairaj suffers from a crisis between what he wants and what is expected of him as a man. Ultimately he loses all his self-esteem and wastes himself.

Dattani effectively shows how the same career has different connotations for man and woman in Indian society. Dance serves as an undying passion for Ratna too. Dance is the main factor behind all her moves in the play. She gets engaged with Jairaj thinking that as Jasraj himself is a dancer, he would allow her to dance even after marriage. She has no attachment with Jairaj . Her overconfidence and faith in her own talent was so much that she uses Jasraj as a tool in the path of her success. Her ambition is so powerful that she cold-bloodedly plays with the emotions of Jairaj by misguiding him constantly. She does not hesitate even once to destroy Jairaj's career as a dancer joining hands with her father-in-law, Amritlal. She tries to be famous using Dance as a medium. Dance, that becomes a mean to destroy Jairaj's life, helps her in earning fame and money along with respect in the world of dancers.

Thus Dattani shows how in Indian society individual identity is closely linked with the traditional gender roles. Morover, he also depicts that it is not always women but men too have to pay for the oppressive power structures of the society.

Works Cited :

1. Butler, Judith. Gender Trouble. New York: Third Indian Reprint, 2014.
2. Chaudhuri, Asha Kumari. Contemporary Indian Writers in English – Mahesh Dattani An Introduction. Delhi: Foundation Books, 2005.
3. Dattani, Mahesh. Collected Plays. New Delhi: Penguin Books, 2000.
4. Kimmel, Michael S. The Gendered Society. New York: Oxford University Press,2004.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

Jan. To March 2020
Issue-33, Vol-04

**Date of Publication
01 Jan. 2020**

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मताशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Index

01) A COMPARATIVE STUDY OF THE INVOLVEMENT OF SECONDARY SCHOOL ...
Dr. Amit Kumar, Meerut ||14

02) An analysis of Employee Productivity of Selected Public and Private Sector ...
Dr. Rupali A. Shah & Nilesh R. Barot, Surat ||18

03) Prevention and Cure of Migraine Through Yoga
Dr. Acharya Nisha Joshi ||24

04) COPYRIGHT AND PLAGIARISM
PRAVIN ANANTRAO JOSHI, DIST-BULDANA ||27

05) Doris Lessing's -The Diaries of Jane Somers: A Feministic Perspective
Dr. Umesh Vithalrao Kadu, Amravati ||32

06) EFFECT OF ORGANISED RECESS PLAY ON ATTENTION AND CONCENTRATION ...
Krishnaveni. K. & Dr. Ahmed Shahin, Chennai ||35

07) Mahatma Gandhi's view on Exploitation Free Indian Society
Dr. Santhosh T. Kute, Dis. Buldhana ||40

08) Global Warming'sandIts Impacts
Pathare G. M., Dist-Beed ||44

09) Waste Water Treatment -A Review
Amol Radhakrishna Parhad, Dist -Ahmednagar ||46

10) Emerging Developments in Engineering and Techonolgy Colleges Libraries
D. RAMADASU, Warangal ||51

11) MISAPPROPRIATION OF BANKING IN INDIA
Dr. Anil Ramteke, Wardha ||54

12) MORALE IN ORGANIZATIONS: MEASUREMENT & ITS FACTORS
Dr. Seema Rani & Arti Kashyap, Moradabad ||60

www.vidyawarta.com/03 _ http://www.printingarea.blogspot.com

159-177.

Hengki Wijaya, Kara Elizabeth Gruber. (2018). Ethics perspective and regulation of plagiarism in Higher Education. (IJHI), 1(1), 17-25. doi: 10.33750/ijhi.v1i1.4

Cohen J. (2013) Preventing Plagiarism. American Psychological Association, 44(10) Retrieved from http://www.apa.org/monitor/2013/11plagiarism.aspx Demirdover, C. (2019). The plagiarism. Turkish Journal of Plastic Surgery, 27(1), 1. doi: 10.4103/1300-6878.249406

Kunschak C. (2018). Multiple uses of anti-plagiarism software. The Asian Journal of Applied Linguistics, 5(1), 60-69.

Plagiarism vs. Copyright. (2012). Concordia University Library. Retrieved November 25, 2014m http://www.concordia.edu/sitefiles/w3/Library/Plagiarism%20vs%20 (2).pdf

WIPO: World Intellectual Property Organization http://www.wipo.int/portal/index.html.en

Includes sections on: Copyright and Related Rights http://www.wipo.int/copyright/en/

WIPO Intellectual Property Handbook: Policy, Law and Use http://www.wipo.int/about-ip/en/iprm/

Copyright Office Government of India www.copyright.gov.in

❑❑❑

05

Doris Lessing's -The Diaries of Jane Somers: A Feministic Perspective

Dr. Umesh Vithalrao Kadu
Assistant Professor of English,
Shri Shivaji Arts And Commerce College
Amravati

****

Abstract

Doris Lessing is one of the greatest women novelists in British Literature. Though she refuses to be acknowledged as feministic writer and an advocator for the feminist movement, she is deeply concerned with the life of women and forms her own feministic perspectives in her novels.

This article aims to explore Doris Lessing's Feministic Perspective through the analysis of the protagonist Jane in The Dairies of Jane Somers who achieves her self-development after experiencing the lost of love and the search for love. Though it's not Lessing's most famous novels, it represents her deep thoughts on feministic existence and her continuous effort to find a way out for women in the sexual relationship in a patrarchial society.

Keywords: Feministic Perspectives, Lack of Love, Search for Love, Self Achievement.

Introduction:

As an extraordinary and predictive novelist Doris Lessing contributes a great number of masterpieces to the world such as The Grass is Singing, The Children of Violence Series and the Golden Notebook which won her the Nobel Prize for Literature. Though resenting being classified as a feministic writer, she shows her own feministic perspective in her work as

she focuses on the female experience such as their desperation and helplessness, their suffering from the society and struggle for better life. Her works explore a way out of women and a solution to better sexual relations with her keen insight. The Dairies of Jane Somers contain two parts. The first part The Diary of a Good Neighbor depicts the love between Jane and Maudie who is the substitute for Jane's mother and helps Jane to accomplish her search of love. The second part, If the Old Could tells an extramarital love between Jane and Richard which awakes Jane that her real love is her late husband – Freddie. During the process Jane reexamines herself and achieves her self – achievement. It also shows Doris Lessing's reflection on women's position in the sexual relationship. On one hand Lessing questions the subordinate roles of women who make great sacrifice and lose their own identities. On the other hand, she advocates the traditional virtues of women in families and cooperative sexual relationships.

Jane's Lack of Love:

Doris Lessing has made mother-daughter relationship as one of the main theme of her large number of productions. She is famous for her depiction of mother-daughter bond. In her novels mother-daughter relationship is always intense with a powerful and dominating mom and rebellious daughter who seek her freedom and control her own destiny. The relationship between Jane and her mother is no exception. In the first part of the novel, Jane's mother dies from cancer. Jane feels sorry for her, but she shows little concern to her mother's sufferings. Being young Jane left her home from London and came to work for self-development. She does not want to follow her mother who is a housewife and restricted by husband and family, what she wants is to achieve her self-development by working hard. Jane overemphasizes her work as a way to fulfill her dreams and an escape from traditional roles of women. There is little communication or love between them. Although she is a respectable career woman with respectable job and fashionable appearance, she does fail to love and feel love for her mother.

Jane not only lacks mother-daughter love, but also husband–wife love. Freddie, Jane's husband is another important person in Jane's life. Freddie also dies of cancer. Jane has not given a chance for Freddie to pour out his sufferings from cancer, his quest for a pair of ears, and his dread of dying. In their marriage they are not couples but partners who live together. There is also a little communication between them as Jane says, "Yet we could not talk to each other.....because when he starts to try I shied away." [1] (Pg-06) Even when Freddie began to be ill Jane's reaction is, "Unfair to me, I thought secretly, I partly knew he was dying but went on as if it wasn't" [2] (Pg-05) What's more, Jane denies the role of mother which is considered as an obstacle to her self-fulfillment and it may put her in confinement, "there was never time for children 'even if' I knew he wanted children" [3] (Pg-25)

Jane's Search for Love:

In the dairies of Jane Somers, Doris Lessing reverses the idea that woman's value and position in the society should be obtained at the cost of mother-daughter love and she advocates that mother-daughter relationship is important in the construction of female identity. At the beginning of the novel, as a "beautiful middle–aged widow with a good job in the magazine world." [4] (Pg-09) in the upper class of society, Jane shows little concern and love to her mother. But after her mother's death, she feels a longing for emotional closeness with her mother and Maudie, a poor and lonely widow comes into Jane's life as a substitute for her mother. From attending to Maudie, Jane reexamines herself from a female perspective and undergoes a great change, that is, she searchers for mother - daughter love from her

indifferent and selfish former self.

Jane does not know to take care of people or try to keep an intimate relationship with others. At first sight, Maudie is just an old creature to Jane. But as time goes by, Jane finds there is something different in her: "Fierce blue eyes, under grey craggy brows but there was something wonderfully sweet in them, I liked her from some reason, from that moment." [5] (Pg-12) Maudie also exerts a great influence on Jane who is deeply touched by Maudie's vitality to fight against illness and death. Being together with Mandie and listening to her life - experience, the original career absorbed women. Jane gradually walks outside from her own world and finds her true value by taking on the responsibility of taking care of Maudie. She learns how to face up to the awful things in life. What's more, she realizes the indifference to her mother and granny. "When people die, what we regret is, not having talked to them enough." [6] (Pg- 62) Her full devotion to work and herself isolates her from mother while her attending to Maudie helps her find the close mother-daughter relationship and regain the ability of love to others.

In the novel Lessing is advocating the love and care which must be emphasized in the construction of female personality. On one hand, Jane shows her longing for love which is long neglected. On the other hand, she realizes the love of men is a necessity for the good of both sexes. Therefore, the search for love of Jane is a symbol of women's desire to regain their female characteristics, which are also Lessing's aspirations for women.

Conclusion:

Though Doris Lessing refuses to be named as a feministic, she is deeply concerned with women's life and mind, which could be fully, represented in her novel, The Dairies of Jane Somers. From the above analysis of the changes in Jane, we could have a clear idea of Doris Lessing's Feministic Perspective from an indifferent, selfish and work centered woman, Jane grows up to be a mature, caring and warm woman. And she accomplishes her self-development as she searches for her lost love and changes her attitude towards work, other people and life.

References:

1. Doris Lessing's: The Dairies of Jane Somers (Michael Joseph) 1984.

1 Ibid-Pg-6	4 Ibid-Pg-9
2 Ibid-Pg-5	5 Ibid-Pg-12
3 Ibid-Pg-25	6 Ibid-Pg-62

2. Phyllis Sternberg Perrakkis - Spiritual exploration in the works of Doris Lessing, Greenwood Press, 1999.

❑❑❑

The Spirit of Optimism in the poetry of Robert Browning.

Dr. Vaishali Vijay Takode.
Assistant Professor,
Dept. of English,
Shri Shivaji Arts & Commerce College, Amravati.

"I find earth not grey but rosy/Heaven not grim but fair of hue."

Robert Browning, a cherished poet of the Victorian era, has many of his poems filled with unbridled optimism. "Browning is emphatically the poet-militant, and the prophet of struggling manhood. His words are like trumpet-calls sounded in the van of man's struggle, wafted back by winds, and heard through the din of conflict by his meaner brethren, who are obscurely fighting for good in the throng and crush of life", very aptly remarks a critic.

When Browning started writing, the attitude of the milieu was scientific and materialistic. And this means, people had lost faith in religion, morality and spirituality. He was optimistic about the existence of God and the notion of a perfect heaven. His poetry is a reflection of this, deviating from the scientific temperament typical of his age.

Robert Browning is an optimist, and as an optimist, he is a moralist and a religious teacher holding a very distinct place among the writers of the Victorian Age. He is "an uncompromising foe of scientific materialism". He preaches God and universality as the central truth of his philosophy of life.

Browning is a very consistent thinker of optimistic philosophy of life. And as an optimist, he is a moralist and a religious teacher. His optimism is based on life's realities. Life is full of imperfection but in this very imperfection lies hope, according to Browning's philosophy. He does not challenge the old dogmas. He accepts the conventional view of God, the immortality of the soul, and the Christian belief in incarnation. Actually the philosophy of Browning is the philosophy of a man looking at the world with more than a glimmer of hope in his eyes.

There are a lot of confusions and conflicts in this age. There are the conflicts between art and life, art and morality, content and form, man and woman, classic education and progressive education, flesh and spirit, body and soul and what not.

In this entire prevailed situation, Browning remains unaffected by these confusions and conflicts. He is at heart an optimist. His optimism is clear even in his style of writing a poem that he always picks up his central character in crisis or in some critical situation, then this crisis reaches the climax and ultimately resolved and he ends his poem with optimism. As in his poem "Patriot into Traitor", he says:

'Tis God shall repay one, I am safer so.

As in "Fra Lippo Lippi", he says: Don't fear me! There is the grey beginning. Zooks!

Browning's optimism stresses on the constant struggle of human life. The Rabbi encourages,

"Strive, and hold cheap the strain;

Learn, nor account the pang; dare, never grudge the throe"

Moreover, according to Browning, life's value lies not in achievement but in aspiration, in spiritual condition that distinguishes a human from an animal and it is the struggle which can lead to achievement and to spiritual development.

Browning looks at the failure in this world in a very unconventional way. The speaker in The Last Ride Together holds that some of his desires must be left unfulfilled on this earth so that they can be accomplished in the next life; it is the hope of this future happiness which helps him face death readily.

"Earth being so good, would heaven seem best?

Now Heaven and she are beyond this ride."

Thus there must be a gap between aspiration and achievement in human life.

However, Browning does not consider life on earth unimportant. As Fra Lippo Lippi says,

"The world's no bolt for us,

Nor blank, it means intensely, and means good."

Rather, the soul may not be the body, the breath is not the flute, but "Both together make the music, either marred and all is mute"

Browning's optimism is firmly based on his faith in the immortality of the soul. The body may die but the soul lives on in the Infinite. Browning believes in the futility of this worldly life. He thinks that failure serves as a source of inspiration for progress as in "Andrea Del Sarto":

"Ah, but a man's reach should exceed his grasp,
Or what's heaven for?"

Browning's philosophical view about old age is optimistic which is made explicit in "Rabbi Ben Ezra". Regret for lost youth and terror for the old age are stock ideas. But the Rabbi invites everybody to grow old eagerly:

"Grow old along with me!
The best is yet to be,
The last of life, for which the first was made:"
… See all, nor be afraid"

Browning's optimism finds the passion of joy; no one has sung more fervently than Browning of the delight of life. David in "Saul", Pippa in "Pippa Passes", Lippo in "Fra Lippo Lippi" and a host of other

poems are keenly alive to the pleasure of living. The Rabbi in "Rabbi Ben Ezra" condemns the aesthetic negation of the flesh, and asserts the necessity and moral usefulness of the flesh and the soul. The Rabbi in "Rabbi Ben Ezra" often passes philosophical judgments.

"As the bird wings and sings, Let us cry 'All good things."

Are ours, nor soul helps flesh more, now, than flesh helps soul"

In the Last Ride Together we find Browning's optimistic attitude towards love through the words of the rejected lover:

"The instant made eternity, –
And heaven just prove that in and she
Ride, ride together, forever ride?

Despite, all this we call him as an optimist because of his firm faith in God."His poems are full of courage and inspiration, telling people that there are no difficulties if they have self-dependence and self-control. It was a good sign for English literature that the two leaders in Poetry, Tennyson and Browning differed from one another. Tennyson was at heart a pessimist. But Browning was at heart a strong optimist.

Finally we can say that Browning speaks out the strongest words of optimistic faith in his Victorian Age of skepticism and pessimism. Moody comments, "Browning's robust optimism in the face of all the unsettling and disturbing forces of the age is thrown out in sharp relief." Of all English poets, no other is so completely, so consciously, so magnificently a teacher of man as is Browning.

Sources: -

Robert Browning: Optimism - CSS Forums
www.cssforum.com.pk › ... › Group V › English Literature

Browning's positive view of life, MA English Super Notes, Robert Browning's Optimism

Browning is an optimist - English Literature Essays
Robert Browning's Optimistic Attitude and Philosophy of Love.

Impact Factor-7.675 Issn-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2020

SPECIAL ISSUE-CCII

Indian Economy in 21st Century: Issues & Challengs & Humanities

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm.Sci College,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Deptt. of Economics,
Arts Co[illegible]llage
Chandur Ba[illegible] Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned by CamScanner

23	The Development Of Indian Economy Important Challenges And Prosperous : A Study **Dr. Sanjay B. Bagde**	94
24	Indian Economy in Pre and Post Reform period : A study **Dr. Sanjay Dhanvijay**	99
25	New Trends inIndian Banking System **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	104
26	Recent Trends in Indian Banking Sectors **Dr. Pravin M. Chandragiriwar**	108
27	Indian Economy And I'ts Impact Of Oil Price: A Case Study **Dr. Pramod Fating**	111
28	Women's Health In Sugar Belt **DR. S. S. Kulkarni**	115
29	Impacts of Food Processing Industry on Economic Growth,FDI and Export of India **Dr .P N Ladhe**	118
30	Indian Economy: The Case Study Of Oil Price And Economic Growth **Dr. Mahendrakumar D. Katre**	129
31	Rural Entrepreneurship in India: Opportunities & Challenges **Dr. B. M. Chachane**	133
32	Yoga Education **Manik Rastogi**	137
33	Contribution of Indian Women in Middle Peirods **Dr. Kavita D. Kaware**	141
34	Impact of Demonetization on Indian Economy **C.K. Jiwane,**	146
35	Introduction To Mobile Banking **Bhagyashree Sanjay Bhave**	150
36	Cyclone Disaster and Management In India **Dr. Kundan Ajabrao Alone**	155
37	Comparative study of techer effectivenss of jr. College teachers and its correlation with teaching competency **Dr. Kirti B. Sadar**	159
38	The Trends Of Political Economy: A Study **Dr. Vijay R. Bagde**	162
39	Gender Eqaulity And Religious Freedom Of Women In India **Dr. Pratima R. Lokhande**	169
40	Impact of Technology In Teaching - Learning Process **Dr. Hrushikesh Dalai**	172
41	HarlemRenaissance:A Discovery of Blacks' Homeland in White America **Prof. Mahendra Telgote**	176
42	Impact of Demonetization on corruption: A Study with Reference to India's 2016 Demonetisation Drive **Rajesh Ramasa Chavan**	180
43	Effect of Swimming Training on Cardio -Respiratory Endurance of School Going Boys **Dr.Yogesh s.Nirmal**	185
44	A Kitchen in the Corner of the House: An Assertion of Feminine Self **Dr.AparnaTulshiram Sarode**	189

Scanned by CamScanner

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
January 2020

A Kitchen in the Corner of the House: An Assertion of Feminine Self

Dr.AparnaTulshiram Sarode
Assistant Professor in English
Shri.Shivaji Arts and Commerce College, Amravati

Abstract: C.S.Lakshmi is well known for her feminist perspective in much of her writings. She considers herself as a 'feminist who has lived without compromise'.In the story 'A Kitchen in the Corner of the House' C.S. Lakshmi focuses the experiences of women. It comprises various themes such as liberation of women, position of women in the past and the present, symbols of freedom and renaissance of women, self-assertion of woman. The story shows the condition of women in India who spend large part of their day within the confinement of kitchen. This confinement comes out of the domination of patriarchal society.

C.S.Lakshmiis a distinguished fiction writer in Tamil.She writes under the pseudonym Ambai. The awareness regarding the identity of woman shown in her stories is almost entirely from the woman's point of view. The role of women is well defined in a traditional society because of certain recurring ideologies since centuries. Carl Jung has called them 'archetypes' or 'collective unconscious' because of this factors especially in Indian context, a woman is supposed to be a daughter, a devoted wife and sacrificing mother. The Indian woman must consider that the role of "Cinderella" does not suit in real life. She has learned to keep her eyes open to fight against the social injustices towards her.

A Kitchen in the Corner of the House' C.S. Lakshmi focuses the experiences of women. It comprises various themes such as liberation of women, position of women in the past and the present, symbols of freedom and renaissance of women, self-assertion of woman. The story shows the condition of women in India who spend large part of their day within the confinement of kitchen. This confinement comes out of the domination of patriarchal society. Ambai presents two types of characters in her stories as submissive and aggressive.

She narrates the story from the perspective of Minakshi. The kitchen becomes a representative of the female gender and female gender is relegated to the least important space in a home, and that is highlighted through Ambai's use of the simile of a train.

The story opens with a vivid description of kitchen in the house. Kitchen is an important segment of house, which is the source of health and wellbeing of the people of the house. In this story, the position of the kitchen is in the back of the house. There is a lot of inconvenience, and the inconvenience is about, washing dishes in the small basin, when the taps are opened, the flood will be there.Physical confinement is there as there are two windows but nylon wires for drying clothes create an obstacle to see natural beauty. Women have restricted literally and psychologically. The kitchen remains neglected always. This negligence signifies the status of women in the house. —the women appeared there like shadows, their heads covered, their deep coloured skirts melting in to the darkness of the room, slapping and kneading the chapatti dough or stirring the fragrant , spicy dal. The women are confined in the home, they are unable to have a spiritual communion with Lord Ganesha , or even communion with nature too. Nobody seemed to object to this. A lot of members of this family have congregated in this ancestral home of the Papaji, during a vacation. So he is the head of the family. Papaji and his wife is Jiji, and he has several sons one of them is Kishan, and his wife is called Meenakshi and the other daughters, in-laws, other sons, and there is the step-mother of Papaji, so it is a big family, and this family loves to eat and drink. So the women in house are busy in cooking

Scanned by CamScanner

always. Life is woven around the concept of the kitchen. There is admirable hospitality in feeding the guest in this particular household.
The area of Kitchen is referred as dark area. Is it the darkness in the Indian society, or is it the darkness at the heart of the women, is it darkness of the heart of the men, what exactly is darkness there? These are some of the questions that we need to ask in terms of this particular idea of kitchen spatiality which is beautifully described in the story by Ambai. When Papajiplans to construct new room above the garage, the daughter-in-law, Minakshi daringly suggests some alterations to the kitchen to the patriarch of the family.

> "Papaji, why don't you extend the verandah outside the kitchen? If you widen it, we could have some chairs out there. If you then build a wash place to the left, you could have a really wide basin for cleaning the vessels. And then beyond that, you could put up some aluminium wire for drying the clothes."(C.Q.51)

Her request becomes the crisis. The request of this woman who, who dares to voice out their needs was suppressed by behaviour of patriarchy.Papaji, the man of the past has patriarchal thinking. He expects women to be meek and submissive. That's why he murmurs at her advice. Though the state of the kitchen remains untouched, Papaji murmurs: "Dark skinned woman, you who refuse to cover your head, you who talk too much, you who have enticed my son." (C.Q.52). It represents patriarchy.
The little space called kitchen has seen their dreams, hopes, miseries and compromises for survival. Throughout the story men enjoys a position of importance. On the other hand women are treated as second class citizens with limited rights. When men are relaxing after a day's labour, women are forced to retreat into the kitchen. They had to work inside the kitchen even after the job outside of the house. Ambai sees food and cooking as a way of imposing control or power within the family. SarikaGoyal through her article "Marriage and Family: An Indian feministic Critique" argues that "It is noteworthy that Indian kitchen turns out to be the hub of family politics where mother and wife competes as chefs and present choicest delicacies to win the male". The story examines the mother-in-law's illusory authority in the kitchen and the establishment of hierarchy within it. Minakshi terms this power conflict as "food war". The image of kitchen thus assumes the form of long practiced customs that suffocates women from inside and outside. It also represents a set of predefined customs that considers any change in the existing tradition is unnecessary.

The writer uses the image of octopus her. There is a kind of an octopus, like monster in the kitchen which reaches out to all its victims and it binds them tightly and tightly.The octopus stands for male authority. It also stands for women's authority, and it also represents the victims who are also women. So men enact their power, octopus-like through their influence over women, and women once again, internalise patriarchy and once again they become oppressors of vulnerable woman, who are beneath them, who are their inferiors, who are their subordinates.

Women like Jiji and Bari-Jiji think that they have real power but it is not real power, but it is false authority that they have derived from their men folk.Jiji becomes a kind of a representative figure of much of the women in, in society who are, obsessed or who are lost in all these details, in all these constant cares of the domestic set up. And, if, if women become obsessed or lost in this world, where will be the time for them to become an adventurer? Where will be the time to become a poet, a painter, an observer of nature, a pilot.The first time in the first episode we had Minakshiwho questions the disparity.Thus she becomes the symbol of liberation. Right after her marriage, Minakshi saysjijiat the end of the story,

> "Jiji, no strength comes to you from that kitchen; nor from that necklace nor bangle nor headband nor forehead jewel.
> Authority cannot come to you from these things.
> That authority is Papaji's."(C.Q.61-62)

Scanned by CamScanner

Papajiis the one who endows these powers on you and you seem to use that power to, further imprison yourself and trample down or imprison other women who are beneath you in that particular space. She further suggests,

"That authority is Papaji's.
From all that
be free
be free
be free.
But if I free myself . . . then . . . what is left?"(C.Q.62)

This repetition is very important because it highlights, it highlights the fact that women have to free themselves and the advice seems to be liberate you from false authority. Your strength will become visible when you connect yourself with the world that surrounds you, and she says that you should not be trapped or diminished by gender, the identity, the female identity should not trap you or limit you or diminish you or tarnish you in any sense but it should free you from your body and make you think about the other things. There are other identities for women that they can, you know, aspire to and fulfil in their life, in their lives on this world and a woman is not merely a reproductive device, a biological device that reproduces, nor is she the definitive slave in the kitchen. She questions to Jiji, "Where did you go away, Jiji? How could you think that your strength came from food that was given in the appropriate measure and jewellery that weighs down ears and neck and forehead?"(C.Q.63) she appeals to Jiji to sink deeper in her inner self and assert herself,

"Your womb and your breasts will fall away from you. The smell of cooking will vanish away. The sparkle of jewellery will disappear. And there will be you. Not trapped nor diminished by gender, but freed.
So touch the waters, Jiji and
Rise
rise
rise. "(C.Q.63)

Referring the kitchen as a segment of house, Ambai reveals how gender is created within the society. The walls of kitchen define the boundaries and politics of patriarchal system. This work is a call to rethink and rebuild the role of women according to current socio political atmosphere especially, in today's world, where both men and women earn for their family.

Works cited:

1. Ambai. *A Purple Sea*. Trans. Lakshmi Holmstrom. Chennai: Affiliated East -West Press, 1992
2. Anantharaman, Latha. Rev. of *A Purple Sea*, by Ambai. *The India Magazine of Her People and Culture* Dec. 1997: 66.
3. Critical Quarterly, vol. 34, no. 2 Edited By: ColinMacCabe, wiley online library, John Wiley & Sons Ltd.

Scanned by CamScanner

2019-20

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCVII

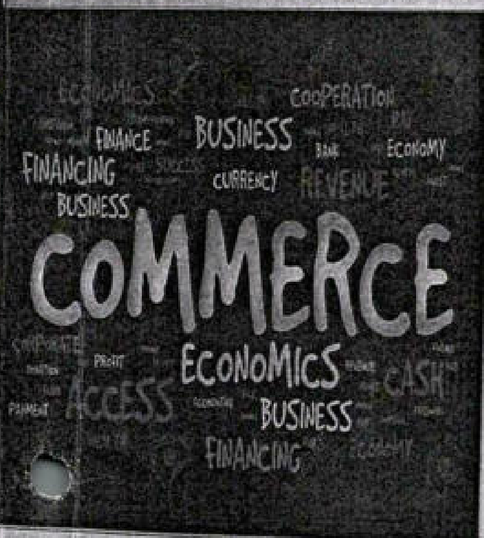

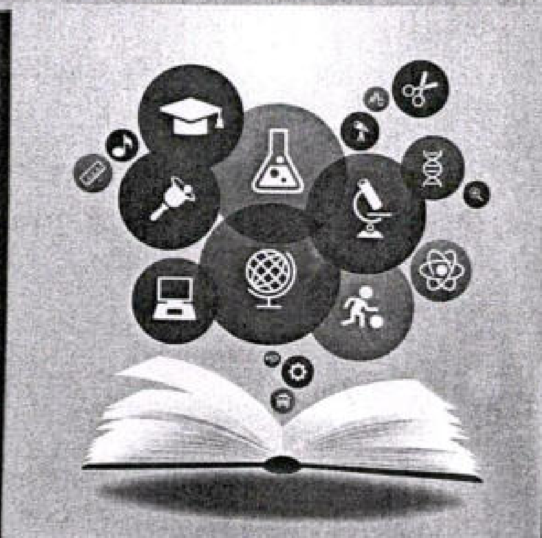

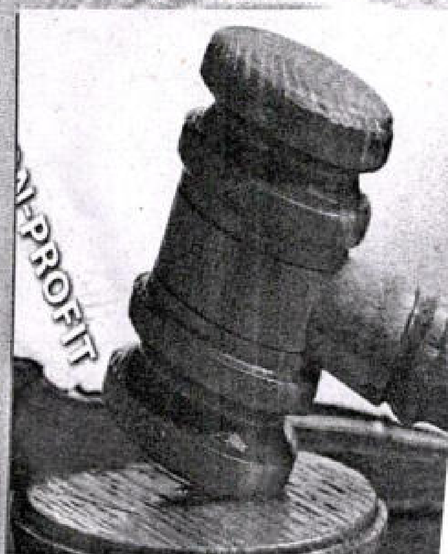

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Colla
Chandur Bazar Dist. Amravat

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विदर्भातील सामाजिक व सांस्कृतीक क्षेत्रातील योगदान — डॉ. राहुल मधुकर रोडे	1
2	ग्राहक — प्रा. डॉ. कु. ताई बा. उके	5
3	महाकवी श्री गुलाबराव महाराजांच्या कवितेतील करुणरस — डॉ सौ अलका सं ईंदापवार	9
4	डिजिटल फॉर्टेस - डॅन. ब्राऊन, उद्याच्या संगणक युगात एक विस्मयकारी सफर — प्रा. डॉ. आर. बी. साखरकर	15
5	स्त्री व पुरूषांचे सशक्तीकरणामध्ये एक आव्हाने — प्रा.डॉ. किर्ती आ. वर्मा	18
6	आदिवासींच्या प्रमुख समस्या - एक दृष्टिक्षेप — प्रा.डॉ. डी. एस. नामूर्ते	23
7	जर्मनीतील नाझी सत्तेचा उदय एक ऐतिहासिक विश्लेषण — प्रा. डॉ. कैलास जुलालसिंग गायकवाड	27
8	समकालीन दलित कहानियों में सामाजिक चेतना — डॉ.अनिल अ. पाखरे	31
9	हिन्दी के प्रतिनिधि समाजवादी उपन्यास और उपन्यासकार — डॉ.सरिता तिवारी	35
10	पंचायतराज व्यवस्था आणि महीला विकास — विणा एस. काकडे	41
11	विज्ञापन में चित्रात्मकता और चित्रमय आवाहन का अध्ययन — डॉ. आशिष गंगाधर उजवणे	45
12	मेळघाटमधील आदिवासींसाठी आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणा—या योजना — डॉ. अनिल गंगाधर पितळे	50
13	सामाजिक चळवळ आणि सुधारणा — प्रा. डॉ. रावसाहेब शंकर ठोके	54
14	महात्मा गांधींचे दक्षिण अफ्रीकेतील झुलू आंदोलनातील योगदान — प्रा.डॉ. एन.बी. पोहकर	60
15	ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य एक तुलनात्मक अभ्यास — विनोद सुरज वानखडे /डॉ. अमोल मांडेकर	63

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

आदिवासींच्या प्रमुख समस्या - एक दृष्टिक्षेप

प्रा.डॉ. डी. एस. नामूर्ते

प्रस्तावना

भारतीय समाज हा विविधतेने नटलेला मानवी समुह असून त्यातील प्रत्येक समुहाची स्वतंत्र व वैशिष्ट्येपूर्ण जीवनपद्धती आहे. या समाजात विविध धर्म, वंश, जाती, भाषा, संस्कृती यांचे दर्शन घडते. म्हणून हा समाज विविधतेने नटलेला आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. आदिवासी समाज ही संज्ञा आदिम लोकांच्या किंवा जमातीच्या समुदायासाठी वापरली जाते. भारतीय समाजातील आदिवासी हा समाजाचा एक महत्त्वाचा विभाग आहे.

आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे तर प्रथम क्रमांक आफ्रिकेचा. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात आदिवासी समाजाची लोकसंख्या ८,४३,२६,२४० एवढी आहे. तर भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी आदिवासी समाजाची लोकसंख्या ही ८.०८% एवढी आहे. १९५६ च्या शासकीय यादीनुसार अनु.जमातीच्या भारतात ४१४ आदिवासी जमाती आहेत. या जमाती भारतातील विविध भौगोलिक क्षेत्रात वसलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात आदिवासीच्या एकूण ४७ जमाती असून गोंड, भिल्ल या जमातीची लोकसंख्या सर्वात जास्त आहे.

आदिवासी म्हणजे कोण? याबाबत आदिवासी म्हणजे अत्यंत मागास असे पशुवत जगणारा रानटी, अर्धनग्न राहणारा, सतत झगडे करणारा, कोणतीही विधिनिषेध न बाळगता काय खावे-प्यावे, भोगावे अशा वृत्तीचा आहे. अशी एकांगी व चुकीचे मते अगदी शिकलेली माणसे देखील व्यक्त करतात. आदिवासी लोकांसाठी वेगवेगळ्या विद्वानांनी वेगवेगळ्या संज्ञा वापरलेल्या आहेत. हर्बट रिस्ले यांनी आदिवासी ही संज्ञा वापरली व डॉ. हटन यांनी आदिम जमाती ही संज्ञा वापरली आहे. डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी मुळचे रहिवासी आणि मागासलेले हिंदू असे म्हटले आहे. तर भारतीय राज्यघटनेत आदिवासी लोकांसाठी अनु.जमाती ही संज्ञा वापरली आहे. आदिवासी लोक हे भारतातील मुळचे रहिवासी आहेत असे मानले जाते. त्यामुळे त्यांना आदिवासी म्हटले जाते.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये

१) आदिवासी समाजाची ओळख करून घेणे.
२) आदिवासी म्हणजे काय? समस्यांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
३) आदिवासींच्या समस्यांचे आकलन करणे.

संशोधन पद्धतीशास्त्र

सदर शोधनिबंध लिहताना दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. त्याकरीता विविध ग्रंथ, पुस्तके, मासिकें, साप्ताहिके, वृत्तपत्रे, लेख, वेबसाईट इत्यादी.

आदिवासी समाजाच्या प्रमुख समस्या

जगातील प्रत्येक मानवी समाजात समस्या आढळून येतात. असा कोणताही समाज नाही की, तिथे कोणत्याच समस्या नाहीत किंवा तो समाज समस्याविरहीत आहे. प्रत्येक समाजात समस्या आढळून येत असल्या तरी त्याचे स्वरूप आणि तिव्रता यात खूप फरक असतो. भारतातील प्रत्येक समुदायाच्या वेगवेगळ्या समस्या आहेत. आदिवासी समाजाच्या समस्या ग्रामीण व नागरी समाजाच्या समस्यापेक्षा वेगळ्या समस्या आहेत. कारण त्यांचे स्वरूप व कारणे ही वेगवेगळी आहेत. आदिवासी समाज हा एक विशिष्ट अशा भौगोलिक क्षेत्रात राहतो. त्यांची सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व शैक्षणिक पार्श्वभूमी ही वेगळी असते.

भारतातील आदिवासींच्या समस्या या साध्या व सरळ नाहीत. वस्तुनिष्ठ अर्थाने या समस्या विस्तृत आणि जटील स्वरूपाच्या आहेत. या समस्या आदिवासींच्या आचार-विचार, राहणीमान, प्रथा-परंपरा, सभ्यता आणि धर्म, ललित कला इत्यादींशी संबंधीत आहे. भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ.मुजुमदार यांच्या मते भारतीय आदिवासी समाज म्हणजेच अनुसूचित

जमातीमधील विविध समस्या किंवा प्रश्ननिर्मिती. ही आदिवासीतील एकांतवास व संपर्क या दोन कारणामुळे अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्या खालील प्रमाणे -

१. स्थलांतरीत शेती

आजकाल ही पद्धत फारशी अस्तित्वात राहीलेली नाही. पण एकेकाळी आदिवासींच्या जीवनपद्धतीतून निर्माण ही समस्या झाली आहे. लाकडे जाळून त्याच्या राखेत बी-बियाणे पसरवून त्यात शेती करण्याची पद्धत अतिमागास आहे. त्यातून होणारे उत्पन्न हे अगदी कमी असते. शिवाय या पद्धतीत जंगलाचा वृक्षसंपदेचा विनाश मोठ्या प्रमाणावर होतो.

२. जगलविषयक समस्या

जंगलविषयक कायद्यामुळे आदिवासींच्या जंगलविषयक स्वातंत्र्यावर निर्बंध आले. जंगलातील शिकार, दारू गाळणे, मध, डिंक, जंगलातील वस्तु, पदार्थ जमा करणे, जंगलात शेती करणे यावर निर्बंध आले. नवीन जंगलविषयक धोरणामुळे आदिवासींच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. कारण आदिवासीचे संपूर्ण जीवन हे पूर्णतः निसर्गावर अवलंबून असते. आज वनहक्क कायद्यामुळे पुन्हा जंगल आदिवासींच्या ताब्यात येणार आहे. परंतु अंमलबजावणी अपुरी पडत आहे.

३. वस्तु विनिमयाची समस्या

अगदी अलिकडच्या काळापर्यंत विविध वस्तुची देवाण-घेवाण करून काम होत असे. पण आता चलनी अर्थव्यवस्था अस्तित्वात आल्याने वस्तुचे मोल ठरविणे त्यांना अवघड होत असे. व्यापारी, सावकार, ठेकेदार यांच्याकडून पैसा घेऊन लग्नादी कार्यक्रम किंवा कामाचे, कष्टाचे मूल्य घेणे यामध्ये निरक्षर आदिवासींचे फसवणूकीचे प्रकार सर्रास घडत आहेत. वस्तुविनिमय पद्धत आज अस्तित्वात राहीली नाही. पैशाची अर्थव्यवस्था त्यांच्या अंगवळणी पडली आहे.

४. कामगार आणि मजुरीची समस्या

जंगल कंत्राटदाराकडून आजुबाजुच्या परिसरात काम उपलब्ध होते. याशिवाय रस्त्याची बांधणी, दुरूस्ती, साखर कारखान्यात किंवा ऊस तोडणी, द्राक्षे तोडणी, जंगली वनस्पती आणि औषधी वनस्पती तोडून आणून देणे यासारखे असंख्य व्यवसाय उपलब्ध झाले आहेत. यासाठी श्रमाचे, कष्टाचे काम करण्यासाठी दलालामार्फत मजुर म्हणून आदिवासी स्त्री-पुरूषांना आणले जाते. अत्यंत कमी मजुरीवर, मोठ्या काळासाठी त्यांना वापरून घेतले जाते. शिवाय या अनुषंगाने होणारे त्यांचे स्थलांतर ही फार मोठी समस्या आहे. कामासाठी एका ठिकाणाहून बऱ्याच मोठ्या संख्येने माणसे नेली जातात. परंतु काम झाल्यावर त्यांना गावापर्यंत जवळपासच्या ठिकाणापर्यंत आणून सोडण्याचेही औदार्य दाखविले जात नाही. शिवाय या काळात होणारी रोगराई, कुपोषण, इतकेच काय बाहेरील जगाशी होणाऱ्या संपर्कामुळे वेश्यागमनामुळे उद्भवणारे गुप्त रोग आदिवासीकरीता जीवघेणा ठरत आहे. ठराविक काळासाठी होणारे स्थलांतर थोडेफार पैसे देवून जाते परंतु त्यातही फसवणूक होतेच. शिवाय नंतर होणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्या अधिक गंभीर असतात.

५. जमिनीचे हस्तांतरण

आदिवासी आपली जमीन बीगर आदिवासींना विकू शकत नाही आणि बीगर आदिवासीही ही जमीन विकत घेवू शकत नाहीत. आदिवासीमधील शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक कमजोरी यामुळे जमीन असूनही ती योग्य प्रकारे कसली जात नाही. अशा परिस्थितीत बगीर आदिवासीला ती भाडेपट्ट्याने देणे, कराराने आणि त्या जमिनीत स्वतःच पुन्हा करणे, पैशाच्या जोरावर जमिनीचा विकास होतो पण फायदा धनिकाचाच जास्त होतो. अशाही प्रकारे त्यांचे शोषण होते.

६. वेठबिगारी

सरळ-सरळ वेठबिगारी कायद्याने अस्तित्वात नसली तरी आर्थिक शोषणाचाच हा एक प्रकार आहे. जमीन खंडाने घेवून त्यात राबणे किंवा उसनवारीचे पैसे देणे शक्य नसल्यास त्याची फेड होईपर्यंत मजूरी करत राहणे, ही दिर्घकालीन समस्या आहे. त्यांच्या अज्ञानामुळे आणि अडाणीपणामुळे त्यांची पिळवणूक होत राहते.

७. संपर्कामुळे झालेल्या समस्या

आधुनिक समाज, शिक्षित समाज, धर्मप्रसारक यांच्याशी जसा आदिवासींचा संपर्क वाढला, तसे त्यांच्या जीवनात बदलाचे वारे वाहू लागले आणि अटळ असे स्थित्यंतरे घडू लागले. अतिप्रगत, श्रीमंत, सुशिक्षित लोकांच्या संपर्कामुळे त्यांच्यावर एकप्रकारचे दडपण येते. त्यातून एकप्रकाराची त्यांच्याविषयी श्रेष्ठत्वाची भावना, तर स्वतःविषयी न्युनगंडाची भावना वाढीस लागते. यातून स्वतःची जीवनपद्धती सोडून दुसऱ्याच्या पद्धतीचा स्विकार होतो आणि सांस्कृतिक संघर्ष निर्माण होतो.

८. द्विभाषिकता

बाह्य संस्कृतीच्या संपर्काचाच एक परिणाम म्हणून सुधारलेल्या भाषांचा स्वीकार केला जातो. त्यामुळे स्थानिक भाषेचा लोप होतो. यातूनही त्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनात एक पोकळी निर्माण होते. स्वत:ची संस्कृती व भाषा यांचा अंध:पात होतो. नैऋत्येकडील राज्यातील आदिवासींनी सरसकट ख्रिश्चन धर्म व इंग्लीश भाषा स्वीकारल्याने त्यांच्या मुळ संस्कृतीत फार मोठा फरक पडला आहे.

९. अनिष्ठ प्रथांचा शिरकाव

बाह्य जगाशी संबंध आल्यावर नवीन गोष्टी वा पद्धती यांचा अवलंब सुरू झाला आणि मुळ त्यांच्या असलेल्या पद्धती मागे पडू लागल्या. आदिवासीत बालविवाह होत नाहीत. वधुवरांची निवड ते स्वत:च करतात. या पद्धतीत फरक पडू लागला. विवाहपूर्ण आणि विवाहबाह्य संबंधाविषयीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने येवू लागली. औरस आणि अनौरस संततीमध्ये फरक होवू लागला. लैंगिक शिक्षण देणाऱ्या युवागृहासारख्या संस्था बंद पडू लागल्या. नवीन पिढीला सांस्कृतिक शिक्षण देणाऱ्या या संस्थांच्या ऱ्हासामुळे समाजाच्या सांस्कृतिक मूल्यांना तडे जावू लागले.

१०. व्यसनाधिनता

मद्यपान हा आदिवासी समाजाचा एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण भाग असतो. स्त्री असो वा पुरूष, कोणत्याही वयाचे असो, मोहाची, गुळाची, तांदळाची ताडी, माडी, सल्फी अथवा कोणत्याही प्रकारची दारू किंवा गावपातळीवर तयार केली जाते आणि कोणत्याही कार्यक्रमाच्या वेळी तिचे सेवनही केले जाते. परंतु कित्येकदा बऱ्याच लोकांकडून त्याचा अतिरेक होवून त्याचे पर्यवसान व्यसनात होताना दिसते. दारूचे पर्याय, त्याचे प्रमाण, त्याचे प्रकार यामुळे समस्या अधिक गंभीर होते.

११. धर्मांतराची समस्या

शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय, विकास कामे यांच्या नावाखाली छोटी-मोठी कामे आदिवासी क्षेत्रात राबविली जातात. परंतु त्यांचा योग्य अंमलबजावणीसाठी त्यांना आधुनिक प्रार्थनास्थळात यावे लागते. इंग्रजी शिक्षण घ्यावे लागते. हळूहळू त्यांचे धर्मांतरही होते. याच धोरणातून संपूर्ण नैऋत्य भारतातील आदिवासी जमाती या पूर्ण विकसित परंतु ख्रिश्चन झाल्या आहेत. भारताच्या इतर राज्यातही हा धोका वाढत आहे. परिस्थितीची असाह्यता त्यांना धर्मांतरापासून परावृत्त करू शकत नाही.

१२. खोट्या आदिवासीची समस्या

जितक्या सवलती अधिक तितका गैरवापर अधिक असा मतप्रवाह आढळतो. आदिवासींना मिळालेल्या घटनात्मक तरतूदीमुळे बिगर आदिवासींनी आपण आदिवासी आहेत, असे जाहिर करून प्रमाणपत्रे मिळवून सवलतीही मिळविण्याचे प्रकार घडू लागले आहेत. या गोष्टी जशा उजेडात येवू लागल्या, त्याचप्रमाणे आदिवासी समाज पडताळणी पद्धतही सुरू झाली. यासाठी मानवशास्त्रीय अभ्यास पद्धतीचा उपयोग केला जात आहे. अनेक बोगस आदिवासींनी खऱ्या आदिवासींच्या शासकीय जागा बळकावून त्यांना विकासाच्या प्रवाहापासून वंचित ठेवले. म्हणून खऱ्या आदिवासींच्या वाट्याला मागासलेपण आले.

१३. शिक्षणाची समस्या

कोणत्याही समाजाच्या विकासाचा पाया हा शिक्षण असतो. त्याशिवाय प्रगती निष्फळ ठरते. आदिवासी समाजामध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण इतर लोकांपेक्षा अधिक आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार देशातील आदिवासीची साक्षरता ४७.१० टक्के तर महाराष्ट्रातील साक्षरता २१.६१ टक्के इतकी होती. शिक्षणाअभावी अनेक समस्या आदिवासींमध्ये निर्माण झालेल्या आहेत.

१४. आरोग्याची समस्या

१५. कुपोषणाची समस्या

१६. कर्जबाजारीपणाची समस्या

इत्यादी अनेक समस्या आदिवासींच्या आहेत.

समारोप

आदिम जीवनातील स्वरूप किती गुंतागुंतीचे आहे हे वरील चर्चेवरून लक्षात येते. ठक्कर बाप्पानी आदिवासींच्या समस्या दारिद्रय, अज्ञान, अनारोग्य, सदोष शासन व नेतृत्वाचा अभाव सविस्तर विशद करून म्हटले आहे की, कितीतरी शतके दुर्लक्षित झालेल्या भारतातील आदिवासींच्या समस्यांकडे लक्ष दिले पाहीजे. आज आदिवासींच्या अनेक समस्या गंभीर व ज्वलंत आहेत. वेळीच त्यांच्या समस्या निराकरणासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

१. आगलावे, डॉ. प्रदिप (२०१९) सामाजिक मानवशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

२. देवगावकर, डॉ. शैलता (१९८९) वैदर्भिय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

३. खडसे, डॉ. भा. कि. (१९९९) सामाजिक मानवशास्त्र, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

४. कुलकर्णी, डॉ. शौनक (२००९) महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

५. संगवे, डॉ. विलास, आदिवासींचे सामाजिक जीवन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

2019-20

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

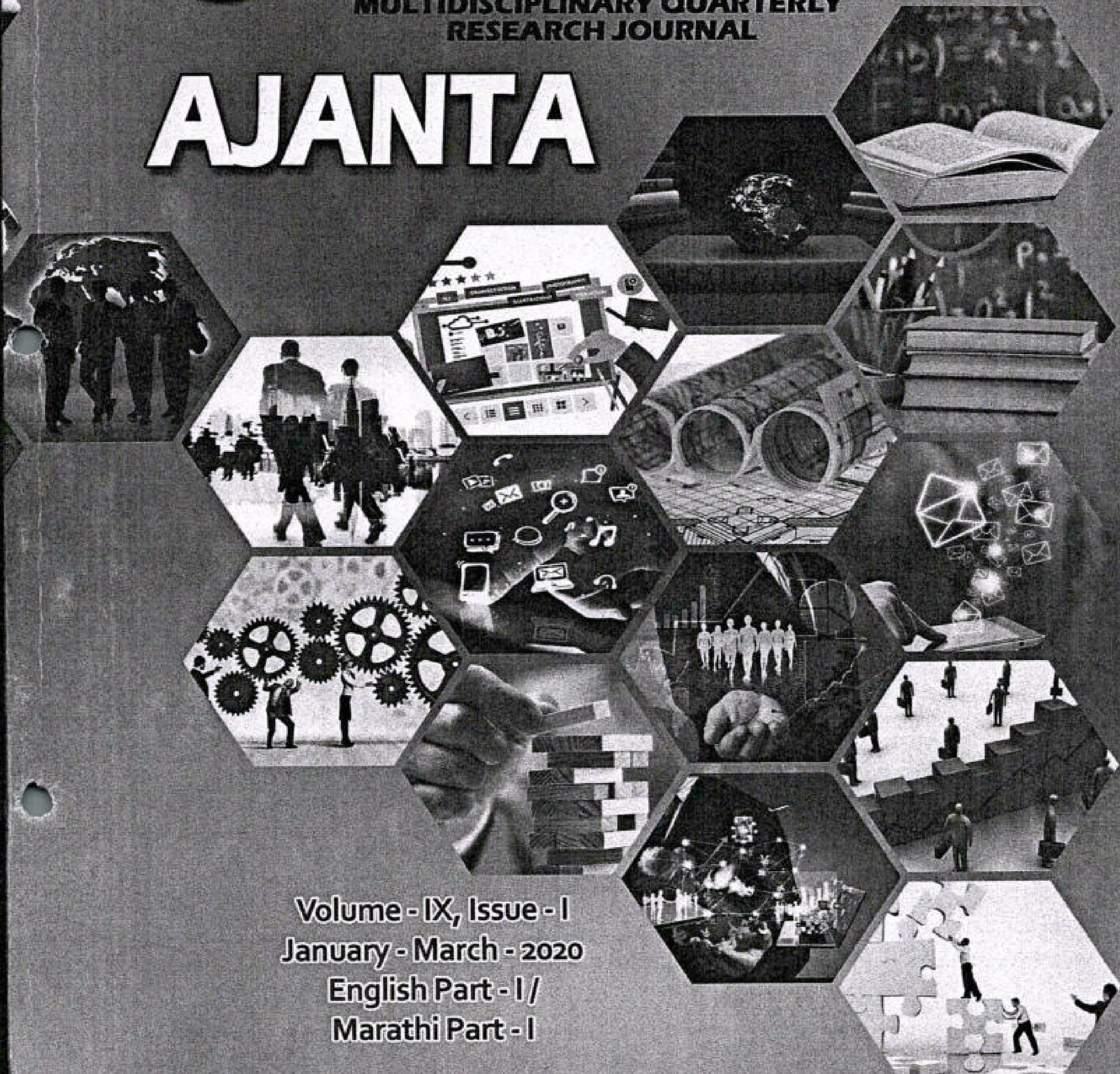

Volume - IX, Issue - I
January - March - 2020
English Part - I /
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

२०१९-२०

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	क्रीडा मानसशास्त्राचे महत्त्व **डॉ. आर. आर. सपकाळ**	५६-५८
१३	आरोग्य प्रशासन : योजना व कायदे **डॉ. एस. एस. बिरंगणे**	५९-६२
१४	राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांच्या ठेवी आणि वित्तपुरवठ्यात झालेले बदल **प्रा. डॉ. जे. व्ही. गायकवाड**	६३-६८
१५	पर्यावरण व शाश्वत विकास **प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते**	६९-७४
१६	विदर्भातील १९३०चे सत्याग्रह आंदोलन आणि जात-वर्गीय हितसंबंध बुलडाणा जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात **संजय त्र्यंबकराव खरात**	७५-८३
१७	गांधीप्रणित शिक्षण आणि नयी तालीम **प्रा. मोहन बाबूराव चव्हाण**	८४-८९
१८	सामाजिक न्याय आणि मानवाधिकार **डॉ. पंडित शेषराव नलावडे**	९०-९७
१९	नौकरी करणाऱ्या आणि न करणाऱ्या गृहिणींच्या क्रयव्यवहारावर जाहिरातीचा परिणाम **अफसाना सत्तार शेख**	९८-१०४
२०	भारतीय दर्शनातील वैचारिक संघर्ष **डॉ. बाळासाहेब बी. पवार**	१०५-१०७
२१	विस्थापितांच्या उद्ध्वस्त जीवनाचा आलेख - रिंगाण **प्रा. डॉ. युवराज धबडगे**	१०८-१११
२२	स्त्रियांचे परिवर्तन : नव्या आशा **डॉ. संजय मून** **प्रा. मोहन सौंदर्य**	११२-११४

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१५. पर्यावरण व शाश्वत विकास

प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते
सहयोगी प्राध्यापक, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

मानवाच्या संपूर्ण विकासामध्ये पर्यावरणाचा फार मोठे योगदान असून मानवाला आरोग्यदायक वातावरण मिळावे म्हणून पर्यावरण हा अतिशय महत्त्वपूर्ण घटक आहे. पर्यावरण ही संकल्पना स्थळ, काळसापेक्ष आहे. पाणी, जमीन, हवा, वनस्पती हे सर्व घटक सजीवांच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण पर्यावरण निर्माण करतात. पर्यावरणाचे मुख्यतः नैसर्गिक व सांस्कृतिक असे दोन प्रकार आहेत. मृदा किंवा जमीन पर्यावरण, सामाजिक पर्यावरण व लोकसंख्या पर्यावरण असे पर्यावरणाचे उपप्रकार प्रचलीत आहेत. औद्योगिक विकास आणि कृषी विकास हे कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीचे आधार आहेत. आज मानवानी विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या मदतीने फार मोठी प्रगती केली. परंतु दुसरीकडे लोकसंख्या स्फोट, मनुष्याच्या आशा-आकांक्षाचा विस्फोट, स्पर्धा, पर्यावरण ऱ्हास, शोषण, अन्याय-अत्याचारात वाढ होताना दिसत आहे. मानव भौतक सुखाच्या लालसेपोटी नैसर्गिक साधन संपत्तीचे मोठ्या प्रमाणात दहण करीत आहे. नैसर्गिक संसाधने मर्यादित आहेत हे आज मानवाला विसर पडला आहे. नैसर्गिक वायु, खनिज तेल, रसायने, खनिजे आणि कोळसा यांच्या अतिप्रमाणात वापरामुळे एकीकडे ही साधने संपुष्टात येणाच्या मार्गावर आहेत. तर दुसरीकडे या साधनांच्या उपयोगामुळे भूमि, जल, वायु, समुद्र, आकाश या सर्वांचे प्रदुषण होत आहे. विविध प्रकारच्या गरजांची पुर्तता करण्यासाठी वनांचा विनाश केला जात आहे, तर वायु मंडळाच्या प्रदुषणामुळे पृथ्वीच्या भोवती असलेल्या ओझोन वायुचे सुरक्षा कवच नष्ट होत आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये

१. पर्यावरण म्हणजे काय? ते अभ्यासणे.

२. भारतातील पर्यावरणविषयक धोरण जाणून घेणे.

३. भारतातील पर्यावरणविषयक कायद्याची माहिती घेणे.

४. शाश्वत विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धतीशास्त्र

सदर शोधनिबंध लिखाणाकरिता ग्रंथ, पुस्तके, लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट, इत्यादी अनेक दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

पर्यावरणाचा अर्थ व व्याख्या

पर्यावरण या संज्ञेला इंग्रजीत Environment असे म्हणतात. फ्रेंच भाषेत Environ हा शब्द असून त्यापासून Environment हा शब्द प्रचलित झाला. Environ म्हणजे To Surround आणि To Surround म्हणजे सभोवताली

असणे असा मराठी अर्थ आहे. पर्यावरण म्हणजे परि + आवरण म्हणजे सभोवतालची किंवा आसपासची स्थिती होय. प्रत्येक सजीवाच्या सभोवतालची स्थिती म्हणजे पर्यावरण होय. अलिकडे पर्यावरण हा परवलीचा शब्द बनला आहे.

१. **सी.सी. पार्क (१९८०) -** मानवाच्या सभोवताली असलेली कालानुरूप तत्कालीन एकूण परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण होय.

२. **दि युनिव्हर्सल एन्सायक्लोपिडीया -** एखाद्या सजीव किंवा जीवसमुह यांच्या बाबतीतल्या जन्म, विकास, वाढ व मृत्यु या जैविक स्थितीवर परिणाम करणारी एकूण परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण होय.

पर्यावरणाचे संवर्धन काळाची गरज

१. पर्यावरणातील मानवाच्या वाढत्या हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन पर्यावरणातील समस्या कशा निर्माण होतात? या समस्या सोडविण्यासाठी मानवाने काय करावे? याची जर का जाणीव निर्माण केली तर पर्यावरणातील समस्यांची निर्मिती रोखण्यास मदत होऊ शकते.

२. मानवी जीवनाच्या दृष्टीने पर्यावरण निकोप राहणे अगत्याचे आहे.

३. सामाजिक वर्तन पर्यावरणाभिमूख होण्यासाठी पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाबाबत समाजात एक निश्चित दृष्टीकोन व मानसिक तयारी करणे आवश्यक आहे.

४. पर्यावरणातील समस्या सोडविण्यासाठी समाजाने स्वतः पुढाकार घेतला पाहिजे तसेच त्याबाबत आवश्यक कौशल्ये आत्मसात केली पाहीजे.

५. पर्यावरण संवर्धनासाठी सामाजिक सहभाग महत्त्वाचा असल्याने "पर्यावरण बचाव" यासारखे शासकीय कार्यक्रम, शासकीय व खाजगी अशा दोन्ही पातळीवर राबविणे काळाची गरज बनली आहे.

पर्यावरण जनजागृतीची आवश्यकता

जगाची वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, दळणवळणाच्या साधनातील वाढ, अगणित वृक्षाची कत्तल, साधन संपत्तीचा निष्काळजीपणे व स्वार्थी वृत्तीने अति वापर, पर्यावरणाच्या घटकाचे असमान वितरण, विकासाच्या नावाखाली निसर्गामध्ये मानवाचा हस्तक्षेप, पृथ्वीचे वाढते तापमान, ओझोनचा ऱ्हास, अशा विविध कारणामुळे पर्यावरण ऱ्हासाची समस्या तिव्र बनत चालली आहे. नैसर्गिक आपत्तीमुळे मानवाला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. पर्यावरणातील विविध घटकाच्या प्रदूषणामुळे मानवाला अनेक आजारांना सामोरे जावे लागत आहे. थोडक्यात मानवाचे पृथ्वीवरील अस्तित्वच धोक्यात आलेले आहे.

भारतातील पर्यावरण धोरण

इ.स.१९७२ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाद्वारे स्विडनमधील स्टॉकहोम येथे पर्यावरणावर जागतिक परिषद आयोजित करण्यात आली व त्या परिषदेमध्ये घेण्यात आलेल्या ठरावांची अंमलबजावणी करण्याची कटीबद्धता भारताने दर्शविली. पर्यावरण हा भावी पिढ्यांचा अमूल्य ठेवा आहे व एक विश्वस्त म्हणून पर्यावरणाचे रक्षण करण्याची महत्त्वपूर्ण जबाबदारी प्रत्येक देशाच्या शासनाची आहे. हा विचार या परिषदेत सर्वसामान्य झाला व भारताने सुद्धा ही भूमिका यशस्वीपणे पार पाडण्याची

तयारी दर्शविली. या भूमिकेतून "इंडियन बोर्ड फॉर वाईल्ड लाईफ" द्वारे इ.स.१९७२ मध्येच "वाईल्ड लाईफ प्रोटेक्शन अॅक्ट" लागू करण्यात आला. नोव्हेंबर १९८० मध्ये भारत सरकारने पर्यावरण मंत्रालय स्थापन केले व त्यानंतर भारतातील पर्यावरणविषयक धोरणास खऱ्या अर्थाने गती प्राप्त झाली. यानंतर वेगवेगळे कायदे अस्तित्वात आले. इ.स.१९८१ मध्ये "एअर प्रिव्हेंशन अॅन्ड कंट्रोल ऑफ पोल्युशन अॅक्ट" अस्तित्वाला आला. या कायद्यात केंद्र व राज्य स्तरावर मंडळे निर्माण करून हवेचे प्रदूषण थांबविण्याची तरतूद केली. केंद्रिय स्तरावर, निमसरकारी, सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील लोकांना सुद्धा प्रतिनिधित्व करण्याची संधी देण्याची तरतूद या कायद्यात आहे.

भारत सरकारने नागपूर येथे राष्ट्रीय पर्यावरण अभियांत्रिकी संशोधन संस्था स्थापन करून पर्यावरणाच्या क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण पाऊल टाकले आहे. नीरीद्वारा पर्यावरणाशी संबंधीत अनेक प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत. केंद्र शासनाद्वारे "एनव्हायरनमेंटल मॉनिटरींग ऑरगनायझेशन" ही संस्था सुद्धा स्थापन करण्यात आली आहे. शासकीय संस्था बरोबरच गैरसरकारी स्वायत्त संस्था व विद्यापीठे आणि महाविद्यालये यांना पर्यावरण संरक्षणाच्या कार्यात कर्तव्यपर भूमिका देण्यात आली आहे.

भारतातील पर्यावरणविषयक कायदे

१) वायु प्रदूषण नियंत्रण कायदा (१९८१)

औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, लोकसंख्या वाढ, खनिज पदार्थाचे ज्वलन, वाहनांच्या संख्येतील वाढ इत्यादी अनेक कारणांमुळे वायु प्रदूषण प्रचंड प्रमाणात वाढले. हवेची गुणवत्ता कायम राखण्यासाठी सर्वप्रथम इ.स.१९८९ मध्ये वायु प्रदूषण नियंत्रण कायदा करण्यात आला.

२) जल प्रदूषण नियंत्रण कायदा (१९७४)

महाराष्ट्र आणि ओरिसा या राज्यात जल प्रदूषणाबाबत स्वतंत्र कायदा अस्तित्वात आल्यामुळे वरील दोन्ही राज्य वगळून हा कायदा सर्व राज्यांना लागू करण्यात आला. या कायद्यात जल प्रदूषणाच्या नियंत्रणाकरिता सेंट्रल बोर्ड स्थापन करण्याची व त्याच धर्तीवर राज्यात जल प्रदूषणाच्या नियंत्रणाकरिता मंडळे स्थापन करण्याची तरतूद आहे.

३) पर्यावरण संरक्षण कायदा (१९८६)

हा कायदा २३ मे १९८६ रोजी संसदेने संमत केला. मानवी जीवन, सजीव, प्राणी, वनस्पती तसेच साधन संपत्ती यांच्या संरक्षणासाठी पर्यावरण संरक्षण कायदा करण्यात आला. इ.स.१९६० पासून जगभर पर्यावरणविषयक जागृती निर्माण करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. जैविक विविधतेतील घट, विषारी प्रदूषकांचा वाढता वापर, जल, वायू आणि ध्वनी प्रदूषणाची चिंताजनक स्थिती या सर्वांमुळे सजीव सृष्टीच्या अस्तित्वालाच धोका निर्माण झाला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या परिषदेत घेण्यात आलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि पर्यावरणाची गुणवत्ता कायम राखण्यासाठी आवश्यक ते कायदे करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धनाकरिता उपाय

१. पर्यावरणाच्या प्रदूषणास आळा घालण्याकरिता व त्यावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर नियोजन करणे.

२. पर्यावरणाचे विविध पैलू विचारात घेवून गुणवत्तेचे मापदंड स्थापित करणे.

३. उद्योग व कारखाने इत्यादी स्थापन करण्यासंबंधीचे क्षेत्र व प्रदूषण यावर मर्यादा घालून देणे.

४. औद्योगिक आणि इतर प्रकारचे अपघात टाळण्यासाठी सुधारात्मक उपाययोजना सुचविणे.

५. हानिकारक आणि विषारी पदार्थांना आणि द्रव्यांना हाताळण्याकरिता सुरक्षात्मक पद्धती आणि उपाय सुचविणे.

६. पर्यावरणाच्या प्रदूषणास कारणीभूत ठरू शकणाऱ्या औद्योगिक प्रक्रियाचे आणि पदार्थांचे परिक्षण करणे.

७. पर्यावरणाच्या प्रदूषणाशी संबंधीत समस्यावर संशोधन करणे.

८. पर्यावरण कायद्यातील तरतूदी नमुद केल्यानंतर कार्य करण्यासाठी व संशोधन करण्यासाठी संस्थांची निर्मिती करणे.

९. पर्यावरणाशी संबंधीत माहितीचे संग्रहण व प्रचार-प्रसार करणे.

विकास

विकास ही संकल्पना दुसऱ्या महायुद्धानंतर उपयोगात आणली गेली. जे देश आर्थिकदृष्ट्या अधिक प्रगत होते त्यांना "विकसित देश" (Developed Country) असे संबोधण्यात येऊ लागले; तर जे देश आर्थिकदृष्ट्या मागे पडेलेले होते त्यांना पूर्वी "अविकसित देश" (Undeveloped Country) तर नंतर "विकसनशील देश" (Developing Country) अशी संज्ञा वापरात येऊ लागली. म्हणजे पूर्वी जगातील देशांचे आर्थिक प्रगतीच्या निकषावर वर्गीकरण करण्यासाठी "विकास" या संज्ञेचा वापर करण्यात आला.

नित्यानंद सत्पथी यांनी "Sustainable development an alternative paradies" या पुस्तकात भांडवलशाही विकास व समाजवादी विकास असे विकासाचे मार्ग सांगितले आहेत.

विकासाचे वरील दोन्ही प्रभावी मार्ग आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्थेच्या दृष्टीने परस्पराहून पूर्णपणे वेगळे असले तरी या दोन्ही मार्गाचा नैसर्गिक पर्यावरणावर आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर जो परिणाम पाहावयास मिळतो तो अनेक बाबतीत सारखाच आहे. हे दोन्ही विकास मार्ग पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाच्या दृष्टीने निरूपयोगी सिद्ध झालेले आहेत. दोन्ही विकास मार्ग भौतिक प्रगतीविषयक तत्त्वज्ञावर व तांत्रिक प्रगतीवर अवलंबून आहेत. तसेच दोन्ही विकास मार्गात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या उपयोगावर व श्रेष्ठतेवर भर देण्यात आला आहे. या दोन्ही विकास मार्गाचा संमिश्र वापर करून विकास साधण्याचा प्रयत्न विविध देशांनी आतापर्यंत केला आहे. पण हे दोन्ही विकास मार्ग नैसर्गिक साधन संपत्तीचे प्रचंड शोषण करणारे आहेत. त्यामुळे जंगल तोड, ऊर्जा, पाणी, खनिजे यासारख्या साधनांची लुट झाली आहे. त्यातून पर्यावरणविषयक अनेक गुंतागुंतीच्या समस्या उद्‌भवल्या आहेत.

शाश्वत विकासाचा मार्ग

१९७० पयंत संपूर्ण जगात काही देशात भांडवलशाही विकास मार्ग, तर काही देशात समाजवादी विकास मार्ग, तर काही देशात दोन्ही विकास मार्गाचे प्रकार अवलंबिण्यात आल्याचे दिसते. दोन्ही विकास मार्गाचे आर्थिक उद्दिष्ट्ये आर्थिकवृद्धी हेच प्रधान उद्दिष्ट आहे. हे गाठण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, कारखाना उत्पादन पद्धती, औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरण या मार्गाचा अवलंब केला जातो, पण हे सर्व होत असताना पृथ्वीवरील साधनसंपत्तीची लुट झाली. अनेक गंभीर पर्यावरणविषयक समस्या निर्माण झाल्या आणि पृथ्वीवरचे सजीव सृष्टीचे अस्तित्व धोक्यात आले. १९७० नंतर पर्यावरणीय प्रश्नावर जगभर चळवळी सुरू झाल्या. पर्यावरणीय चळवळीनी आणि पर्यावरणीयवादी विचार प्रणालीनी विकासाचे रूढ मार्ग

पर्यावरणाच्या आणि मानवी समाजाच्या हिताचे नाहीत. ही बाब स्पष्टपणे अधोरेखित केली आणि जगभर पर्यावरणविषयक प्रश्नावर चर्चा होवू लागली. जागतिक पातळीवरील विकासविषयक आणि पर्यावरणविषयक चर्चेतून विकासाची पर्यायी मार्ग म्हणून शाश्वत विकासाची संकल्पना विकसित झाली.

शाश्वत विकास ही संज्ञा नेमकी कोणी सर्वप्रथम उपयोगात आणली हे सांगता येणार नाही. पण १९८१ साली International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (I.U.C.N.), World Wide Life Fund (W.W.L.F.) and United Nation Environment Programme (U.N.E.P.) या संस्थांनी प्रकाशित केलेल्या एका पुस्तकाच्या शीर्षकात Sustainable Development ही संज्ञा सर्वप्रथम दिसून आली. १९८३ साली संयुक्त राष्ट्र संघाने पर्यावरण आणि विकास या विषयाच्या आयोगाची World Commission on Environment and Development (W.C.E.D.) स्थापना करण्यात आली.

या आयोगात विकसित आणि विकसनशील एकूण २२ सदस्यांचा समावेश होता. नार्वेच्या पंतप्रधान मती ब्रुटलँड या आयोगाच्या अध्यक्षा होत्या. पृथ्वीवरील पर्यावरण आणि विकासविषयक प्रश्नांचा गंभीरतेने विचार करून त्या प्रश्नावर वास्तववादी उपाययोजना सुचविणे अशा उपाययोजना सुचिवताना मानवाची प्रगती अखंडपणे साधली जाईल पण पर्यावरणाचा ऱ्हास होणार नाही याकडे लक्ष दिले पाहिजे आणि अशा विकासाच्या दृष्टीने जगातील देशाना मार्गदर्शक ठरतील अशी विकासाची धोरणे आणि व्यवहार्य मार्ग सुचवावेत ही या आयोगासमोरील उद्दिष्टे होती.

ब्रुटलँड या आयोगाने १९८७ साली "Our Common Future" या शीर्षकाचा अहवाल प्रसिद्ध केला. या अहवालात शाश्वत विकास या संकल्पनेची व्याख्या करण्यात आली. ती पुढीलप्रमाणे - (Sustainable Development is development that meets the need of the present without compromising the ability of future generation to meets their needs)

"वर्तमान पिढींच्या गरजांची पुर्तता करून भविष्यातील पिढ्यांना त्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी कोणत्याही तडजोडी कराव्या लागणार नाहीत असा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय."

शाश्वत विकास संज्ञेचा अर्थ

शाश्वत विकास म्हणजे समाज आणि अर्थव्यवस्था यांचे प्रागतिक रूपांतर घडून येणे, मानवी गरजांचे आणि आशा-आकांक्षाचे समाधान करणे, त्यांची पुर्तता करणे हे शाश्वत विकास प्रक्रियेचे प्रमुख उद्दिष्ट्य असते, पण हे हे उद्दिष्ट्ये गाठत असताना पर्यावरणाचे संतुलन बिघडवू देता कामा नये. उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा गरजेपुरता आणि विवेकी वापर होणे हे शाश्वत विकास या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये

१. आर्थिक वाढ, आर्थिक विकास घडवून आणणे.

२. आर्थिक वाढीची फळे सर्वांना समान पद्धतीने वितरित करणे.

३. सर्वांच्या मुलभूत मानवी गरजा भागविणे.

४. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे.

५. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण व संवर्धन करणे.

६. पर्यावरणीय संरक्षणासाठी पर्यायी तंत्रज्ञानाचा विकास आणि अवलंब करणे आणि पर्यावरणीय धोके टाळणे.

७. वनस्पती आणि प्राणी जातींचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे.

८. देशाच्या विकासविषयक धोरणात आणि निर्णयात पर्यावरण आणि आर्थिक वाढ या दोन्ही गोष्टींचा समावेश करणे.

सारांश

वाढत्या लोकसंख्येमुळे मुलभूत गरजा, रोजगार या समस्या निर्माण झाल्या. या समस्यांच्या निराकरणासाठी औद्योगिक, हरीत, नील, श्वेतक्रांत्या घडवून आणण्यात आल्या. यामुळे पर्यावरणाचा अधिकाधिक वार केला जाऊ लागला. साधनसंपत्तीचा उपयोग व वापर वाढला. या उपयोगातून अविवेकीपणातून पर्यावरणास हानी पोहचत गेली आणि पर्यावरण संतुलन बिघडत गेले. म्हणूनच आपल्या सभोवती होणारा विकास हा शाश्वत आहे असे म्हणावे लागेल. या अशाश्वत विकासाकडून शाश्वत विकासाकडे वाटचाल करणे म्हणजे पर्यावरणाची हानी न होता कायमस्वरूपी विकास होणे या दृष्टीने विकास साधने होय.

संदर्भ

१. घोरपडे, अभिजित, (२०११) "गाथा पर्यावरणाची", राजहंस प्रकाशन पुणे.

२. डॉ. मगर, जयकुमार, "पर्यावरणशास्त्र परिचय", विद्या प्रकाशन, नागपूर.

3. Rajayalakshami V., "Environment and Sustainable Development", APH Publishing Corporation, New Delhi.

४. वर्तमानपत्र / नियमकालिकातील लेख.

५. कलवार, एस.सी., "पर्यावरण संरक्षण", पॉईंटर पब्लिशर्स, जयपूर, २००७.

६. घारापुरे, विठ्ठल, "पर्यावरणशास्त्र", पिंपळापुरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, जून-२००५.

७. शर्मा, योगेशकुमार, "पर्यावरण मानव संसाधन और विकास", पॉईंटर पब्लिकेशन, जयपूर, २००४.

2019-20

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue
February- 2020
(Vol-4

Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's

SAHAKAR MAHARSHI LATE BHASKARRAO SHINGE ARTS COLLEGE,

KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)

(Affilliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

• Organizes •

One Day Inter Disciplinary National Conference on

HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

27) सामाजिक प्रमाणकांचे महत्व
डॉ. रमेश वि. मोरे, जि. वाशिम ||105

28) भारतातील मानवी अधिकाराची स्थिती : Status of Human Right in india:
डॉ. रामराज पंडीतराव गावंडे, नांदेड ||108

29) अलिप्तता धोरण बांधणीत पं.नेहरुंचे योगदान
डॉ. व्ही. के. गायकवाड, शेगांव ||110

30) ब्रिटिश साम्राज्यातंर्गत ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचा भारतीय हिंदू समाजावरील प्रभाव
प्रा. डॉ. कैलास जुलालसिंग गायकवाड, जि. वाशिम ||112

31) सत्यशोधक समाजाचे कार्य
प्रा. दिपक ह. ल्हासे, जि. बुलडाणा ||115

32) मराठी भाषा व संस्कृती
डॉ. मिलिंद ना. भिलपवार, दर्यापूर ||118

33) जागतिकीकरणाचा भारतीय समाज संरचनेवर पडणारा प्रभाव
प्रा.डॉ. डी. एस. नामूर्ते, अमरावती ||120

34) साहित्य संस्कृती व मुल्य संवर्धन
डॉ. किर्तिकी विजयकुमार नांगरे, जि. अहमदनगर ||124

35) मानवी जीवनात संगीताची भूमिका
प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर, अकोला ||126

36) सबाल्टर्न स्टडीज्: विशेष संदर्भ भारतीय इतिहासलेखन
प्रा. डॉ. नितीन उल्हासराव सराफ, जि. अमरावती ||129

37) प्राचिन भारतीय स्त्री—जीवन: वंचितांच्या इतिहासातील उपेक्षित दालन
प्रा.डॉ. ओ. म. गजभिये, जि. बुलडाणा ||131

38) गृह अर्थशास्त्राच्या माध्यमातून आहार व आरोग्य
सहा.प्रा.कु. पल्लवी रमेशराव देशमुख, जि. वाशिम ||135

39) १९ व्या शतकातील सामाजिक—धार्मिक सुधारणा चळवळी
पूजा रामदास उबाळे, जि. बुलडाणा ||137

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

33

जागतिकीकरणाचा भारतीय समाज संरचनेवर पडणारा प्रभाव

प्रा.डॉ. डी. एस. नामूर्ते
सहयोगी प्राध्यापक,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती

****

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था व नियोजन यांचा स्वीकार केला. आर्थिक विकासासाठी व समाजवादी समाजरचना प्रस्थापित करण्यासाठी सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात अवजड उद्योगधंदे सुरू केले. सर्व आर्थिक व्यवहार हे शासकीय नियंत्रणाखाली आणले. १९५० ते १९९० या कालावधीत आर्थिक नियोजन व शासकीय नियंत्रण याचा फायदा होण्याऐवजी तोटाच झाला. दारिद्रय, बेकारी, महागाई, यासारख्या विविध समस्यांची तिव्रता वाढत गेली. सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक उद्योगधंदे तोट्यात गेले. १९८० ते ९० या दशकात चलनवाढ झाली. याच काळात परकीय गंगाजळी घटत गेली. अनिवासी भारतीयांच्या मुदत ठेवीही घटल्या. राजकीय अस्थिरतेमुळे भारताची आर्थिक पतही कमी झाली. त्यामुळे परकीय कर्ज मिळविणे अवघड झाले. या परिस्थितीमुळे १९९१ मध्ये आर्थिक संकट उद्भवले. या आर्थिक संकटातून देशाला वाचविण्यासाठी जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांच्याकडे कर्ज मागणी केली. या वित्तसंस्थांनी भारत सरकारवर परकीय व्यापार मुक्त करणे, पैशाचे अवमूल्यन करणे, परकीय भांडवलासाठी भारतीय बाजारपेठ खुली करणे, अनुदानात कपात करणे, आयात-निर्यात करात कपात करणे इत्यादी अटी लादल्या. श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारपुढे या अटी स्वीकारण्याशिवाय पर्याय राहीला नाही. त्यामुळे या अटीनुसार भारत सरकारने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. या धोरणानुसार भारत सरकारने जागतिकीकरणाची प्रक्रिया स्वीकारली. गेल्या २० वर्षात जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजसंरचनेवर मोठा प्रभाव पडलेला आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :

जागतिकीकरण ही देशाची अर्थव्यवस्था जगाच्या अर्थव्यवस्थेशी एकात्म करण्याची म्हणजेच जोडण्याची प्रक्रिया आहे. अर्थव्यवस्था ही अधिकाधिक मुक्त होईल असा बाजारपेठेस अनुकुल असणारा दृष्टिकोन स्वीकारणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत वस्तू, सेवा, भांडवल, श्रम व तंत्रज्ञान इत्यादींचा देशाच्या सीमेबाहेर मुक्तपणे संचार होणे अंतुर्भत आहे. अशाप्रकारे जागतिकीकरण ही अंतिमत: जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. याचाच अर्थ असा की, जागतिकीकरण ही एक आर्थिक प्रक्रिया आहे. तथापी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेस राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणात्मक यासारखे इतरही काही पैलू आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरण ही एक सार्वत्रिक, सर्वस्पर्शी व संकिर्ण म्हणजेच गुंतागुंतीची प्रक्रिया ठरते.

१) ज्या ठिकाणी स्वस्त आणि रास्त कच्चा माल आणि इतर स्त्रोत उपलब्ध असतील अशा जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेणे.

२) जगातील कोणत्याही कोप-यापर्यंत वस्तु आणि सेवा पुरविणे संपूर्ण जग हीच बाजारपेठ असते.

३) देशाच्या बृहतलक्षी घटकांपैकी परकीय क्षेत्र हे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र असणे.

जगदिश भगवतीच्या मते, जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पुढील प्रक्रियेद्वारे समाविष्ठ करुन घेणे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार, महामंडळे यांच्याकडून प्रत्यक्ष गुंतवणूक करणे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार महामंडळे यांच्याकडून प्रत्यक्ष गुंतवणूक, अल्पकालीन भांडवलप्रवाह, कामगार व एकूण मानवाची आंतरराष्ट्रीय गतिमानता आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभाव होय.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१) जागतिक अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.

२) जागतिकीकरण प्रक्रिया जाणून घेणे.

३) जागतिकीकरणामुळे प्रभावित भारतीय समाज संरचनेचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये द्वितीय स्त्रोतातील पुस्तके, ग्रंथ, मासिके, लेख, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट इत्यादी साहित्यांचा समावेश करण्यात आला.

जागतिकीकरणाची माध्यमे :

अ) आंतरराष्ट्रीय संघटना :

संयुक्त राष्ट्र संघटना, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी इत्यादी.

ब) प्रादेशिक संघटना :

अमेरिकन राज्य संघटना, आफ्रिकन ऐक्य संघटना, युरोपियन मुक्त व्यापार संघ, दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना, इत्यादी.

क) बिगर शासकीय संघटना :

अम्नेस्टी इंटरनॅशनल रेडक्रॉस, स्कॉऊट अँड गाईड्स, मानवी हक्क आयोग, इत्यादी.

जागतिकरणाचे भारतीय समाजसंरचनेवर झालेला प्रभाव :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने भांडवलशाही, मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. मुक्त आर्थिक धोरणामुळे उद्योगधद्यांना भारतीय बाजारपेठत जागा मिळाली. त्याचा परिणाम ग्रामीण गृहउद्योगावर तर झालाच याशिवाय शेती, जंगले, स्थलांतरण, शेत जमिनीवर अतिक्रमण वाढले अशा अनेक क्षेत्रावर विपरित परिणाम झालेला दिसून येतो. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार करता जागतिकीकरण ही एक सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक इत्यादी क्षेत्रात परिवर्तन होत आहे. त्यामुळे संपूर्ण भारतीय समाजसंरचना प्रभावित झाली आहे. तो प्रभाव खालील प्रमाणे -

१) औद्योगिकीकरणाला चालना :

जागतिकीकरणामुळे औद्योगिकीकरणास चालना मिळालेली आहे. जागतिकीकरण व उदारीकरणाच्या प्रक्रियांमध्ये भारत सरकारने नवीन उद्योग उभारण्यास व सध्या अस्तित्वात असलेल्या उद्योगांचा विस्तार करण्यास परवानगी दिली. त्यामुळे अनेक भारतीय तसेच बहुराष्ट्रीय कंपल्यांनी नवीन उद्योग उभारले. त्याशिवाय सध्याच्या उद्योगाचा विस्तार केला. उदा. फोर्ड व हुंडाई या कंपन्यांनी मोठार कारखाने काढले तर आयटीसी, हिंदूस्थान लिव्हर, पेप्सी, कोकाकोला पिझ्झा-हट कंपन्यांनी कुरकुरे, चिप्स, शितपेय, फळांचे सर, इत्यादीचे कारखाने काढले. खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये सार्वजनिक व सहकारी क्षेत्रातील आजारी उद्योग खाजगी उद्योजकांनी चालविण्यास घेतले आणि त्यामुळे या आजारी उद्योगाची उत्पादकता, कार्यक्षमता व गुणवत्ता सुधारली. जागतिकीकरणाच्या धोरणात अंतर्गत व बर्हिगत वाहतूकीवरील अनावश्यक खर्च व निर्बंध कमी करण्यात आले. त्यामुळे पर्यटन, हॉटेल या उद्योगांना चालना मिळाली.

२) बाजारपेठेचा विस्तार :

उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या धोरणात आंतरराष्ट्रीय भांडवल, तंत्रज्ञान, कंपन्या व तज्ञ इत्यादींना भारतात मुक्त प्रवेश दिलेला आहे. तसेच भारतीय उद्योजकांना आंतरराष्ट्रीय बाजारातून भांडवल उभारण्यास व त्यांच्या उत्पादनाची परकीय बाजारपेठेत अनावश्यक निर्बंधाशिवाय निर्यात करण्यास परवानगी दिलेली आहे. या धोरणामुळे राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारात निकोप स्पर्धा निर्माण होण्यास चालना मिळाली आहे.

३) निर्यातवृद्धी :

जागतिकीकरणामुळे निर्यातीवरील निर्बंध काढून टाकले आहेत. तसेच निर्यात कर देखील कमी केलेले आहेत. परिणामे वाहने, तयार कपडे, गालिचे, हिरे, अलंकार, रसायने, इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू, सॉफ्टवेअर, इत्यादी औद्योगिक उत्पादने आणि तांदूळ, गहू, साखर, चहा, कॉफी, फळे, फुले, काजू, मसाले, कडधान्य, इत्यादी कृषी उत्पादनाच्या निर्यातीत वाढ झाली आहे. निर्यातीत वाढ झाल्याने भारताच्या परकीय गंगाजळीत वाढ होण्यास मदत झाली आहे.

४) निर्यात क्षेत्राचा विस्तार :

जागतिकीकरणामुळे भारताचे निर्यात क्षेत्र देखील विस्तारले आहे. १९९१ च्या पूर्वी भारताची निर्यात प्रामुख्याने अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी, जपान, कॅनडा इत्यादी विकसित देशामध्ये होत असे. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर भारताची निर्यात इराक, सौदी अरेबिया, कुवेत, दुबई, इत्यादी मध्य-पूर्व आशियाई देशांकडे, तसेच दक्षिण आफ्रिका, घाना, केनीया, टांझानिया, इत्यादी आफ्रिकन देशांकडे होवू लागली आहे. लॅटीन अमेरिकन देशांकडे निर्यात करण्याची संधी देखील भारतास प्राप्त झाली. आज भारत जगातील १९० देशांना सुमारे ७५०० निर्यात वस्तू निर्यात करीत आहे.

५) सेवाक्षेत्राचा विस्तार :

जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे भारतातील सेवा क्षेत्र वेगाने विस्तारले आहे. वाहतूकीच्या सेवेत खाजगी क्षेत्राने गुंतवणूक केल्याने भारतातील रस्ते व महामार्गाची स्थिती सुधारली आहे. विमान सेवेत खाजगी व परकीय कंपन्यांची गुंतवणूक वाढल्याने विमानसेवा क्षेत्राची गुणवत्ता देखील सुधारली आहे. भारतीय बँकांना व वित्त संस्थांना त्यांच्या कार्यात स्वातंत्र्य व स्वायत्तता दिली आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान संगणकीकरण, मनुष्य बळाचे विवेकीकरण, खाजगी तसेच परकीय कंपन्यांनी निर्माण केलेली स्पर्धा इत्यादीमुळे भारतीय लोकांना पुरविल्या जाणा-या सेवा-सुविधांमध्ये सुधारणा झाली आहे. इंटरनेट बँकींग, एटीएम सुविधा इत्यादी गोष्टी

भारतातील वित्तीय व बँक क्षेत्राच्या गुणवत्तेत झालेली सुधारणा दर्शवितात. तसेच रेल्वे, बंदरे, जलवाहतूक, रस्त्यावरील वाहतूक इत्यादी क्षेत्रात सकारात्मक बदल घडून आला.

६) भारतीय ग्राहकांना फायदा :

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही भारतीय ग्राहकांसाठी फायदेशीर ठरल्याचे दिसून येते. या प्रक्रियेत आयातकराचे दर कमी झाल्याने भारतीय बाजारपेठेत परकीय देशांतील अनेक दर्जेदार वस्तू मुबलक प्रमाणावर व वाजवी किंमतीत उपलब्ध झाल्या आहेत. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू होण्याच्या अगोदरच्या काळात भारतीय उद्योजकांनी संरक्षित बाजारपेठेत निम्न गुणवत्तेच्या वस्तू चढ्या भावाने विकून ग्राहकांचे शोषण केले. शिवाय सरकारकडून विविध अनुदाने, कर, सवलती, उत्तेजनार्थ लाभ अशा सुविधा घेवून सरकारचेही शोषण केले. जागतिकीकरणामुळे हे शोषण थांबण्यास मदत झाली आहे. आता ग्राहक हा बाजारपेठेचा राजा बनला आहे.

७) रोजगाराच्या नवीन संधी :

जागतिकीकरणामुळे उद्योग, व्यापार, व्यवस्थापन, दळण-वळण, माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रात रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. अशा रोजगारांसाठी आवश्यक असणारे शिक्षण देणा-या अनेक शिक्षण संस्थाही सुरु झाल्या आहेत. उच्च शिक्षित भारतीय तरुणांना देशात व परदेशातही आकर्षक नोक-या मिळू लागल्या आहेत.

८) सामाजिक-सांस्कृतिक संबंधात वाढ :

जागतिकीकरणामुळे वेगवेगळ्या समाजातील वेगवेगळे लोक एकमेकांच्या समाजाना भेट देऊ लागले आहेत. परिणामी जगातील विविध समाजामध्ये सामाजिक-सांस्कृतिक संबंध व सहकार्य वाढण्यास चालना मिळाली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतानेही जगातील अनेक समाजाशी सामाजिक-सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित केलेले आहेत.

९) संयुक्त कुटुंबावर झालेला परिणाम :

जागतिकीकरणामुळे कुटुंब संस्थेचे महत्त्व कमी झाले आहे. संयुक्त कुटुंबाचा -हास होत आहे. ग्रामीण भागातील मुलाला शिक्षण देणारी कुटुंब संस्था ही एक आदर्श संस्था होती. दोन-तीन पिढ्याचे सदस्य एकत्र वास्तव्य करीत होते. सर्वांकरीता एक हे भारतीय कुटुंबाचे अंग होते. पण आज मी, माझी बायको, मुले एवढाच मर्यादित कुटुंबाचा प्रवास सुरु आहे.

१०) जातीय व्यवसायावर प्रभाव :

जागतिकीकरणाचा ग्रामीण जातीय व्यवसायाच्या संरचनेवर अत्यंत महत्त्वूपर्ण प्रभाव पडला आहे. जातीवर आधारित परंपरागत व्यवसाय मोडकळीस आले. नवे तंत्रज्ञान, यंत्र सामुग्री ही खेड्यात पोहचली आहे. त्यामुळे व्यावसायिक गतिशीलता वाढली आहे.

११) विवाह रचनेत बदल :

जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे विवाहाच्या रचनेत बदल होत आहे. आज इंटरनेटच्या माध्यमातून चॅटींगद्वारे विवाह जुळत आहे. वैवाहिक रचनेत व्यावसायिक दृष्टीकोनाचा शिरकाव झाल्याचे दिसून येते. आज मुलामुलींचे विवाह जुळवून देणारे वर-वधू सूचक केंद्र अनेक ठिकाणी दिसून येतात.

१२) व्यक्तीवादी विचारसरणीत वाढ :

भारतातील शेतकरी त्यांच्या दुबळेपणामुळे काहीही करू शकत नाही. जागतिकीकरणामुळे सर्व विश्वच बाजार झाले आहे. आज शेती उद्योग लयास गेला आहे. शेतक-यांची तरुण मुले शेती करण्यास इच्छुक नाही. शेतीविषयीचे ज्ञान, भांडवल, अनुभव त्याचा परिणाम भारतीय संरचनेवर पडला आहे. ग्रामीणांचे स्थलांतर शहराकडे होत आहे. व्यक्तीवादी विचारसरणी व स्वार्थी वृत्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. आम्ही भावना कमी झाल्या आहेत.

१३) आदिवासींच्या जीवनावर प्रभाव :

जागतिकीकरणाच्या काळात आदिवासींच्या जीवन व गरजांचा विकास होणे आवश्यक होते. परंतु आदिवासींच्या विकासाबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन बाळगलेला दिसून येत नाही. जागतिकीकरणाच्या वणव्यात आदिवासींचे जीवन ढवळून निघत आहे. अज्ञानी आदिवासींना कायद्याचे ज्ञान नाही. आदिवासींचे पारंपारिक व्यवसाय जागतिकीकरणामुळे नष्ट झाले. जागतिकीकरणाच्या खोट्या स्वप्नामुळे आदिवासींचे पारंपारिक संस्कृती नष्ट होत आहे. संपूर्ण आदिवासी जीवन जागतिकीकरणामुळे प्रभावित झाले आहे.

सारांश :

जागतिकीकरणामुळे रचनात्मक ढाचा -हास पावत आहे. परंतु जागतिकीकरणाला प्रत्येकाला सामोरे जावे लागणार आहे. संपूर्ण भारतीय समाजसंरचनेवर काही सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव पडलेला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात मात्र मानव विकासाकडे दुर्लक्ष होत आहे. सामाजिक विषमतेची दुरी जागतिकीकरणामुळे निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे अनेक सोयी-सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. परंतु अनेक आव्हाने सुद्धा मानवापुढे निर्माण झालेले आहेत. मानवानी या समस्यांना कशाप्रकारे तोंड देता येईल याचा सुद्धा विचार करणे गरजेचे आहे.

शेवटी जागतिकीकरणातील सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव प्रत्येक समाज सदस्यांनी स्वीकार करून पुढे वाटचाल करावी लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रा. कराडे जगन, "जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने", डायमंड प्रकाशन, पुणे.

२. खैरे सी. प., "जागतिकीकरण : समस्या, आशय व अनुभव", दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.

३. खातू गजानन, "जागतिकीकरण परिणाम व पर्याय", अमर प्रकाशन, पुणे.

४. दुसणे डॉ.रावसाहेब, "जागतिकीकरण - स्वरूप व भवितव्य", सुमेध प्रकाशन, पुणे.

५. पंडीत नलिनी, "जागतिकीकरण आणि भारत" (लेख)

६. दुभाषी पद्माकर, "जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि अर्थकारण", श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

७. साठे मधुसुदन दत्तात्रय, "जागतिक अर्थव्यवस्था", मेहता पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली.

❑❑❑

2019-20

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXVIII (238)

Impact of COVID-19 on World: Problems, Challenges and Opportunities

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Guest Editor
Dr. Gopal S. Vairale
Principal

Editor
Dr. Omprakash B. Munde
HOD, Geography

Executive Editor
Dr. Sangita Bhangdiya (Malani)
HOD, Political Science

Executive Editor
Dr. Sachin J. Holey
HOD, Sociology

Narayanrao Rana Mahavidyalaya, Badnera, Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	यवतमाळ जिल्हयातील हवामानाचा मानवाच्या आर्थिक क्रियांवर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण — प्रा. दिपक उ. अंबोरे	1
2	मेळघाट प्रदेशातील वसाहतीच्या घरांची दिशानिहाय स्थितीचा भौगोलिक अभ्यास. — **डॉ. प्रमोद म. बावणे**	7
3	'महाराष्ट्रातील शेतीचे स्वरुप' — डॉ.एन. आर. भिंगारे	12
4	कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम — निशिकांत चंद्रलाल बुल्ले	16
5	कोरोना आणि स्थलांतरीत मजूरांचा प्रश्न — प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते	21
6	टाळेबंदी आणि कौटुंबिक हिंसाचार — प्रा. किरण राजेंद्र नाईकनवरे	27
7	महिला सक्षमीकरण : आव्हाने आणि संधी — प्रा. डॉ. रश्मी गजरे	35
8	बहुआयामी चिंतनशील व्यक्तीमत्व विश्वरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर — **डॉ.संभाजी संतोष पाटील**	38
9	टाळेबंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम — डॉ. एस.टी. वराडे	45
10	पर्यावरणावर शहरीकरणाचा प्रभाव — सचिन एन.भोंबे / डॉ.विजय के. टोम्पे	51
11	कोरोना विषाणू व मेळघाटातील स्थलांतरीत आदिवासी — डॉ. रोहिणी यु. देशमुख	56
12	कोरोनाचा शिक्षणावर झालेला परिणाम — प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे	60
13	कोरोनाचा भारतीय सामाजावर परिणाम — डॉ. रमेश विष्णू मोरे	64
14	महिला सक्षमीकरणात गृहअर्थशास्त्र विषयाचे योगदान — **प्रा. डॉ. पुनम देशमुख**	67
15	कोरोनामुक्तीसाठी अष्टांगयोगाचा सहयोग — डॉ. बन्सी लव्हाळे	70
16	"वैश्विक ताप वृद्धि का भारतीय कृषि पर प्रभाव" एक भौगोलिक अध्ययन — डॉ. आर.एस. सिसौदिया	75
17	सामाजिक दृष्टी से संगीत की अहम भूमिका — **डॉ.प्रसाद शं. मडावी**	79
18	कोविड १९ आणि पर्यटन व्यवसाय — डॉ. सुनील आखरे	83
19	भारत की विदेशनीति आत्मविश्वासी हो — डॉ.विभा देशपांडे	87
20	अमरावती शहरातील लोकजीवनावरील कोरोना प्रादुर्भावाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन — डॉ. अरुणा प्र. पाटील	90

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO,238 | June,2020

कोरोना आणि स्थलांतरीत मजूरांचा प्रश्न

प्रा. डॉ. डी. एस. नामूर्ते
सहाय्यक प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

१. प्रस्तावना :

कोरोना या जागतिक महामारीचे संकट संपूर्ण जगावर पसरलेले दिसून येत आहे. कोरोना व्हायरसच्या संसर्गामुळे जगभर एकच दहशत पसरलेली आहे. जानेवारी महिन्याच्या मध्यंतरापासून या कोरोना रोगाचे नाव कानावर पडू लागले आहे. कोरोना या भयंकर महामारीने संपूर्ण मानवजातीवर आक्रमण केले आहे. चीनच्या "वूहान" शहरामध्ये सर्वप्रथम त्याचा रोगी आढळला आहे. वूहान या शहरात चीनची मोठी व सुसज्ज अशी राष्ट्रीय व्हायरॉलॉजीची प्रयोगशाळा मजबुत तटबंदीच्या सुरक्षितेत व तेवढयाच गुप्तपणे कार्यरत आहे. जगात महाशक्तीशाली राष्ट्रांनी एकमेकावर कुरघोडी करण्यासाठी जी अती विध्वंसक शस्त्रे बनविली आहेत तशीच घातक जैविक अस्त्रेही बनविण्याची भिती व्यक्त केली जाते. कोरोनाची लागण जसजशी पसरू लागली तसतसे चीनमध्ये हाहाकार माजला. सर्वप्रकारच्या उपाययोजना आखूनही रोग आटोक्यात आणण्याचा प्रयत्न असतानाच इतर देशातही हा रोग पसरू लागला. हळूहळू १८५ देशात कोरोना रोगाने आपले पाय पसरविले. परिणामी प्रचंड संख्येत अनेक देशातील लोक मृत्युमुखी पडले. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेतल्यावर डब्लु.एच.ओ. या रोगाला महामारीचा दर्जा दिला. त्यानंतर चीन, इटली, हॉगकॉंग, कोरीया, युरोपीयन राष्ट्र व अमेरिकेने सर्वत्र आणीबाणी जाहीर केली.

या रोगावर उपाययोजना म्हणून मॉस्क बांधने, वेळचेवेळी साबनाने हात धुने, सामाजिक अंतर ठेवणे, हस्तांदोलन न करणे, दुरूनच बोलणे, गर्दीच्या ठिकाणी न जाणे हे साधरण उपाय असले व तरी रूग्णाला सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही बाबीकडे लक्ष द्यावे लागते. या रोगाची लक्षणे ही सर्दीच्या लक्षणासारखीच असतात असे सांगीतले जाते. परंतु ज्यांना सुरूवातीची काही लक्षणे असतील तर त्यांना या रोगांची लक्षणे त्वरित होते. यामध्ये उच्च रक्तदाब, श्वसनाचे आजार, मधुमेह असे सामान्य आजार असल्यास तयांना जास्त धोका असतो असे सांगीतले जाते. परंतु यावर अजुनपर्यंत कुठलीही लस उपलब्ध नाही असेही सांगीतले जाते. तरी सामान्य लक्षणे आढळल्यास त्यांना पर्यायी औषधे देवून रूग्ण बरे होत आहेत. यासाठी विविध उपाययोजना करणे सुरू आहेत. प्रत्येक देशात आरोग्य विभागाशी संबंधीत डॉक्टर, परिचारिका, औषधी संशोधन संस्था, औषधी निर्मिती कंपन्या, रासायनिक जैविक संशोधन सुरू असून अजूनपर्यंत ठोस असे औषधी किंवा लस तयार झाली नाही. जागतिक आरोग्य संघटनेने दि. १४ मे च्या रात्री असे जाहीरच केले की, कोरोना कधीही नष्ट होणार नाही याचा अर्थ असा की, तो प्रत्येकाच्या शरीराचा भाग असून आपणाला त्याच्या सोबतच राहून जीवन जगायचे आहे.

संशोधन पध्दती —

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला. तसेच दैनिक वर्तमानपत्राचा सुध्दा आधार घेण्यात आला.

गृहितकृत्य —

१. कोविड १९ मुळे सामाजिक प्रश्न निर्माण झाला आहे.
२. या रोगामुळे स्थलांतरीत मजुरांचा भयंकर प्रश्न उपस्थित झाला.
३. टाळेबंदीमुळे अनेक लोक बेरोजगार झाले.
४. कोरोनामुळे संपूर्ण जग थांबले ते अभ्यासणे.

उद्देश —

१. कोरोना या जागतिक महामारीचा शोधनिबंधात अभ्यास करणे.

२. कोरोना या परिस्थितीचा भारतातील मजुरांवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

३. सरकारद्वारे केलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

कोरोनाच्या संकटाबरोबर स्थलांतरीत मजुरांच्या विदारक अवस्थेचा विषय चर्चेत आहे. दिल्लीप्रमाणे सर्व महानगरात आणि आर्थिक राजधानी असलेल्या मुंबईत स्थलांतरीत मजुर हे शहरातील अर्थव्यवस्थेचा उद्योग—धंद्याचा ओझा आपल्या खांद्यावर वाहत होते. तोपर्यंत सर्व ठिक होते. हे मजूर गाव सोडून जिथे कामाला आले तेथेच राहत होते. कारखान्याच्या बाजुला गलिच्छ वातावरणात ते वास्तव्य करीत होते. त्यांच्या कुटुंबियांच्या आरोग्यविषयक व शैक्षणिक काय सुविधा होत्या किंवा आहेत याबाबत राज्यातील आणि देशातील सरकारला काहीच देणेघेणे नव्हते. या देशातील एकूण कामगारापैकी ९६ टक्के असंघटीत मजूरांसाठी कामगार कायदे नाहीत. सामाजिक सुरक्षा नाही याबाबत कसलीही दखल घेतली जात नव्हती. त्यामुळे कोरोनाच्या लॉकडाउनमध्ये त्यांच्या मालकांना त्यांची गरज नसल्याचे लक्षात येताच ते मजूर एकदम रस्त्यावर फेकले गेले. या परिस्थितीत त्यांना घरी परतन्यासाठी कुठलीही संधी मिळाली नाही. शासनाने केवळ ३४ तासाचा अवधी देवून देश बंद करून टाकला. आणि सारे देशातील मजूर आहे तिथेच अडकून पडले. त्यांनी पहीले २१ दिवसाचा लॉकडाउन तग धरून काढला खरा पण त्यानंतर भुकेची कोंडी अन्न, निवारा व आरोग्य या सर्व गोष्टीचा जेव्हा कोंडमारा होवू लागला तेव्हा त्यांच्या मनस्थितीचा उद्रेक झाला. गावाच्या व कुटुंबियांच्या काळजीने हैरान झालेले मजूर गावाच्या दिशेने हजारो कि.मी. पायी प्रवास सुरू केला.

देशातील वेगवेगळ्या राज्यातील मोठ—मोठ्या महानगरामध्ये अनेक मजूर अडकून पडलेले होते. दाटीवाटीच्या शहरात, कडक उन्हाळ्यात कामधंदा न करता एकाच ठिकाणी नुसता पडून राहणे हे तुरूंगवास झालेल्या शिक्षेपेक्षा कमी नव्हते. निर्माण झालेली परिस्थिती गोड मानून व सरकारवर विश्वास ठेवून दिड महिना मजूरांनी आहे त्या परिस्थितीत काढला. परंतु लॉकडाउन उठन्याचे चिन्ह जेव्हा दिसत नव्हते तेव्हा मजूरांचा संयम सुटला आणि लोक हिंमत करून मुलंबाळासहीत संसाराचे ओझे डोक्यावर घेवून हे पायीच गावाकडे निघाले. या मजूरांची दयनीय परिस्थिती व जीवघेण प्रवास सुरू झाला. मजूरांच्या देखभालीसाठी शासनाने स्वयंसेवी संस्थावर जबाबदारी सोपविली व आपले हात वर केले. याच कालावधीमध्ये लॉकडाउनचे नियम आणखी कठोर करण्यात आले. त्यामुळे संपूर्ण देशात पोलीसराज सुरू झाला. कुठे सरकारने, कुठे स्वयंसेवी संस्थांनी मजूरांच्या जेवणाची व्यवस्था केली. परंतु स्थलांतरीत मजूरांचा प्रश्न एवढा विकाळ होता की, त्यासाठी यंत्रणाही अपूरी पडली. लॉकडाउनमध्येही कोरोनाचा प्रकोप वाढतच होता. जेव्हापासून कोरोना महामारी सुरू झाली तेव्हापासून या कुटूंबाना कोणतेही काम मिळाल नव्हतं. कोरोनामुळे अवघ्या दिड महिन्यात सर्वस्व गमावणाऱ्या परप्रातीय मजूरांनी मोठ्या शहरातून काढता पाय घेण्यास सुरूवात केली. कधी पायी, सायकल, मोटारसायकल तर कधी दुधाच्या टॅंकरमधून जीवघेण प्रवासाला सुरूवात करून जो तो गांव गाठण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करीत होते. हा मजूरांचा धाडस स्वत:बरोबर कुटुंबियोंचा जीव धोक्यात आणणारा होता. सरकार मात्र पोलीसांच्या माध्यमातून त्यांच्या गाड्या अडवून ठेवत हौते. परंतु त्यानंतर परप्रांतीय स्थलांतरीत मजूरांना रोखणे सरकारच्या यंत्रणेच्या बाहेरचे होवू लागले. तेव्हा सर्वत्र देशभर मजूरांच्या लोंढ्याचे—लोंढे रस्त्यावर दिसू लागले. तेव्हा मजूरांना कसे रोखता येईल हा प्रश्न सरकार समोर निर्माण झाला.

अनेक तरूण, वृध्द, गरोदर स्त्रिया, लहान मुलं आपल्या घराच्या ओढेणे पायी निघाले. प्रवासात खाण्या—पिण्याचे साहित्य व पैसे संपले त्यामुळे त्यांच्या समस्या वाढतच होत्या परंतु प्रवास संपल्या संपत नव्हता. ४० ते ४५ अंशा पेक्षा जास्त उन आणि तापलेल्या रस्त्यावर त्यांच्या

खांद्यावर ओझो मजूर आणि गरजूची स्थिती दर्शवित होते. जे मजूर वर्षानुवर्ष शहरे, राज्यामध्ये आपले स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी आले होते. परंतु कामधंदा नसल्याने, पैसे नव्हते. स्वत:ला व कुटुंबियांना खावू घालण्याचा प्रश्न निर्माण झाला होता. त्या हजारो कामगारांना कोरोनामुळे घरी परतावे लागले. हैद्राबाद ते बालाघाट अशा पायी प्रवासाला कामगारांचे कुटुंब निघाले. परंतु ४ वर्षाच्या मुलाला प्रवासाचा क्षीण व तापते उन यामफळे कासाविस होवू लागले. त्याच्या आई वडीलांनी रस्त्यावरून जाणाऱ्यांना मदत मागीतली परंतु कोणी मदतीला धावले नाही. परिणामी त्याचा मृत्यू झाला. शेवटी नदीकाठी खड्डा खोदून मृतदेह पुरावा लागला. देशात ज्या गतीने कोरोनामुळे मृत्यूचा आकडा वाढत होता त्याच गतीने रस्त्यावर मजूर चिरडले जात होते. लॉकडाउनमध्ये रस्त्याने चालणाऱ्या हजारो मजूरांना प्राण गमवावे लागले. दुधा अभावी लहान मुलांना प्राण त्यागावा लागला. शेकडो किलोमिटर पायी जाणारे मजूर आपल्या आजोबाला ३५० कि.मी. डोक्यावर वाहून आणणारा नातू, वृध्द आजारी आई—वडीलांसाठी काही मजूर श्रावणबाळ झालेत. सुरतवरून २२५ कि.मी. अंतर चालून येवून जळगाव येथे बाळंतीण होणारी महिला, पायाला पिशवी बांधून चालणारी बालके त्यांचे हाल पाहावत नव्हते. कितीतरी मजूरांना वाटेतच प्राण गमवावा लागला. आणखी एक वेदनादायक घटना ती म्हणजे ७ मे ची घटना. प्रवासाची शाश्वती नाही व मालक पगार देणार नाही म्हणून पोलीसांचा ससेमिरा चुकवून वैफल्यातून जालण्यापासून ४४ कि.मीत्र चालून औरंगाबाद सराण शिवारात विसाव्यासाठी रेल्वे मार्गाचा आधार घेणाऱ्या मध्यप्रदेशच्या १६ मजूरांना मालगाडीने चिरडले. काही क्षणातच त्यांचे तुकडे—तुकडे पाहावयास मिळाले. रेल्वेखाली चिरडल्याने मजूरांचा बळी गेल्यावर सरकार जागे झाले व त्यानंतर प्रवाशांसाठी रेल्वे सुरू करण्यात आली, तर महाराष्ट्र सरकारने मुख्यमंत्री निधीतून त्यांच्या कुटुंबियांसाठी ५ लाखाची मदतनिधीची घोषणा केली.

झारखंड तसेच उत्तर प्रदेशमध्ये जाणाऱ्या १३ परप्रांतीय मजूरांना मुंबईतून भिवंडीत घेवून जाणाऱ्या एका टेम्पोला दि. १३ मे ला सायंकाळी ठाण्याच्या सॅकडगरी उडाणपूलावरून चालकाचे नियंत्रण सुटल्याने टेम्पो पलटी झाला. यात आठ मजूरांचा मृत्यू झाला. दि. १९ मे २०२० ला सोलापूरवरून नागपूरला मजूरांना घेवू जाणारी बस टिप्परला आढळल्याने चार मजूर जागीच ठार झालेत. इकडे प्रवासाची सुट मिळाल्यानंतर हजारो मजूर शेकडो कि.मी. पायपीट करीत होते. ज्यांना रेल्वेत प्रवेश मिळाला त्यानंतरही मजूरांना तिकीटाचे पैसे मोजावे लागले. विरोधी सत्ताधारी पैसे कोण देणार म्हणून भांडत होते. देशभरात पायी जाणारे स्थलांतरीत मजूर रस्त्यातच प्राण सोडत होते. तर काही आत्महत्या करीत होते. तरीही उत्तर प्रदेश, ओडीसा, पं. बंगाल आपल्या राज्यातील जे महाराष्ट्रात मजूरी करतात त्यांना घ्यायला नकार दिला. केंद्र सरकार रेल्वे सोडायला परवानगी देत होते.

देशभरात पहिला लॉकडाउन जाहिर झाला तेव्हा मुंबईत कोरोनाचे शंभर रूग्ण होते. त्यावेळी देशाच्या व राज्याच्या वेगवेगळी ठिकाणी मजूर अडकलेले होते. तेव्हा मात्र मजूरांना त्यांच्या गावाकडे पाठविणे सरकारला सोयीचे वाटले नाही. तेव्हा सरकार हातावर हात बांधून बसले होते. ४५ दिवसाच्या टाळेबंदीनंतर कोरोनाचा आकाडा वाढत होता. टाळेबंदीत अडकलेल्या मजूरांचे करायचे काय याबाबत मात्र सरकारचा निर्णय झालेला नव्हता. म्हणून मजूर मिळेल त्या मार्गाने व मिळेल त्या वाहनाने गावाकडे जायला निघाले. कधी पोलीसांचा नजरा चुकवून तर कधी आडमार्गाने मजूर गावाकडे निघाले. केंद्र सरकार व राज्य सरकारने मोठ—मोठे दावे केले होते की, कुणीही उपाशी राहणार नाही पण त्यांचे दावे फोल ठरले.

काही ठिकाणी लॉकडाउनच्या काळात लाखो मजूर आपल्या गावाला न जाता जेथे प्रशासनाने त्यांना तेथेच घेरले. त्यामुळे त्यांना घरी जाता आले नाही, हाताला काम नाही, पैसा

नाही अशावेळी त्यांच्यावर उपासमारीची पाळी आली होती. काही स्वयंसेवी संस्थांनी व सरकारनी त्यांच्या जेवणाची व्यवस्था काही काळ केली तेव्हा अनेकांचे जीवन जगणे कठीण झाले होते.

लॉकडाउनच्या काळात मोठ–मोठ्या महानगरातील कामगार बेरोजगार झाले. अमेरिका, दुबई तसेच आखाती देशातून अनेक लोक मायदेशी परतले ते अजूनही बेरोजगार आहेत. ग्रामीण–शहरी उद्योग ओस पडले. लॉकडाउन उठल्यानंतर कोणीही उद्योगपती किंवा मालक एकदम आपले उद्योग सुरू करणार नाही. पुढचा काळ कसा असेल याबाबत मात्र आत्ताच सध्या सांगता येत नाही. लॉकडाउनमुळे मजूरांपुढे गंभीर संकट उभे केले. लॉकडाउननंतर मजूरांची स्थिती काय असेल याचा अंदाज मात्र आताच वर्तविता येणार नाही.

सन २०१८ मध्ये देशातील मजूरांच्या सर्वेक्षणाचा जो अहवाल प्रसिध्द झाला होता त्यानुसार ही आकडेवारी पाहिली असता देशात एकूण ४६ कोटी ५० लाख श्रमिक होते. त्यापैकी ५२ टक्के स्वयंरोजगार करणारे व २५ टक्के पोटासाठी भटकंती करणारे मजूर होते. आणखी १३ टक्के श्रमिक असंघटीत क्षेत्रात काम करतात. कायमस्वरूपी रोजगार असलेले केवळ १० टक्के आहेत. त्यामुळे लॉकडाउनमुळे बहुतेक मजूरांना झळ पोहचली. सन २०१७ मधील एका सर्वेक्षणानुसार सुमारे ५० लाख मजूर देशाच्या वेगवेगळ्या राज्यामध्ये पोटापाण्यासाठी काम करण्यासाठी गेले होते. व्यक्तीश: त्यांना मजूरी कमी मिळत असली तरी देशाच्या अर्थव्यवस्थेत या कामगारांचा खूप मोठे योगदान आहे.

देशव्यापी लॉकडाउन लागू करताना या स्थलांतरीत मजूरांचा अजिबात विचार केला गेला नाही. संपूर्ण देशातील व्यवहार ठप्प केल्यावर कामगारावर काय अरिष्ट येणार? त्यांचे कसे होणार याचा विचार करण्याचे काम वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे होते. परंतु त्यांचा विचार मात्र कुणीही केलेला दिसून येत नाही. परिणामी म्हणून दिल्लीहून उत्तर प्रदेश, बिहारकडे हजारो कि.मी. चालत मजूरांचे लोंढे निघाल्याचे चित्र दिसत होते. परंतु सरकार मजूरांना पोहचविण्यासाठी कुठलीही मोठी यंत्रणा उभी करू शकली नाही. परंतु लॉकडाउनमुळे परदेशात अडकलेल्या भारतीयांना मायदेशी परत आणण्यासाठी भारत सरकारने 'वंदे मातरम' हे अभियान हाती घेतले. या अभियानातून विमानाने मुंबईत आणल्या जाणाऱ्या पदेशातील या नागरीकांना भारतात आणले जात होते. लॉकडाउन घोषीत .व्हायच्या आधी सुध्दा सरकारने भारतीयांना विदेशातून आणण्याची सोय करण्यात आली होती परंतु देशांतर्गत अडकलेल्या मजूरांची मात्र सरकार चेष्टा करीत होते व गंमत पाहत होते. 'वंदे मातरम' या अभियानातून जहाज आणि विमानातून या नागरीकांना भारतात आणले. इंग्लंड, अमेरिका, मलेशिया, सिंगापूर, बांग्लादेश, इत्यादी अनेक देशातून हे नागरीक येणार होते. त्यांच्यासाठी हॉटेल, खोल्या बुक करण्यात आले. विदेशातून येणारे श्रीमंत आहेत त्यांची विशेष व्यवस्था सरकार करू शकते मात्र देशाचा कणा असलेल्या मजूरांची व्यवस्था हे सरकार मात्र करू शकले नाही ही मोठी शोकांतिका आहे.

आज देशामध्ये विविध घोटाळे घडत आहेत. काही घोटाळे बॅकांशी संबधीत आहे. देशातील बॅकांना लुटून विदेशात पळालेल्या हजोरा कोटी रूपये माफ करू शकते मात्र ज्यांनी आपल्या बोटाला शाई लावून प्रतिनिधी निवडून देवून लोकसभेत पाठविले त्यांच्या बाबतीत मात्र सरकारला काही देण–घेण नाही. जेव्हा निवडणूक असतात तेव्हा मतदानासाठी या मजूरांना नेण्यासाठी गाड्यांची सोय केली जाते व आपआपल्या राज्यात मजूरांना मतदानासाठी नेले जाते तेव्हा खर्चाची चिंता मात्र सत्ताधाऱ्यांना नसते. मतदान अधिकार बजावून लोकशाही मजबूत करू या म्हणून मतदारापुढे ज्ञान पाजले जाते निवडणूका होईपर्यंत यथोच्च त्यांची सेवा केली जाते मात्र लॉकडाउनच्या संकटकाळात मात्र सरकारने मजूरांबाबत दाखविलेली उदासिनता सर्वसामान्यांना चिड आणणारी आहे.

कोरोना महामारीमुळे देशातील असंघटीत आणि अस्थायी कामगारांची परिस्थिती आणि वास्तविकता देशातील राज्यकर्त्यांपुढे आणि प्रशासनामुळे आलेली आहे. अशा परिस्थितीतून बोध घेवून कारखानदार मालकाच्या हिताच्या कायद्यासोबतच प्रत्येक मजूर वर्गाला अशा परिस्थितीमध्ये कारखानदाराकडून सुरक्षा, संरक्षण आणि मदत मिळाली पाहिजे अशा स्वरूपाच्या कायद्याची गरज भासत आहे. कोरोना महामारीमध्ये अनेक कारखानदारांनी मजूरांना बेवारस सोडलेले आहे. तसेच श्रमिक आयोग तयार करून देशातील किंवा त्या–त्या राज्यातील प्रत्येक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांची शासन दरबारी नोंद होणे गरजेचे आहे. आपल्या देशात प्रत्येक क्षेत्रासाठी कायदे बनविले आहे पण त्यांची अंमलबजावणी प्रशासनाकडून कठोरपणे होत नाही हे आपाले दुर्दैव आहे. या कोराना महामारीमुळे जी समाजाची वास्तविकता समोर आलेली आहे त्या समस्यांवर विचारमंथन करून रचनात्मक कार्याची निर्मिती करणे आणि प्रभावी धोरणे आखून मजूरांचे जीवनमान उंचावणे काळाची गरज आहे.

लॉकडाउनमुळे असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला दिसून येत आहे. त्याचप्रमाणे सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांवर सुध्दा आर्थिकदृष्ट्या परिणम झालेला आहे. अशा परिस्थितीमध्ये उद्योग आणि अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्यासाठी असंघटीत क्षेत्रातील मजूरांना व ग्रामीण शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी देशातील पंतप्रधानानी २० लाख कोटीचे आत्मनिर्भर भारत अभियान अंतर्गत पॅकेज देण्याचे घोषित केले. या अभियानामुळे ११ कोटीपेक्षां जास्त लोकांना रोजगार मिळणार असल्याचे सांगण्यात आलेले आहे. कोरोना विषाणू प्रादुर्भावामुळे व लॉकडाउनमुळे गरीबांचे आणि मजूरांचे कामबंद झाले त्यामुळे त्यांचा रोजगार बुडाला आणि जनता उपाशी राहू नये. त्यांना दोन वेळचे जेवण, धान्य मिळावे म्हणून शासनाने प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजनेअंतर्गत दर महिन्याला ३ महिन्याकरीता ५ किलो गहू व तांदूळ देण्याचे मान्य केले. रेशनकार्ड नसलेल्या गरीबांना राशन देण्याची व्यवस्था केली. ग्रामीण भागातील ३३ लाख लोकांना मनरेगा अंतर्गत काम देण्यात आले असे सांगण्यात आले. परंतु कुठे २ दिवस कुठे आठ दिवस तर कुठे काहीच काम मिळालेले नाही ही गरीब व मजूरांची आपल्या देशात शोकांतीका आहे. शासन स्तरावर वेगवेगळ्या स्वरूपात मजूरांसाठी थातूरमातूर उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहेत आणि त्यातून स्थलांतरीत मजूरांचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केंद्र स्तरावर व राज्य स्तरावर करण्यात आलेला आहे.

सारांश –

जागतिक महामारी कोरोना या विषाणूमुळे संपूर्ण वेठीस धरले आहे. संपूर्ा जग या महामारीमुळे हतबल आहे. चिनच्या वूहान शहरातून त्यांच्या जैविक प्रयोगशाळेतून बाहेर कसा आला? तो निर्माण करण्याचा उद्देश काय होता, तो बाहेर पडल्या जगातील लाखो लोक बाधीत होवून अनेक लाख मृत्यू पावले आहेत. संपूर्ण जग आधुनिक ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान माहितीच्या युगात वावरत असताना त्यावर कशारितीने उपचार केले पाहिजे यात मग्न आहेत. परंतु अजुनपर्यंत कोरोना रोगावर नेमकी औषध किंवा लस जगाला सापडली नाही. त्यादृष्टीने संपूर्ण जग संशोधनाच्या मागे लागले आहेत. कोरोना रोगाचा सर्वाधिक प्रभाव हा गरीब, स्थलांतरीत मजूर, लघुउद्योग करणारे व्यावसायिक यावर जास्त झालेला दिसून येतो. अजून स्थलांतरीत मजूरांचा प्रश्न गंभीर झालेलार आहे त्यांना अन्नधान्य, मजूरीविना दिवस काढावे लागत आहे. त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झालेला असून सरकारने त्यादृष्टीने सर्वोतोपरी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ –

१. दैनिक वृत्तपत्र पुण्यनगरी, २० मार्च २०२०.
२. दैनिक वृत्तपत्र सकाळ, २३ मार्च २०२०.
३. दैनिक वृत्तपत्र लोकमत, ९, १२ मे २०२०.
४. दैनिक वृत्तपत्र सकाळ, १० मे २०२०.
५. दैनिक वृत्तपत्र लोकशाहीवार्ता, १४ मे २०२०.

pg-20

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2020 Special Issue – 217 (B)

IMPACT OF VALUES BASED ON M.K.GANDHI, PT. J. NEHRU, DR. B. R. AMBEDKAR & DR. PANJABRAO DESHMUKH'S PHILOSOPHIES IN PRESENT SITUATION

Guest Editor:
Dr. Rameshwar M. Bhise,
Principal,
Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science,
Akola [M.S.] INDIA

Hon. Sheshraoji S. Khade,
Secretary,
Shri Shivaji Education Society, Amarawati

Chief Editor:
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Executive Editor of the issue:
Dr. Jivan H. Pawar
Dr. A. S. Raut
Dr. G. V. Korape
Dr. Sanjay J. Tidke
Dr. Ananda B. Kale,
Dr. S. D. Thorat

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January -2020 Special Issue –217 (B)

IMPACT OF VALUES BASED ON M.K.GANDHI, PT. J. NEHRU, DR. B. R. AMBEDKAR & DR. PANJABRAO DESHMUKH'S PHILOSOPHIES IN PRESENT SITUATION

Guest Editor:
Dr. Rameshwar M. Bhise,
Principal,
Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science,
Akola [M.S.] INDIA

Hon. Sheshraoji S. Khade,
Secretary,
Shri Shivaji Education Society, Amarawati

Chief Editor:
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Executive Editor of the issue:
Dr. Jivan H. Pawar
Dr. A. S. Raut
Dr. G. V. Korape
Dr. Sanjay J. Tidke
Dr. Ananda B. Kale,
Dr. S. D. Thorat

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.625
Special Issue 217 (A)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- **Dr. Samjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.]**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.]**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.]**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.]**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.]**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.]**

Advisory Board -

- **Dr. Marianna kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali ,** HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar** – M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile : 9665398258**

Review Copy

33	Impact of Philosophy of Dr. Ambedkar in Developing Democratic Values in India **Dipali Mankar**	114
34	Association of Fast Food and Soft Drink Consumption Health Status of IT Professionals **Dr Shreya Chauthaiwale, Sejal V. Lele**	117
35	Development Values through Basic Education (Nai Talim) **Dr. Nutan Chavan**	125
36	Contemporary Relevance of Rajashri Shahu Maharaj Thought's on Social Justice **Dr. Vishal Ovhal**	128
37	Sociological Study of Social Values Like Truth and Non-Violence of Mahatma Gandhi **Dr. Ananda Kale**	136
38	Value Oriented Education **Dr. Shubhangi Misal**	139
39	Value Education Through Indian Culture & Ethos **Dr. Mahendra Chhangani**	142
40	स्वातंत्र्योत्तर कालीन शैक्षणिक क्षेत्रातील विकास पुरुष डॉ. पंजाबराव देशमुख **डॉ. संगीता भुयार**	146
41	डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे ग्रामीण विकास व लोक कल्याणाचे अर्थशास्त्र **डॉ. रामेश्वर भिसे व डॉ. प्राजक्ता पोहरे**	149
42	महात्मा गांधीजींच्या मानसशास्त्रीय विचारसरणीचा समाज मनावर झालेला परिणाम **कु. धनश्री टेकाडे**	156
43	आधुनिक काळामध्ये मूल्यशिक्षणाचे महत्त्व **प्रा. डी. बी. भारसाकडे**	160
44	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वैचारिक मूल्यांची प्रासंगिकता **डॉ. महेंद्र भगत**	166
45	लोकशाही शासन पद्धती व पंडित जवाहरलाल नेहरू **प्रा. औचीत्ये चार्ल्स**	169
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सांस्कृतिक योगदान **प्रा. दिवाकर सदाशिव**	173
47	महात्मा गांधी व पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या तत्त्वज्ञानातील मूल्यांची साम्यता **डॉ. जयश्री देशमुख**	177
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित मूल्ये **डॉ. हेमलता मावसार व प्रा. सौ. कांचनमाला गवई (कांबळे)**	181
49	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे परिवर्तनवादी विचार **डॉ. एम. पी. खेडेकर**	183
50	अस्पृश्य समाजाच्या उद्धारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रयत्न - एक दृष्टिक्षेप **डॉ. पी. आर. जुनघरे**	187
51	महात्मा गांधी आणि शिक्षण **डॉ. रावसाहेब ठोके**	191
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार **डॉ. संतोष मिसाळ**	196
53	राष्ट्र उभारणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान **डॉ. सुरेश पंडीत**	199

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 217 (A)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

स्वातंत्र्योत्तर कालीन शैक्षणिक क्षेत्रातील विकास पुरुष - डॉ. पंजाबराव देशमुख

डॉ. संगीता एस. भुयार
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.
मो. ९८५०९९०२९७

डॉ. पंजाबराव ऊर्फ भाऊसाहेब देशमुख भारतातील एक महान व्यक्तीमत्त्व भाऊसाहेबांनी आयुष्यभर विविध क्षेत्रात कार्य केले. त्यांनी केलेले कार्य मानसाला थक्क करून टाकणारे आहे. भाऊसाहेबांचे विचार स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मानवी मूल्यांचा स्वीकार करणारे होय. त्यांच्या जातीभेद, अस्पृश्यता पाळणे, चार्तुवर्ण्य प्रथा या सर्व रूढी प्रथांना कड़ोर विरोध होता. समाजातील अस्पृश्यता निवारण करणे, अस्पृश्य समाजाचे परिवर्तन करून त्यांना मुख्य प्रवाहात आणणे, त्यांच्या समस्यांचे निवारण करणे त्यांना संघटीत करणे या प्रकारचे कार्य करण्यासाठी भाऊसाहेबांनी शिक्षण हे माध्यम निवडले. समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची गुरूकिल्ली म्हणजे शिक्षण होय. चांगल्या वाईट गोष्टीची जाणीव व्यक्तीला शिक्षणामुळे होते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना साक्षर आणि शिक्षित करण्याचे काम त्यांनी हाती घेतले व त्यात [illegible] स्वरूपाचे यश प्राप्त केले.

भाऊसाहेब अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे १९२८ ते १९३० पर्यंत अध्यक्ष होते. प्रांतीय कायदेमंडळावर १९३० मध्ये त्यांची निवड झाली. सर मॉन्टेग्यु मंत्रीमंडळात लोककार्य खात्याचे मंत्री म्हणून कार्य केले तसेच भारताच्या घटना समितीचे सभासद होते. इ.स. १९५२, १९५६, १९६२ या कालखंडात लोकसभेवर निवडून आले. १९५२ ते १९६२ या काळात ते केंद्रीय मंत्रीमंडळात कृषी मंत्री होते. या कालखंडात त्यांनी समाजाच्या उद्धारासाठी आपले नेतृत्व बहाल केले.

श्रद्धानंद वसतीगृहाची स्थापना –

बहुजनांच्या विकासासाठी शिक्षण [illegible] महत्त्वाचे असून बहुजनांच्या घराघरात शिक्षण पोहचावे मागासलेल्या समाजाला शिक्षणाच्या प्रवाहात सामील कण्यासाठी त्यांनी श्रद्धानंद वस्तीगृहाची स्थापना घ्म्ह् ला अमरावती येथे करून या वस्तीगृहात सर्व समाजातील मातंग, महार, कोळी, माळी, मराठा सर्व विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला. समानतेची वागणूक देण्याच्या दिशेने भाऊसाहेबांनी एक मोठे उचललेले हे पाऊल होय. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक विकासाबरोबरच त्यांचा शारीरिक विकास व्हावा हा हेतू ठेवून भाऊसाहेबांनी श्री हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळाच्या धर्तीवर विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासकरिता श्री शिवाजी व्यायम प्रसारक मंडळाची स्थापना अमरावती येथे केली.

सक्तीचे शिक्षण पुरस्कर्ते भाऊसाहेब –

शिक्षणानेच बहुजनांच्या सामाजिक परिस्थितींमध्ये बदल होऊ शकतो याची जाणीव भाऊसाहेबांना होती. महात्मा ज्योतीबा फुले, राजर्षी शाहू महाराज यांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले. त्याचप्रमाणे भाऊसाहेबांनी अमरावती जिल्हा कॉन्सिलचे अध्यक्षपद हाती घेतल्यानंतर सार्वजनिक शिक्षण स्वस्त व सुलभ करणे हा उपक्रम हाती घेतला तसेच घघ वर्षापर्यंतच्या मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले.

Review Copy

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 217 (A)
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
January-2020

श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना –

घश्र्ढ़ मध्ये भाऊसाहेबांनी श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना करून ग्रामीण भागात माध्यमिक शाळा स्थापन करून तसेच महाविद्यालय स्थापन करून उच्च शिक्षणाच्या सुधि निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. त्यामुळे बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण अधिक सोईचे झाले.

स्त्री सशक्तीकरणामागे प्रमुख भूमिका –

भाऊसाहेबांचे सामाजिक कार्य बहुआयामी होते. एक सक्षम स्त्री सक्षम समाजाची निर्मिती करू शकते. स्त्रियांना शिक्षित केल्यास परिस्थितीमध्ये बदल होऊन समाजाच्या जडणघडणीमध्ये स्त्रियांचा महत्त्वाचा सहभाग मिळू शकतो. यासाठी भाऊसाहेबांनी स्त्री शिक्षणांचा पुरस्कार केला. श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना झाल्यावर स्त्री शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या सोई व अभ्यासक्रमाची निर्मिती केली. ग्रामीण भागातील स्त्रियांना शिक्षण मिळावे म्हणून 'श्रद्धानंद' मुलींचे वसतीगृह स्थापन केले. स्त्रियांना शिक्षित करून [illegible] [illegible] त्यांचा सहयोग घडवून आणला. भारतामध्ये स्त्रियांना ज्या सुखसुविधा दिल्या जात [illegible] तो [illegible] [illegible]तरी आधी भाऊसाहेबांनी केलेला दिसून येतो.

लोकविद्यापीठाची स्थापना –

भारताच्या ^ऊ टक्के समाज हा कृषीशी निगडीत आहे. अशा क[illegible] [illegible]करी [illegible]तील मुले–मुली अजुनही शिक्षणाच्या प्रवाहात सामील झालेली नव्हती. समाजाच्या दृष्टीने बहुजनभिमुख शिक्षण असावे या विचारातून भाऊसाहेबांनी ऊँ डिसेंबर घश्र्ह्ळ ला श्री शिवाजी लोकवि[illegible] स्थापना केली. मजूर कामगार या वर्गाच्या शिक्षणावर अधिक भर देण्यात आला. [illegible] समाज आधुनिकीकरणाकडे वळावा यासाठी त्यांनी शिक्षण आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे असावे या संकल्[illegible] [illegible] मेडिकल अॅण्ड वेलफेअर सेंटर' सुरू केले. या माध्यमातून गावगावामध्ये फि[illegible] दवा[illegible]ना, [illegible] [illegible] सेवा आणि मोफत औषधी वितरण पोहचविले. ग्रामीण अर्थव्यवस्था व शेतकरी [illegible] [illegible]विद्यापीठाच्या केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले. ग्रामीण सेवा, कृषी विज्ञान, ग्रामीण तंत्रविज्ञान या सारख्या अ[illegible]यास[illegible] [illegible] देण्यात आले व शिक्षण क्षेत्रात आमुलाग्र बदल करण्यात आला.

शेतीवि[illegible] समस्या[illegible] सम[illegible] –

भाऊसा[illegible]ांनी [illegible]र्याच केंद्रबिंदू बहुजन समाज मानून कार्य केले. शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या भाऊसाहेबा[illegible] [illegible]ांच्या [illegible] चांगल्या रीतीने माहीत होत्या. त्या दूर करण्याकरिता त्यांनी शेती सुधारणेचे कार्य हाती घेत[illegible] मराठ[illegible] केसरी वृत्तपत्र सुरू करून त्याचे ब्रिदवाक्य 'बहुजन सुखाय – बहुजन हिताय' ठेवण्यात आले. शे[illegible]री संघाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या समस्यांना वाचा फोडण्यात आली. कृषी खात्याची सुत्रे हातात घेतल्यानंतर भाऊसाहेबांनी भरीव स्वरूपाचे कार्य केले.

सारांश –

भाऊसाहेबांच्या खडूने महाराष्ट्रभर आमुलाग्र बदल घडवून आणले. शिक्षणाची गंगा घरोघरी पोहचवली. 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' ही त्यांच्या कार्याची प्रमुख दिशा होती. जातीभेद, अस्पृश्यता निवारण, स्त्री उद्धारासाठी प्रयत्न, दलित चळवळीत सक्रीय सहभाग अशी बहुआयामी कार्ये केली. स्वत हा कृतीतून न्याय दिला. आधुनिककीकरण हा त्यांच्या विचाराचा मोठा भाग होता. बहुजन समाजासाठी त्यांनी सर्व स्तरातुन कार्य

Review Copy

ISSN : 2348-7143
January-2020

केले. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मुल्यांवर भर देऊन ते खऱ्या अर्थाने समाजामध्ये ती मूल्ये रूजविलीत या मुल्यांना मना–मनामध्ये रूजविण्यास भाऊसाहेबांना अभिप्रेम असणारा समाज निर्माण होईल.

संदर्भग्रंथ सुची –

१. मोहिते, उत्तमराव, जागतिक कृषक क्रांतीचे विधाता, लोकनेता डॉ. पंजाबराव देशमुख, प्रकाशक प्रा. भाग्यरेखा देशमुख.
२. सावरकर, सुदाम सुर्यकार, भाऊसाहेब पंजाबराव जीवन व कार्य, प्रकाशक, सचिव, श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती
३. मोहोड सुधाकर, एक भारतीय जिनियस, लोकनेता डॉ. पंजाबराव देशमुख
४. पाटील व्ही. बी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, साहित्यिक थोर भारतीय विचारवंत व अन्य महनीय व्यक्ती, प्रकाशन के.सागर.

Review Copy

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

April To June 2020
Issue-34, Vol-07

Date of Publication
1 June 2020

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
01 June 2020

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

द गॅझेट ऑफ इंडिया, १८ जुलै २०१८ को प्रकाशित किये गये राजपत्र में विश्वविद्यालय अनुदान आयोगने शिक्षकों और अन्य शिक्षक कर्मचारीयों को न्यूनतम अहर्ता के बारे में विनियम जारी किया है, जिसमें पृष्ठ संख्या १०५ पर peer reviewed जर्नल्स API स्कोअर या प्रमोशन के लिए मान्य किये जाऐंगे ऐसा लिखा है । ये राजपत्र निम्न लिंक पर अव्हेलेबल है कृपया डाउनलोड करके देखिये।

https://www.ugc.ac.in/pdfnews/4033931_UGC-Regulation_min_Qualification_Jul2018.pdf

More Details
https://www.youtube.com/watch?v=g_fzq2Mi7yM&t=4s

रजिस्ट्री सं० डी० एल०-33004/99

REGD. NO. D. L.-33004/99

भारत का राजपत्र
The Gazette of India

असाधारण
EXTRAORDINARY
भाग III—खण्ड 4
PART III—Section 4
प्राधिकार से प्रकाशित
PUBLISHED BY AUTHORITY

सं. 271] नई दिल्ली, बुधवार, जुलाई 18, 2018/आषाढ़ 27, 1940
No. 271] NEW DELHI, WEDNESDAY, JULY 18, 2018/ASHADHA 27, 1940

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग

अधिसूचना

नई दिल्ली, 18 जुलाई, 2018

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (विश्वविद्यालय और महाविद्यालयों में शिक्षकों और अन्य शैक्षिक कर्मचारियों की नियुक्ति हेतु न्यूनतम अर्हता तथा उच्चतर शिक्षा में मानकों के रखरखाव हेतु अन्य उपाय संबंधी विनियम, 2018

27) प्रथमोपचार : एक जागरूक मोहीम
ANUSHREE MAHURKAR ||122

28) स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठास मानव्य विद्याशाखे अंतर्गत सादरइतिहास विषयांच्या ...
प्रा. दत्तराम रामजी रगडे & डॉ. घ. ना. पांचाळ, जि. परभणी ||125

29) सत्यशोधक चळवळ आणि तान्हुबाई बिर्जे
डॉ. सपकाळ रामेश्वर विकम, जि. कोल्हापूर ||128

30) महात्मा गांधीचे विचार—आधुनिक काळाला गरज
डॉ. संगीता एस. भुयार, अमरावती ||132

31) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना
प्रा.डॉ. एस. के. खडसे, जिल्हा—सांगली ||135

32) स्त्रीचे मातृरूप : एक आकलन
डॉ. योगिता मारूती रांधवणे, अहमदनगर ||141

33) ईश्वरनिर्मित गुरू
Dr. Ashwini P. Dehadrai, Nagpur, Maharashtra, India ||144

34) जाति और धर्म हिंदुत्व —— 'एक हिस्सा'
संजय कुमार राय, छपरा, सारण ||147

35) आत्मनिर्भर भारत
डॉ. विद्यापति गौतम, आगरा ||148

36) राजस्थान का गौसेवक मुस्लमान 'राठ'
नजमा खातुन, राजस्थान ||152

37) पीतल नगरी हस्तशिल्प—एक अनूठी कला
रश्मि यादव, मुरादाबाद (उत्तर प्रदेश) ||156

38) मॉरीशस में ११ वां विश्व हिन्दी सम्मेलन और अभिमन्यु अनत
डॉ. अनुसुईया अग्रवाल, महासमुन्द (छत्तीसगढ़) ||159

39) संगीत : गुरू शिष्य परम्परा का बदलता स्वरूप
डॉ. मनीषा (दीक्षित) शर्मा, सूरत ||163

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

30

महात्मा गांधीचे विचार—आधुनिक काळाला गरज

डॉ. संगीता एस. भुयार
राज्यशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती

****

प्रस्तावना:

भारतातीलच नव्हे तर जगातील समस्यांमध्ये वाढ झालेली आहे. वाढता हिंसाचार, दहशतवाद, भ्रष्टाचार, अतिस्वैराचार, आर्थिक विषमता, ह्या समस्यांने मोठ्य स्वरुपात रूप धारण केलेले होतेच त्यांमध्ये सर्व मानव जात नष्ट होईल की काय असे वाटायचे अनुयुद्धाच्या सावटाखाली वावरणाया जगाला तिसया महायुद्धाचा जबर धोका आहे या भीतीखाली माणूस वावरत असताना आज कोरेना (कोविड — १९) सारख्या विषाणू ने सर्व देशाला आपल्या विरख्यात घेतले आहे. हजारो लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले आणि अजून कीती लोकांना आपले प्राण गमवावे लागतील हे सांगता येत नाही. आज माणूस माणसाला घाबरायला लागला आहे. रस्त्यावर वावरणारी माणसे घरामध्ये कैद झाली असताना या परिस्थितीत आठवतात ते महात्मा गांधीचे विचार. गांधींनी संगितलेले जीवन जगण्याचे मंत्र आज परिस्थितीपुढे जगायला माणसाला भाग पाडत असताना सर्वाचा विकास आणि कल्याण हे गांधी विचारांचे प्रमुख वैशिष्टे दिसून येते.

उद्दिष्टये:

महात्मा गांधीच्या विचाराने सारे जग प्रभावित झालेले दिसून येत आहे.

महात्मा गांधीजींच्या विचारामध्ये प्रामुख्याने तत्वद्यानाबरोबरच भविष्याची गरज काय असेल यांचेही कथन आपल्याला दिसून येते. आज दहशतवाद, वाढते शहरीकरण, अस्थिर सरकारे, वाढता भष्टाचार, पर्यावरण समस्या, विषाणूचे संक्रमण त्यामुळे महात्मा गांधीचे सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, हिजरत, देशत्याग, सर्वोदय, ग्रामस्वराज्य ही सर्वाची आज गरज निर्माण झाली आहे.

हिंदू—मुस्लिम धर्म संबधी गांधीजीचे विचार:

गांधीजींना हिंदू राष्ट्र संकल्पना मान्य नव्हती. भारतात अनेक धर्माचे लोक राहतात म्हणून हे एक राष्ट्र होऊ शकत नाही हे गांधीजींना मान्य नव्हते. भारतात परकीयांना आत्मसात करण्याची क्षमता फार पूर्वीपासून आहे म्हणून येथे सर्व धार्मिक लोक राहू शकतात. हिंदू—मुस्लिम सलोख्यावर गांधीजी नेहमीच भर देत असत. दोन्ही' धर्माचे उपासक आप—आपल्या धर्माचे सार अधिक चांगल्या व योग्य रितीने समजले तर भ्रामक कल्पनेला थारा मिळणार नाही आणि वाद होण्याचे कारण राहणार नाही. महात्मा गांधीची अशी धारणा होती की राष्ट्रीय स्वतंत्रतासाठी निरनिराळ्या धर्माचे लोक एकत्र येऊन खांद्यांना— खादे लावून लढले तर समरसता निर्माण होईल आणि राष्ट्रीय एकात्मता आपोआप घडेल. एकमेकांनी धार्मिक भावनेचा आदर केला तर एकता साधता येईल. आजच्या परिस्थिति मध्ये जात, धर्म बाजूला ठेऊन लोक एकत्र येऊन मदत करत आहे. हेच खया अर्थाने गांधीजीचे विचार म्हणता येईल.

आर्थिक विचार:

महात्मा गांधींनी विश्वसत सिद्धांत हा आर्थिक विचारातून मांडलेली संकल्पना आहे. त्यांच्या मते सरकार, जमीनदार, भांडवदार यांनी गरिबांचे शोषण करू नये व विश्वस्त म्हणून काम पाहावे असा हा विश्वसत्येचा सिद्धांत मांडला. महात्मा गांधींनी अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रीकरणाला विरोध करून विकेंद्रीकरणाला महत्व दिले त्यांच्या मते छोटे—छोटे उद्योग, कुटीर उद्योग खेडे गावात स्थापन करावे आणि हे उद्योग मोठ्या उद्योगापेक्षा मोठी जबाबदारी पार पाडेल. त्यांनी कुटीर उद्योगाला अधिक महत्व दिले. त्यामुळे खया अर्थाने खेडे स्वयंमपूर्ण होईल. आज परिस्तिथीमुळे असे लक्षात येते की र्खया अर्थाने गांधीजीनी संगितलेले आर्थिक विचार आत्मसात करण्याची आज गरज आहे. आज कोरेना (कोविड—१९) या विषाणू मुळे आर्थिक

मंदीला पुढे जाताना लघु उद्योगाकडे वळण्याची खरी गरज आहे.

अहिंसात्मक विचार:

महात्मा गांधींनी अहिंसेच्या सिद्धांताला त्याच्या योगी जीवनात मोठ्य प्रमाणावर भर दिला. पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही प्राणीमात्राला विचाराने, शब्दाने, कृत्याने संभावणारी दुःखापत टाळणे अशी अहिंसेची व्याख्या गांधीजींना अभिप्रेत होती. परंतु माणूस भौतिक वादाच्या मागे लागल्यामुळे बंधुभावाच्या अभावी अतिद्रव्याच्या लोभाने रक्तपात करायला माणूस तयार आहे. परंतु आज परिस्थितिपुढे माणूस जेव्हा हतबल होतो तेव्हा तो अहिंसेचा मार्ग स्वीकारतो आणि आज महात्मा गांधीजीनी सांगितलेल्या अहिंसात्मक मार्गावर माणसाला जाण्यास भाग पाडले.

व्यक्ती स्वतंत्र:

गांधीजीच्या मते समाज जीवनात व्यक्ती हा केंद्र स्थानी असतो. जिथे त्याची उपेक्षा होते तो समाज निरर्थक ठरतो. राज्य व शासनाचा मुळ आधार हा व्यक्ती आहे. व्यक्ती ही कितीही सामान्य असली तरी तिला न्याय मिळणे राज्यासाठी सर्वात महत्वाची गोष्ट आहे. त्यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्ती स्वतंत्र असणे राज्य व समाजाच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरते. जर व्यक्तीचे स्वतंत्र हिरावून घेतले तर समाजाचा नाश होतो. गांधीजीच्या मते स्वराज हे समाजातील अंतिम व्यक्तीचे असते. समाजातील प्रत्येक नागरिकांनी आपले कर्तव्य बजावले तर स्वराज खंया अर्थाने स्थापन होईल तेव्हा व्यक्तीस्वातंत्राला महत्व प्राप्त होईल. आज प्रत्येक व्यक्तिला आपले कर्तव्य बजावण्याची गरज आहे. माझे समजाप्रती, राष्ट्रप्रती काय कर्तव्य आहे आणि ते बजावणे किती गरजेचे आहे याची जाणीव आज माणसाला होत आहे.

स्त्री— मुक्ति कार्य:

महात्मा गांधीजीच्या मते स्त्री आणि पुरुष हे समान आहे. जर राष्ट्र प्रगत बनायचे असेल तर महिलांची प्रगती होणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मते स्त्री ही सक्षम आहे. त्यांनी समाजातील अनिष्ट प्रथाना विरोध करून स्त्रीयांना समाजामध्ये श्रेष्ट स्थान मिळावे त्या दृष्टीने प्रयत्न केला. घराबाहेर न पडलेल्या सनातनी आणि' संपन्न स्त्रियांना स्वतंत्र लढ्यत प्रवेश मिळवून देण्याचे संपूर्ण श्रेय गांधीजींना दिल्या जाते. आजच्या परिस्थितीत विचार केला तर कोरोंना विषाणू सोबत पुरुषाच्या खांद्याला—खांदा लावून स्त्रिया कार्यरत आहे मग ते वैद्यकीय क्षेत्र असो की संरक्षण क्षेत्र असो सामाजिक असो की राजकीय क्षेत्र असो या सर्व स्तरांवर स्त्रिया कार्यरत आहे.

ग्राम स्वराज्य:

गांधीजींना स्वयंपूर्ण व आत्मनिर्भर खेडी निर्माण करायची होती त्यासाठी त्यांनी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला. शेती व ग्रामउद्योग स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी बनविण्यासाठी ग्रामस्थांची मोठी व महत्वपूर्ण भूमिका असेल. गांधीजीच्या ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेत व्यक्तिला सर्वोच्य स्थान, शारीरिक श्रम, पंचायत राज, पशुपालन, ग्राम उद्योग, ग्राम स्वछता, खादी निर्मिती अशा वेग—वेगळ्या सीद्धांताचा अंतर्भाव होतो. आजच्या परिस्थितिमध्ये खया अर्थाने आठवतात ते महात्मा गांधीजीचे ग्रामस्वराज्य विचार. या परिस्थितिमध्ये मानवाला जर विकास साधायचा असेल तर या मार्गावर चालने महत्वाचे आहे

मूल्य शिक्षण:

नैतिक व अध्यायामिक विचार हे महात्मा गांधीच्या विचारांचा पाया होता. सत्य, अहिंसा, उपरिग्रह, ब्रह्मचर्य, अस्तेय या पाच प्रतिज्ञा मनुष्याने आपल्या जीवनात उतरविणे महत्वाचे आहे. आज जगाचा विनाश होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. विज्ञानाने खूप प्रगति केली असली तरी तिला नैतिक मुल्याचा पाठिंबा नसल्याने ती घातक ठरत आहे. अशा परिस्थितीत गांधीजीच्या मूल्य शिक्षण विचारांची आज पूर्वपिक्षाही अधिक गरज आहे.

शेती व शेतकरी विषयक विचार:

भारत हा कृषि प्रधान देश आहे. देशाचा कणा हा शेतकरी आहे. त्यांच्या मते शेतकर्यांची परिस्थिती ही खालावत आहे. त्यांनी शेतीसाठी पिक पद्धती योजना, सिंचन, कंपोस्ट खत तसेच शेतकरी जास्तीत—जास्त पिक घेऊ शकेल अशा सुधारित पद्धतीवर भर देणे महत्वाचे ठरते. गांधीजींनी ग्रामस्वराज्य ह्या ग्रंथात स्वयंपूर्ण गावाची संकल्पना मांडलेली आहे. खेड्यातील

संपत्तीचे विवरण व विनियोग झाल्याशिवाय भारताचा विकास शक्य नाही असे महात्मा गांधीजी म्हणत असे. आणि आज खऱ्या अर्थाने शेती आणि शेतकरी यांची परिस्थिती स्थिरावली पाहिजे अशी परिस्थिति आज निर्माण झाली आहे.

पर्यावरण संवर्धन :

महात्मा गांधीनी पर्यावरण संवर्धनाला महत्वाचे स्थान दिले आहे. मानवाला चांगले जीवन जगायचे असेल तर पर्यावरणाचे संवर्धन करणे हे माणसाचे कर्तव्य ठरते. परंतु वाढती लोकसंख्या, महागाई, प्रदूषण, जागेचा प्रश्न या मुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास झाला. जंगलतोडीमुळे, अवर्षण, दुष्काळ, ओझोनचा थर अशा समस्या निर्माण होतात परंतु मानवी जीवनासाठी पर्यावरण संवर्धन किती महत्वाचे ठरते हे आजच्या कोरोना विषाणूच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने मानवाला समजले. आज माणूस हा घरामध्ये बंद असल्याने पर्यावरणामध्ये झालेला बदल हा कितीतरी वर्षानी मानवाला जाणवला आहे त्यासाठी महात्मा गांधीचे साधे व निर्मळ जीवन, मर्यादित गरजा, वनांचे संरक्षण, नैसर्गिक संपत्तिचे जतन हे गांधीजींचे विचार प्रेरणादायी ठरतात.

निष्कर्ष:

आजच्या एकविसाव्या शतकात विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या प्रगतिने उच्च पल्ला गाठलेला आहे. एका बाजूला जनतेचे प्रश्न जटील झालेले आहे तर दुसऱ्या बाजूला सरकारपुढे महायुद्धापेक्षा घातक अश्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागत आहे. याचा भविष्यात काय परिणाम होईल, कसे प्रश्न पुढे येतील असे अनेक प्रश्न या मधून पुढे आले आहे. माणूस माणसाला घाबरायला लागला आहे. स्वताला घरामध्ये बंद करून आहे. अशा परिस्थितिमध्ये आज खऱ्या अर्थाने गांधीजीचे विचार आत्मसात करण्याची गरज आहे आणि ते आत्मसात करण्यास काळाने पण भाग पाडले आहे असे म्हणावे लागेल. आज माणसाची परिस्थिती पाहता त्याला खऱ्या अर्थाने गांधी विचारांची जाणीव होत असल्याचे जाणवते आणि ते आत्मसात करणे सर्वांच्या दृष्टीने हितकारी आहे. सर्वांचा विकास आणि कल्याण हे गांधी विचारांचे खरे वैशिष्ट्य आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

गुप्ता विश्वप्रकाश — आधुनिक भारत के शिल्पी — राधा पुब्लिकेशन, नई दिल्ली.

कृपलानी जे. बी. — महात्मा गांधी और चिंतन — प्रकाशन विभाग, दिल्ली.

धर्माधिकारी भाऊ — गांधी विचारदर्शन — म. गांधी, पुणे.

शर्मा रितूप्रिया — गांधी और मानवाधिकार — ज्योति प्रकाशन, जयपुर.

प्रभू आर .के. — महात्मा गांधीचे विचार — विवेक देसाई, अहमदाबाद.

देसाई जितेंद्र — आरोग्य की कुंजी — सुशीला न्यर, अहमदाबाद.

राज्याची कसरत — २० एप्रिल, महाराष्ट्र टाइम्स.

❑❑❑

संपत्तीचे विवरण व विनियोग झाल्याशिवाय भारताचा विकास शक्य नाही असे महात्मा गांधीजी म्हणत असे. आणि आज खऱ्या अर्थाने शेती आणि शेतकरी यांची परिस्थिती स्थिरावली पाहिजे अशी परिस्थिति आज निर्माण झाली आहे.

पर्यावरण संवर्धन :

महात्मा गांधीनी पर्यावरण संवर्धनाला महत्वाचे स्थान दिले आहे. मानवाला चांगले जीवन जगायचे असेल तर र्पयावरणाचे संवर्धन करणे हे माणसाचे कर्तव्य ठरते. परंतु वाढती लोकसंख्या, महागाई, प्रदूषण, जागेचा प्रश्न या मुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास झाला. जंगलतोडीमुळे, अवर्षण, दुष्काळ, ओझोनचा थर अशा समस्या निर्माण होतात परंतु मानवी जीवनासाठी पर्यावरण संवर्धन किती महत्वाचे ठरते हे आजच्या कोरोना विषाणूच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने मानवाला समजले. आज माणूस हा घरामध्ये बंद असल्याने पर्यावरणामध्ये झालेला बदल हा कितीतरी वर्षानी मानवाला जाणवला आहे त्यासाठी महात्मा गांधीचे साधे व निर्मळ जीवन, मर्यादित गरजा, वनांचे संरक्षण, नैसर्गिक संपत्तिचे जतन हे गांधीजींचे विचार प्रेरणादायी ठरतात.

निष्कर्ष:

आजच्या एकविसाव्या शतकात विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या प्रगतिने उच्च पल्ला गाठलेला आहे. एका बाजूला जनतेचे प्रश्न जटील झालेले आहे तर दुसऱ्या बाजूला सरकारपुढे महायुद्धापेक्षा घातक अश्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागत आहे. याचा भविष्यात काय परिणाम होईल, कसे प्रश्न पुढे येतील असे अनेक प्रश्न या मधून पुढे आले आहे. माणूस माणसाला घाबरायला लागला आहे. स्वताला घरामध्ये बंद करून आहे. अशा परिस्थितिमध्ये आज खऱ्या अर्थाने गांधीजीचे विचार आत्मसात करण्याची गरज आहे आणि ते आत्मसात करण्यास काळाने पण भाग पाडले आहे असे म्हणावे लागेल. आज माणसाची परिस्थिती पाहता त्याला खऱ्या अर्थाने गांधी विचारांची जाणीव होत असल्याचे जाणवते.आणि ते आत्मसात करणे सर्वांच्या दृष्टीने हितकारी आहे. सर्वांचा विकास आणि कल्याण हे गांधी विचारांचे खरे वैशिष्ट्य आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

गुप्ता विश्वप्रकाश — आधुनिक भारत के शिल्पी — राधा पुब्लिकेशन, नई दिल्ली.

कृपलानी जे. बी. — महात्मा गांधी और चिंतन — प्रकाशन विभाग, दिल्ली.

धर्माधिकारी भाऊ — गांधी विचारदर्शन — म. गांधी, पुणे.

शर्मा रितूप्रिया — गांधी और मानवाधिकार — ज्योति प्रकाशन, जयपुर.

प्रभू आर .के. — महात्मा गांधीचे विचार — विवेक देसाई, अहमदाबाद.

देसाई जितेंद्र — आरोग्य की कुंजी — सुशीला न्यर, अहमदाबाद.

राज्याची कसरत — २० एप्रिल, महाराष्ट्र टाइम्स.

❑❑❑

Jan-2020

ISSN 2394-5303

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

प्रिटिंग एरिया

Issue-61, Vol-02 January 2020

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

14) Farm labour Problems and remedy
Dr. Sanjay Dnyanoba Sawant, Dist.Kolhapur ||75

15) ROLE OF SOCIAL MEDIA IN POLITICAL AWARENESS AND POLITICAL ...
Vandana Sharma, Meerut ||78

16) Advantage and Disadvantage Of GST In India: An overview
Dr. ANIL PRASAD YADAV, Ranchi, Jharkhand ||81

17) APPLICATION OF CLASSICAL HYBRID FIXED POINT THEORY TO INVESTIGATE ...
Ghuge Vijaymala Tanaji, Jalna ||85

18) भासांच्या नाटक चक्रांतील महाभारतावर आधारीत नाटकांचा परिचय
प्रा.डॉ. तेजस्विनी गणपतराव कुलकर्णी ||92

19) महात्मा फुले आणि कार्ल मार्क्स यांच्या सामाजिक न्यायाची भूमिका
प्रा. राजेश अनंतराव कांबळे, जि. औरंगाबाद ||95

20) ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतातील कारभारासाठी राबवलेले कायदे – एक ...
डॉ. मुंढे सविता गंगाधर & कु. शिंदे वसुंधरा दिवानराव, औरंगाबाद ||98

21) लोकसेवा हमी कायदा एक प्रशासकीय सुधारणा
प्रा.डॉ. पी. व्ही. भुताळे, जिल्हा परभणी ||101

22) महाराष्ट्रातील सामाजिक विकासाच्या चळवळी
डॉ. नितिन व. चांगोले, अमरावती ||103

23) वैद्यकीय चिकित्सकांच्या आत्मकथनातील भाषाविशेष
डॉ. देवयानी चव्हाण, नागपूर ||107

24) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थितीचे विश्लेषण : शेतीच्या विशेष संदर्भात
प्रा.डॉ. गौतम खुशालराव कांबळे, नागपूर ||115

25) संत साहित्यातील सामाजीक दृष्टी
प्रा. डॉ. प्रवीण कारंजकर, जि. वर्धा ||120

26) भारत आणि महाराष्ट्राची लोकसंख्या -एक तुलनात्मक अभ्यास
प्रा.डॉ. सुरेश क. मगरे, जि. नाशिक ||125

www.vidyawarta.com/03 – http://www.printingarea.blogspot.com

22

महाराष्ट्रातील सामाजिक विकासाच्या चळवळी

डॉ. नितिन व. चांगोले
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती

****

प्रस्तावना :

आज संपूर्ण जग विशाल समाज बनत चालला आहे. देशा-देशांमधील नवनवीन, प्रगतीमुळे त्यांच्यातील अंतर कमी होत आहे. ते एकमेकांशी जवळीकतेने जोडले जात आहे. सामाजिक दृष्ट्या जगाची लोकसंख्या, जगाचा भूभाग, लोकांची भाषा, संस्कृती यामुळे देश दुसऱ्या देशांशी जवळीक साधू शकतो व त्यामुळे आपण आपली प्रगती करु शकतो परिणामत: त्यांच्यातील सामाजिक आंतरक्रिया सहज व सुलभ होत आहे.

भारत हा खंडप्राय देश आहे. तसेच तो विकसनशिल देशांमध्ये मोडतो. भारताला सामाजिक, सांस्कृतिक वारसा प्रचंड प्रमाणात मिळालेला आहे.

अतिप्राचीन समाज म्हणून भारतीय समाजाचा उल्लेख केला जातो. जगभरातून वेगवेगळ्या कारणांनी भारतात आलेल्या विविध जनसमूदायांच्या संमिश्र सहजीवनातून आजच्या भारतीय समाजाचा उदय झालेला आहे. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणावर परिवर्तन घडून येत आहे. आधुनिकीकरणाच्या वेगवेगळ्या वंशाचे, धर्माचे, पंथाचे, भाषिक लोक राहतात. भारतीय समाजात विविधता असली तरी एकतेने, एकात्मतेने लोक राहत असलेले दिसून येतात.

या देशात विविध भाषा असणारे लोक आहेत. भाषा ह्यांचा संबंध संस्कृतीशी येतो, तो संबंध आपण समाजात बघतो. थोडक्यात भाषेद्वारे विविध संबंध मानवांमध्ये प्रस्थापित होतात. त्यातून कालांतराने समाज व्यवस्था स्पष्ट होत जाते.

भारतीय भाषा व बोली एकुण १६५२ आहेत. एवढ्या भाषिक विभिन्नतेतून आपण एकता कशी साध्य करणार असा प्रश्न प्रत्येकासमोर उभा राहतो. घटनेने मात्र १८ भाषांचा स्विकार केलेला आहे. त्यात हिंदी भाषिकांचे प्रमाण जास्त आहे. हिंदी ही देशाची राष्ट्रभाषा आहे. प्रत्येकास आपआपल्या भाषेचा अभिमान वाटतो. ह्यातूनच भाषेची स्वयं-केंद्रितता समाजात आढळून येते. त्यातूनच पुढे भाषावाद निर्माण होतो.

भारतीय समाज बहुधर्मीय असून जगातील प्रमुख धर्म भारतात आहेत. भारतात हिंदु धर्मीय बहुसंख्य असले तरी इस्लाम, ख्रिश्चन, शिख, जैन, पारशी, बौद्ध या धर्माचे अनुयायी देखील आहेत. भारतातील प्रचलीत धर्मापैकी इस्लाम, ख्रिस्ती, पारशी या धर्माचा उगम भारताबाहेर झाला. बौद्ध, जैन व शिख हे धर्म भारतातच उदयास आलेले दिसते. हिंदू धर्म हा कोणा एका व्यक्तीने स्थापन केलेला किंवा विशिष्ट काळात उगम पावलेला धर्म नसून तो अनादी काळापासून चालत आलेला सनातन धर्म असलेला दिसतो. इस्लाम, ख्रिश्चन, बौद्ध, जैन, शिख व पारशी या धर्माचा प्रत्येकी एकच संस्थापक असून या प्रत्येक धर्माचा मुळ धार्मिक ग्रंथही प्रत्येकी एकच आहे. भारतातील विविध धर्म शेकडो वर्षाच्या परस्पर सानिध्यात राहिल्यामुळे त्यांच्यावर परस्परांचा प्रभाव पडलेला दिसतो. भारताचे हे बहुधार्मिक स्वरुप जोपासण्यासाठी भारताच्या संविधानात धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व स्विकारण्यात आले आहे. सर्व धर्मियांना धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक धर्म व समाजसुधारक होऊन गेलेत व आहेत ही समाजसुधारकांचे अग्रदूत राजाराममोहन रॉय, स्वामी दयानंद सरस्वती, न्या. रानडे, महात्मा फुले, छत्रपती शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विठ्ठल रामजी शिंदे, संत गाडगे महाराज व वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज इत्यादी.

महात्मा गांधी :

समाजाचे कल्याण हा गांधीच्या विचाराचा मूळगाभा आहे. त्यामुळे राजकारणाचा विचार करताना समाजकारण टाळता येत नाही. किंबहूना समाजकारणावरच अर्थकारण आधारलेले असते, असे त्यांचे मत होते. सामाजिक क्षेत्रात भारतीय समाज फारच मागासलेला आहे असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या दृष्टीने ते एक मोठेच संकट आहे असे ते मानीत. देशाचे स्वातंत्र्य हा महत्त्वाचा विषय आहेच. पण त्याचबरोबर सामाजिक मुक्ती हा देखील दखल घेण्यासारखा विषय आहे असे ते मानीत आणि समाज जर खरोखरच बदलला नाही तर आलेले स्वराज्य आपल्याला टिकवून धरता येईल काय ? म्हणून स्वातंत्र्याला अर्थपूर्ण बनवायचे असेल तर राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच सामाजिक स्वातंत्र्य आणि मुक्ती यांचाही विचार प्रामुख्याने झाला पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

स्त्री शिक्षणाबाबत आंबेडकरांना फार आस्था होती.

चळवळीवर म. गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. ज्योतीबा फुले, वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी यांचा प्रभाव जास्त असलेला दिसतो.

राष्ट्रसंतांनी विशेषत: स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्वत: त्यांनी व नंतरच्या काळात त्यांच्या अनुयायांनी वर्धा जिल्ह्यात गावोगावी गुरुदेव सेवा मंडळाची स्थापना करुन समाजपरिवर्तनाचे व जागृतीचे कार्य या मंडळाद्वारे आजही सतत सुरु आहे.

ग्रामसुधारक श्री. अत्रे महाराजांचे कार्य :

अत्रे महाराजांचा जन्म आर्वी तालुक्यातील ब्राम्हणवाड्याच्या आदिवासी कुटूंबात झाला व याच्या चौथ्या वर्षीच वडिलांचे छत्र गेल्याने ते मामाच्या गावी म्हणजे समर्थ लहानुजी महाराजांच्या टाकरखेडा या गावी आले. तेथेच त्यांना १९६२ मध्ये ग्रामगीताचार्य रामकृष्णदादा बेलुरकरांचा सहवास मिळाला. त्यांच्या प्रवचनातून आदर्श ग्रामरचनेची संकल्पना कळली आणि एका ग्रामसुधारकाचा उदय झाला.

श्री. गुरुदेव मानवधर्म साधनाश्रमात या कार्यकर्त्याची घडण झाली. वर्धा जिल्ह्यातील आष्टी तालुक्यातल्या तळेगाव (शामजीपंत) येथे नागपूर महामार्गावर सत्याग्रही घाटात निसर्गरम्य वातावरणात श्री गुरुदेव मानवधर्म साधनाश्रम हा आश्रम आहे. तिथे ग्रामगीताचार्य रामकृष्णदादा बेलुरकर यांच्या मार्गदर्शनाने रामकृष्ण महाराज अत्रे यांना दिशा मिळाली.

श्री अत्रे महाराज म्हणतात, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी लिहिलेली ग्रामगीता मला माहित नव्हती ती जर मला खरी कळली असेल, समजली असेल तर गुरुवर्य पूज्य श्री. बेलूरकर दादा कडून मी पूर्वीच गीता, ज्ञानेश्वरी, भागवत आदि ग्रंथाचा अभ्यासक व उपासक पण दादांचे संबंध जेव्हा टाकरखेडला आले, त्यावेळी दादांनी मला ग्रामगीता भेट दिली व म्हणाले की, तुम्ही ग्रामगीता वाचत जा. मी ग्रामगीता वाचायला लागलो. पुढे माझा बेलुरकर दादांचा फार जवळचा संबंध आला. मला ग्रामगीता खूप आवडली व दादांचे काय उपकार मानावे ? मला ग्रामगीतेकडे वळविण्याला दादा हे महत्त्वाचे ठरले. माझे जीवन म्हणजे ग्रामगीता सांगते.

जे ग्रंथही प्रेम वाचतो । नांगर धराया शेतीतही जातो ।
वेळ पडल्या सेवाही करतो । गाव, लोकांची पाहिजे ती ।। अ. ४१ ओ ११५

अत्रे महाराज स्वत: सांगतात की, मला चांगले बोलता येत नाही. माझी भाषा कळत नाही. शब्दोच्चार स्पष्ट नाही. शिक्षण नाही आणि जातही उच्चभ्रूंची नाही. परंतु दादांची व संताची कृपा मला त्यांनी बोलायला उभे केले. मी बोलु लागलो. हजारो लोकांत ग्रामगीता सांगू लागलो. माझे जीवन ग्रामगीतेच्या खालील वचनाप्रमाणे झाले.

ऐसीयासीच पंडित मनावे ।
जे असतील सात्विक संत-स्वभावाचे ।
त्यांचे पिसाट शब्दाची एकावे ।
सुधारित जे गावासी ।। अ.४१. ओ. ११३

अत्रे महाराज म्हणतात आज मला जे मोठेपण दिले ते ग्रामगीतेने, तिच्यामुळे ते कळले, समजले उमजले तो ग्रामगीतेचा प्रभाव ग्रामगीता हा जीवनोद्धाराचा मर्म सांगणारा व प्रकाशदेणारा युगग्रंथ आहे असे वाटते बाकी ग्रंथात बुवाबाजी, अंश्रद्धा, कर्मकांड, बनवाबनवी खूप आली आहे आणि त्यांनीच हा समाज खड्ड्यात नेला आहे. असे घातकी ग्रंथ लोकांपुढे येऊ नये. आम्ही अज्ञानी जीव पण संतदयेनी कसे झालो !

त्यांच्या ज्ञाने भरले अज्ञजन । ते ज्ञानीयासी देतील शिकवण ।
झुंजती काळासी दारुण । स्त्रिया- मुलेही ।। अ. ३७ ओ. ९६

आज माझे शब्द ऐकणारांना समजत नाही. पण त्या शब्दान अनेक गांव आदर्श व्हावी, सत्कार्य तत्पर्य व्हावी, हा त्या ग्रामगीतेचा व दादांचा कृपाप्रसाद होय !

"मी रस्ता झाडणारा माणूस, मला कशाकरिता महाराज करुन टाकता ? महाराज होते राष्ट्रसंत, आम्ही सेवक, वाटल्या सेवक म्हणा" ही त्यांची विनम्रता......

अहंकाराचा लवलेश नाही. साधेपण तर कमालीचा ! दिनचर्या तेवढीच कटोर स्वभाव निश्चयी. या सगळ्या वैशिष्ट्यांतून वाणीत तेज आणि आत्मविश्वास म्हणूनच गावाची दुरावस्था मांडणाऱ्यांना अत्रे महाराज सांगतात, "होय ! आठ दिवस निश्चयाने वागा मी गाव बदलून दाखवितो. माझा अनुभव आहे. आमच्या मार्गाने जाणारी गावे पहा" असे म्हणत ते अनुभवाची पोतडीच उघडी करतात. या माणसाच्या खिशात शोधूनही रुपया मिळणार नाही. अशी यांची श्रीमंती सरळ विचारणार पैशाचे काय काम आहे ? व्यवहारात मात्र कधी अडचण येत नाही.

कारंजा (घाडगे) तालुक्यातील एकांबा, किन्हाळा, पारडी, आष्टी तालुक्यातील जैतापूर, लहान आर्वी तालुक्यातील बेढोणा, अमरावती जिल्ह्यातील वंडली, यवतमाळ जिल्ह्यातील लोहारा, जळका, हिरापूर ही गावे या माणसाने ग्रामगीतेच्या मार्गाने नेऊन बदलविली.

गावागावशी जागवा,
भेदभाव समूळ मिटवा
उजळा ग्रामोन्नतीचा दिवा,

स्त्रियांना चांगली वागणूक व समाज दर्जा मिळाला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. स्त्रियांत चौफेर जागृती आली पाहिजे.

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या लोकशाही आणि मानवी मूल्यांवर आधारित समताधिष्ठीत समाजव्यवस्था निर्माण व्हावी, अशी त्यांची विशेष तळमळ आणि मनीषा होती. म्हणून त्यांनी राज्यघटनेच्या माध्यमातुन जातीविरहीत आणि वर्गविहीन समाज निर्माण व्हावा अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती. भारतीय राज्यघटना हे केवळ कायद्याचे पुस्तक नाही तर संपूर्ण भारतीय समाजाची पुनर्रचना करणारा सामाजिक दस्तऐवज आहे.

ज्या धर्मग्रंथानी जातिव्यवस्था निर्माण केली त्या धर्मग्रंथावरील लोकांची श्रद्धा नष्ट होणार नाही. तो पर्यंत जातिव्यवस्था संपुष्टात येणार नाही असा निष्कर्ष Annihilation of Caste या ग्रंथात मांडला परंतु लोक धर्मातील अमानवी, रुढी, परंपरा सोडायला तयार नाहीत. हे त्यांच्या लक्षात आले. तेव्हा त्यांनी १३ ऑक्टोबर १९३५ ला नाशिक जिल्ह्यातील येवले या गावात आयोजित परिषदेत धर्मांतराची घोषणा केली होती. १९५६ मध्ये आपल्या हजारो अनुयायांबरोबर बौद्ध धर्म स्वीकारला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजाला सामाजिक परिस्थितीचा वस्तुनिष्ठ विचार करण्याची दृष्टी दिली.

महात्मा ज्योतीबा फुले :

महात्मा फुले यांनी शिक्षणातून समाजपरिवर्तन, प्रबोधन, लोकशिक्षण, जातिभेद निर्मुलन चळवळ राबवून समाजविघातक प्रथा, परंपरांना नेस्तानाबूद केले. शिक्षणातून सामाजिक क्रांती म्हणजे पर्यायाने मूल्यपरिवर्तन हे त्यांच्या सत्यशोधक चळवळीचे उद्दिष्ट होते. धर्म जन्माने नव्हे तर आचार विचाराने स्विकारला पाहिजे. ज्यात सांप्रदायकितेला मुळीच स्थान नव्हते.

महात्मा फुले यांनी पुरस्कृत केलेला मानवधर्म ही जणू सांस्कृतिक, धार्मिक व सामाजिक न्यायाची मानवी सनद होय. १९ व्या शतकातील सामाजिक प्रबोधनाचे शिल्पकार म्हणून त्यांचे कार्यकर्तृत्व अनन्य साधारण आहे. वर्णभेद, जातिभेद, निर्मुलन, शिक्षणातून लोकशिक्षण, समाजप्रबोधन नाही त्यांच्या समाज परिवर्तनाची दिशा होती.

महात्मा फुले यांनी स्थापन केलेल्या समाजाने महाराष्ट्रात अंधश्रद्धाविरोधी मानसिकता तयार केली. ही चळवळ भारतातील खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचली. त्या चळवळीने खेडूतांच्या अज्ञानाची व पूर्वग्रहांची जाळीजळमटी झटकून टाकून त्यात आधुनिक संस्कृतिचे व ज्ञानाचे लोण काही प्रमाणात तरी त्यांच्यापर्यंत पोहचविले. मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचे सामर्थ्य मानवी बुद्धीत आहे. खरा धर्म एकच आणि तो म्हणजे मानव धर्म. मानवाने मानवाशी कसे वागावे हे शिकविणारा धर्म. महात्मा फुले हे मानवी समतेचे तत्वचिंतक होते.

वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज :

महाराष्ट्रात ही संताची भूमी आहे. समाजपरिवर्तनाचे ध्येय मनाशी बाळगून संपूर्ण जीवन समर्पित करणाऱ्या महान संतांचा हा देश आहे. महाराष्ट्रात तर १२ व्या शतकापासून १७ व्या शतकापर्यंत समाज परिवर्तनाचे कार्य करणाऱ्या भिन्न जाती-धर्मातील संताची एक जबरदस्त परंपरा उदयास आली. त्यानंतर २० व्या शतकात संत गुलाबराव महाराज, संत गाडगेबाबा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज या त्रिमुर्तीनी भरभक्कमपणे समाजप्रबोधनाचे क्रांतीकार्य केले. यासर्व प्राचीन व अर्वाचीन संत परंपरेच्या संदर्भात राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराजांचे समाजपरिवर्तनाची [illegible]ा दाखविण्याचे कार्य उल्लेखनिय म्हणावे लागेल.

संत तुकाराम महाराजांनी त्यांच्या काळात जसे कर्मकांड, अंधश्रद्धा निर्मुलनाचे महान कार्य केले तसेच सांप्रत काळात राष्ट्रसंतानी केले आहे. इतकेच नव्हे तर दुर्गन व दुर्व्यन निर्मुलनासाठी श्री गुरुदेव सेवा मंडळाद्वारे शिबिरे आयोजित करुन लोकांना सामुदायिक प्रार्थना व ध्यानधारणा यासोबतच आदर्श व उन्नत जीवन कसे जगावे याचे कालोचित पाठ दिले.

राष्ट्रसंतांनी माणूस हा सर्वात महत्त्वाचा घटक तर मानलाच परंतु तो घडवून एक आदर्श ग्रामराज्याची कल्पनाही ग्रामगीतेतून मांडली. स्वराज्य हे सुराज्य व्हावे आणि या देशातील ग्रामराज्य ते रामराज्य व्हावे यासाठी ग्रामोन्नतीवर त्यांनी विशेष भर दिला. ग्राम हा विश्वाचा नकाशा म्हणून ग्रामातील प्रत्येक माणूस सुखी व संपन्न झाला पाहिजे या दृष्टीकोनातून त्यांनी समाजपरिवर्तनाची नवी दिशा दिली. एक समृद्ध, समाधानी [illegible]पन्न व सामर्थ्यवान समाज निर्माण व्हावा यासाठी आयुष्यभर अ[illegible]ांत परिश्रम घेतले.

एकंदरीत महाराष्ट्राच्या संतपरंपरेत देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी तुरुंगवास भोगणा-या या एकमेव संतांचे समाजपरिवर्तनाचे कार्य अलौकीक स्वरुपाचे म्हणता येईल. राष्ट्रसंतांनी समाजपरिवर्तनाची आखलेली दिशा भविष्य काळातील पिढीलाही प्रेरक राहील यात शंका नाही.

वरील सर्व सामाजिक विचारवंताचा वर्धा जिल्ह्यातील सामाजिक चळवळीवर प्रभाव पडलेला दिसतो. मात्र गांधीच्या सामाजिक विचारातून या जिल्ह्यात अनेक सेवाभावी संस्था कार्यरत असलेल्या दिसतात. विशेषतः वर्धा जिल्ह्यातील सामाजिक

तुकड्या म्हणे.

या ओवीचा आधार घेऊन महाराजांचे लक्ष कारंजा तालुक्यात एकांबा हे मतभेदाने ग्रासलेले गांव. या गावावर गेले. गावात दारुविक्री जोरात व्हायची. विकासाऐवजी गावातील मतभेदांवरच सर्वत्र चर्चा. अत्रे महाराजांना या गावात संपर्क साधला गावाचा व्हास थोपवू, आपण प्रयत्न करु. असे म्हणत अत्रे महाराजांनी गावात काही जणांना निरोप दिला. पण गावात अत्रे महाराजांना येऊ द्यायचे की नाही. यावरच चार तास चर्चा झाली. मतभेदांचे भरपूर प्रदर्शन झाले. शेवटी मधला मार्ग निघाला. ते येता म्हणतात तर येऊ द्या. काय करतोत ते पाहू. म्हणत चर्चेचा समारोप झाला. आणि गावात जाण्याचा अत्रे महाराजांचा मार्ग मोकळा झाला. गावात येताच अत्रे महाराजांनी हातात झाडू घेतला काही जणांचा हातात झाडू दिला आणि पाहता पाहता गावच स्वच्छ झाले, स्वच्छ गावात दारुची घाण नको म्हणत गावातील दारु हद्दपार झाली. गावच आदर्श झाले. गावाचे या प्रयत्नातील सातत्य कायम आहे. पारडी या गावाचाही तसाच कायापालट झाला आहे. पारडी हे कारंजा (घाडगे) तालुक्यातील मोठे गांव. लहान गाव बदलते पण मोठे गाव बदलने कठीण असते, असे म्हणणाऱ्यांना अत्रे महाराजांनी आपली चिकाटी आणि गावकऱ्यांच्या सहकार्याने चमत्कार करुन दाखविला.

१९८० मध्ये विकत घेतलेली ३०० रुपयाची सायकल हीच अत्रे महाराजांची साथीदार, श्रमदान करायला लागले की, तरुणांना थकवा जाणवेल पण त्यांना थकवा शिवतही नाही. काही विचार करायचा असेल तर अत्रे महाराज मौन स्विकारतात कधी कधी हे मौन आठवडाभर असते. या आत्मचिंतनातून निश्चयाला बळ येते, आत्मविश्वास बळावतो आणि मार्ग सोपा होतो, असे अत्रे महाराज सांगतात. अनेकांच्या संसाराची विस्कटलेली घडी बसवायची होती. त्यात आपला संसार उभा करायला वेळ नव्हता, अन्यथा ही सारी कामे थांबून गेली असती. माझा संसार उभा करण्याचा विचारही डोक्यात आला नाही. असे ते सांगतात ब्रम्हचर्यातून मिळालेले बळ माझ्यामागे आहे, असे अत्रे महाराज आत्मविश्वासाने सांगतात.

संस्कार ग्रामगीतेचे जीवन साधे, शिक्षण वाचण्यापूरते, पायात चप्पल नाही. आज वय वर्ष ५७ तरी सायकलचा अखंड प्रवास अविरत धडपड गावाच्या स्वच्छतेची आणि मनाच्याही! या धडपडीचे नाव आहे रामकृष्ण अत्रे. लोक त्यांना महाराज म्हणतात या माणसाने थोडी थोडकी नव्हे १२ गावे आपल्या कर्तृत्वाने उजळून टाकली, गावांची दशा पालटून टाकण्याची ही केवळ किमया नव्हे..... तिला कर्तबगारी ऐसे नांव !

वचण्यापुरतेच शिक्षण असतांनाही ग्रामगीतेच्या पाठबळाने ग्रामनाथांना व गावाला सुधारण्याचे त्यांचे प्रयत्न आजही अविरत सुरु आहे. अत्रे महाराजांसारखे समाजसुधारक जर खरोखर देशात तयार झालेत तर या भारताचा स्वर्ग झाल्याशिवाय राहणार नाही.

निष्कर्ष :

१) १९ व्या शतकापासून भारतीय प्राचीन रुढी, परंपरा, दूर करण्यासाठी एकसंध समाज निर्मितीची गरज तत्कालीन समाज सुधारकांना जाणवली.

२) महाराष्ट्रातील सत्य शोधक ब्राम्हणेत्तर दलित उद्धार व स्त्रीमुक्ती चळवळीत तसेच साहित्य व संत संप्रदायाने प्रबोधन हे सर्व एकसंघ समान निर्मितीच्या महान प्रक्रियेचाच एक भाग होता हे त्यांच्या कार्यावरुन दिसून येते.

३) वर्धा शहर महात्मा गांधी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, अत्रे महाराज यांच्या सामाजिक कार्याचे केंद्रस्थळ होते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) विदर्भ प्रज्ञा- प्रा. कुकडे, चितळे संपादक मंडळ प्रकाशन भारतीय इतिहास संकलन समिती विदर्भ प्रदेश नागपूर

२) सारस्वती जन्मभू विदर्भ- डॉ. भाग्यश्री काळे

३) माझी जिवन निष्ठा- मनोहर दिवान

४) तरुण भारत (आकांशा) ४ एप्रिल २००७.

❑❑❑

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Issue-38, Vol-07 April to June 2021

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

www.vidyawarta.com

14) ORDER OF FURTHER INVESTIGATION
VISHAL TYAGI ||67

15) A STUDY OF AWARENESS TOWARDS CYBERCRIME AMONG THE 9TH STD ...
Pooja Savla & Dr. Prasad S. Gurao, Mumbai ||71

16) CASE STUDY OF PROBLEMS IN ROUTINE IMMUNIZATION OF CHILDREN IN ...
Dr. Sujata Pawar & Madhavi Shukirbaba Sarvade, Satara ||74

17) Importance of Yoga in Student's life
DR. MENAKARANI SAHOO, Cuttack, Odisha, India ||82

18) सविनय कायदेभंग चळवळीत अमरावती जिल्ह्यातील स्त्रियांचे योगदान
डॉ. नितीन वसंतराव चांगोले, अमरावती ||86

19) उच्च प्राथमिक स्तरातील विद्यार्थ्यांना चित्रकला विषयांच्या अध्ययनात येणाऱ्या ...
श्री. चेपूरवार गंगाधर नरसिंगराव, जि.हिंगोली, महाराष्ट्र ||89

20) वाढते नागरीकरण आणि आणि सामाजिक जीवनावरील प्रभाव
डॉ.दांडगे एल.जी., ता.जि.औरंगाबाद ||92

21) इरावती कर्वे यांच्या ललित निबंधातील चिंतनात्मकता
प्रा.शैला जगदंबे, नांदेड ||95

22) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासाची वाटचाल : एक दृष्टिपात
प्रा.डॉ.कुंभारकर के.जी., जि.लातूर ||99

23) महात्मा बसवेश्वरप्रणीत नागरी समाज
प्रा.डॉ.लक्षटे रत्नाकर बाबुराव, जिल्हा.नांदेड (महाराष्ट्र) ||103

24) भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात मराठी वृत्तपत्रांची भूमिका
डॉ.प्रगती बी. मारकवार, नाशिक ||106

25) लिटल मॅगेझिन्स चळवळ आणि राजा ढाले
डॉ. नरवाडे जळबा मेश्राम, जि. जालना ||108

26) कोरोना नंतरचे शिक्षण
ताई पवार, जि.अ.नगर ||111

18

सविनय कायदेभंग चळवळीत अमरावती जिल्ह्यातील स्त्रियांचे योगदान

डॉ. नितीन वसंतराव चांगोले
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय अमरावती

****

प्रस्तावना :

१९२० पासून अमरावती जिल्ह्यातील राजकारणावरील दादासाहेब खापर्डेचा प्रभाव कमी होऊन ह्या जिल्ह्यात गांधीयुगाला सुरुवात झाली. वीर वामनराव जोशी, डॉ. पटवर्धन, पार्वतीबाई पटवर्धन ह्या प्रमुख नेत्यांच्या वक्तृत्वामुळे व वीर वामनराव जोशींच्या राजकीय नाटकांच्या प्रस्तुतीकरणामुळे ह्या जिल्ह्यात पुरुषांबरोबरच महिलाही राजकीयदृष्ट्या राजकारणात सक्रीय झालेल्या होत्या. दारु निरोधने, कायदेभंग अशा कामात त्या सहभागी व्हायला लागल्या. महिलांचे प्रचारकार्य या काळात खेड्यापर्यंत जावून पोहचले होते.१

मिठाच्या कायदेभंग मोहिमेचे पडसाद अमरावती जिल्ह्यातही उमटले. सविनय कायदेभंगातील महिलांचा सहभाग (पश्चिम विदर्भ) २७ एप्रिल १९३० ला अमरावतीला सामुदायिक मीठाचा कायदेभंग करण्यात आला. त्याचदिवशी दुपारी ४ वाजता स्त्रियांनी वेगळा कायदेभंग पार्वतीबाई पटवर्धन आणि सुलोचना जावळे यांच्या नेतृत्वाखाली केला. अमरावतीला मिठाची पहिली पुडी १५१ रुपयाला व दुसरी पुडी १२५ रुपयांना विकली गेली.२ अमरावतीच्या महिलांनी १९३० च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत दाखविलेली धडाडी, कार्य उल्लेखनिय आणि कौतुकास्पद आहे. अमरावती जिल्हा युद्धमंडळाला अमरावतीच्या पार्वतीबाई पटवर्धन, लक्ष्मीबाई दांडेकर, डॉ. सुलोचना जावळे यांची साथ लाभलेली होती. यांच्या नेतृत्वाखाली अमरावतीच्या महिला सर्वप्रकारची कामे करीत. मधुताई लिमये, राधाबाई गोखले, अंबुताई साठे व यमुनाताई टाकरखेडकर यांची नावे प्रचार कार्यात आघाडीवर होती. अमरावती जिल्ह्यातील पार्वतीबाई पटवर्धन, लक्ष्मीबाई दांडेकर, डॉ. सुलोचना जावळे, मधुताई लिमये, राधाबाई गोखले, अंबुताई साठे, यमुताई टाकरखेडकर, सावित्रीबाई जायदे, सगुनाबाई संतीन (लोणी), कमलाबाई अलूरकर (दहिगांव), मनुताई खापर्डे, रमाबाई निमदेवकर, इंदू शहाणे, सखुताई भट, कुसुम शहाणे, गंगूताई भोळे, बारुताई गुर्जर या समस्त महिलांनी मीठाच्या सत्याग्रहात अतिशय महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.३

गुजरातमधील धारासना येथे झालेल्या अब्बास तय्यबजींच्या अटकेच्या निषेधार्थ अमरावतीला हरताळ पाडण्यात आला आणि पार्वताबाई पटवर्धनांनी त्यांचे अभिनंदन करण्याकरीता १३ मे १९३० ला सभा घेतली. सभेला ५००० लोक उपस्थित होते. सभेत नेहमीच्या पद्धतीची भाषणे झाली. पोलिसांनी महिलांना त्रास दिल्याचा पार्वताबाईनी आपल्या भाषणात उल्लेख केला.

महिलांचा जंगल सत्याग्रहात सहभाग :

दि. १७ जुलैला सकाळी ६ वाजता अमरावतीच्या जोग चौकातुन डॉ. भोजराज पथक नायक व त्यांच्या बरोबरच्या सत्याग्रहींना कुंकमतिलक लावल्यानंतर २५००० स्त्री-पुरुषांच्या मिरवणूकीसह वडाळी सत्याग्रही भूमीकडे गेले. दुर्गाताई जोशी पार्वतीबाई पटवर्धन ५ हजार स्त्रियांसह उपस्थित होत्या. खेड्यातून महिला जंगल सत्याग्रह बघण्याकरीता आल्या होत्या. एकंदर उपस्थिती ३५००० होती.४

वरुडच्या जंगल सत्याग्रहात बा.अ. मोहरील, स्वामी शिवानंद, एन.जी. देशपांडे, सगुणाबाई कानगो यांनी भाग घेतला. शिवाय सुमित्राबाई बुरडे, सगुणाबाई सुरेकर, कीर्तीबाई नेरकर ह्या महिलाही सहभागी झाल्या होत्या. राष्ट्रीय आंदोलनात वरुड अग्रेसर होते.

खेड्यातील महिलांचा जंगल सत्याग्रहात सहभाग :

अमरावती जिल्ह्यात ग्रामीण महिलांचीही कायदेभंग मोहिमेत आघाडीवर असून त्यांनी कायदेभंग मोहिमेत शौर्य गाजविले. १२ ऑगस्ट १९३० ला नायगाव जंगल सत्याग्रह केंद्रावर मनुताई पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली सात महिला सत्याग्रहींनी सत्याग्रह केला. (बंदीत जावून झाड तोडले व गवत कापले) अंतोरा केंद्रावर सात वेगवेगळ्या नेत्यांनी जंगल सत्याग्रह केला. केंद्रावर ३०० महिला उपस्थित होत्या. शहर विभागासच नव्हे तर ग्रामीण विभागातही महिला सत्याग्रही त्या काळात किती जागरुक झाल्या होत्या त्याचे हे निदर्शक होय.

लोणीच्या जानकीबाई संतीन ह्या हनुमान मंदिराच्या पुजारीन होत्या. १९३० च्या बाबुळवन, सर्वे नं. ९३ प्रत्यक्ष सत्याग्रही समवेत सहभागी होवून स्वतः गवत कापण्याचे काम करुन कायदेभंग केला. परंतु त्यांना अटक झाली नाही. त्यांच्या सोबत अन्य महिलाही होत्या.

१८ ऑगस्ट १९३० ला लोणीच्या जंगलात आनंदराव पांजणकरांनी कायदेभंग केल्यावर दि. १९ ऑगस्ट ला सुमित्राबाई बुरडे यांच्या नेतृत्वाखाली ३ भगिनी व १३ स्वयंसेवकांनी जंगलाचा कायदा तोडला. पार्वतीबाई पटवर्धन ह्या कार्यक्रमाला मुद्दाम हजर

होत्या.

दहिगावला सत्याग्रह झाला. यावेळीही पार्वतीबाई पटवर्धन म्हणून हजर होत्या. या काळातील जास्त प्रसिद्धी न लाभलेल्या एक स्वयंसेविका कमलाबाई अलुरकर ह्या होत १९३० ला महात्माजी अमरावतीला आले. त्यावेळी त्यांनी आपल्या सोन्याच्या बांगड्या दान दिल्या. १९२२ मध्ये वैधव्य आले. दाईशिक्षण घेवून समाजसेवा केली. कमी शिक्षण असुनही नागपुरच्या कमलाताई होस्पेट व अनुसयाबाई काळे यांच्यामुळे त्यांना राजकारण कळू लागले होते. १९३० च्या बापुजी अणेंच्या नेतृत्वाखाली जंगल सत्याग्रहात, आठ दहा वर्षांची अपत्ये घरी ठेवून त्या सहभागी झाल्या.५

अमरावती जिल्ह्यातील धडाडीच्या नेत्या सौ. पार्वतीबाई पटवर्धन यांना अटक करण्यात आली दोन महिन्यापुर्वी त्यांनी सत्याग्रह केला होता. हे अटकेचे कारण सांगण्यात आले. खटला चालल्यानंतर सौ. पार्वतीबाई पटवर्धन व श्रीमती दुर्गाताई जोशी यांना सहा सहा महिन्याची शिक्षा देण्यात आली. सरकारने सर्व सत्याग्रहींना तुरुंगात टाकले. वडाळीत सतत सात दिवस सत्याग्रह सुरु होता. यावेळची आणखी एक वैशिष्ट्यपुर्ण घटना म्हणजे दुर्गाताई जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली जो सत्याग्रह झाला त्यावेळी शासनाने कुणालाही अटक केली नाही. तरीपण सत्याग्रह चालूच ठेवण्यात आला. यानंतर सरकार कधी सत्याग्रहींना अटक करीत असे तर कधी सोडून देत असे.

दारुभट्टी लिलावाविरुद्ध जाहीर सभा :

दि. ३, ४ व ५ नोव्हेंबर १९३० अमरावती जिल्हा कचेरीत दारु भट्ट्यांचा लिलाव घेणार हे जाहीर झाले होते. ह्याविरुद्ध लोकमत जागृत करण्याकरीता या लिलावात कोणीही बोली बोलू नये म्हणून दि. १ नोव्हेंबर रोजी नेहरु मैदानावर श्रीरामपंत देशपांडे, [illegible]ताई आणि प्यारेलालजी सेवक यांची भाषणे झालीत.

यावेळी निरोधनांच्या भितीने गावोगावच्या मक्तेदारांना अगोदरच कोर्टाच्या आवारात आणण्याचा सरकारचा प्रयत्न होता. परंतू ही बातमी समजताच दि. २ ला दुपारी २ वाजता पार्वतीबाई पटवर्धन यांच्या नेतृत्वाखाली ५० देशसेविका व १५० स्वयंसेवक निरोधने करु लागले. दुपारी ४ वाजता लाठीबाज पोलीस घेऊन डि.एस.पी. तेथे हजर झाले. ओझरकर, डॉ. खोत, अशा प्रतिष्ठित वकीलांना सुद्धा धक्के खावे लागले. दि. ३ ला सकाळी ७ वाजल्यापासून पुन्हा निरोधने सुरु झाली. त्यामुळे एकही मक्तेदार आत जावू शकला नाही.

अमरावतीला सुरु होणाऱ्या दारु विक्रीच्या वेळी २००० लोक उपस्थित होते. ताराबेन मश्रूवाला आणि राधाबाई ओक ह्या अकोल्याच्या दोन महिलांनी यावेळी वर्णन केलेली घटना म्हणजे पोलिसांच्या लाठीमारात ४० लोक जखमी झाल्याची माहिती दिली.

दि. ०३/११/१९३० ला अमरावतीला दारुविक्री झाली. ४०० लोक दारुविक्री बघण्यासाठी आले होते. निरोधने चालू असतांना ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी पार्वतीबाईंना ११७ I.P.C. an old case कलमाखाली निरोधनाच्या जागीच अटक केली. त्यांच्या अटकेनंतर राधाबाई ओकांनी नेतृत्व पत्करले.

अमरावतीचे सातवे सर्वाधिकारी रामजी यांना लोणी सत्याग्रहात अटक झाल्यावर त्यांनी सर्वाधिकारीपद दुर्गाताई जोशींना दिले होते. याच सुमाराला मुंबईला सर्व प्रांतातील पुढाऱ्यांची बैठक होती. त्यासाठी त्या मुंबईला गेल्या होत्या. तेथील काम आटोपून त्या परस्परच अमरावतीला आल्या. कलालांना सरकारी अधिकारी लॉरीत बसवून आणीत. या वाहनांपुढे स्वयंसेवक आडवे पडत असत व लाठीमार होई. हेमराज योकार यांस फार मार बसला काही देशसेविकांनाही लॉरीत घालून दूर नेऊन पोहऱ्याच्या निर्जन जंगलात, तर काहींना छत्रीतलावाच्या बाजूला लांब सोडण्यात आले. ह्यावेळी डॉ. सुलोचना जावळे, लक्ष्मीबाई दांडेकर, राधाबाई गोखले ह्या प्रमुख स्त्रियांना सुद्धा लांब नेवून सोडण्यात आले. ही बातमी समजताच कॉंग्रेसच्या मोटारी पाठवून सर्वांना सुखरुप घरी आणण्यात आले आणि आश्चर्याची गोष्टी ही की या सर्व देशसेविका निरोधनाच्या जागेवर पुन्हा उपस्थित झाल्या. ह्या निरोधनाच्या वेळी मथुताई लिमये, यमुताई टाकरखेडकर ह्या महिलाही हजर होत्या. त्यांनाही जंगलात नेऊन सोडले होते.६

दुर्गाताई जोशींना अटक :

निरोधनाचे कार्य चालू असतांना प्रांताच्या आठव्या सर्वाधिकारी दुर्गाताई जोशी निरोधनाचे जागेवर हजर झाल्या होत्या. देशसेविकांचा होणारा अपमान पाहून त्यांना फार चीड आली. त्यांनी आपल्या धारदार वाणीने पोलीस अधिकाऱ्यांची हजेरी घेतली. दुर्गाताईंना ह्यावेळी त्यांनी २ महिन्यापुर्वी वडाळी येथे केलेल्या जंगलसत्याग्रहाबद्दल अटक करण्यात आली. त्यांनी आपले सर्वाधिकारीपद आबासाहेब ओझरकरांना दिले.

विदर्भातील स्त्रीपुढाऱ्यांपैकी अटक होण्याचा पहिला मान पार्वतीबाईचाच आहे. डॉ. पटवर्धन तुरुंगात गेल्यानंतर त्यांनी आपल्या भाषणशैलीने सर्व अमरावती जिल्ह्यात जागृती उत्पन्न केली होती. त्यांनी देशसेविका संघ स्थापन करुन निरनिराळ्या मोहल्ल्यांत व्याख्याने देऊन स्त्रियांची संघटना निर्माण केली. मुलींच्या प्रभातफेऱ्या सुरु केल्या. तालुक्यातून व्याख्यान दौरे काढून सत्याग्रहाच्या जागी हजर राहून स्वयंसेविकांना प्रोत्साहन दिले.

१९३२ सालच्या कायदेभंग चळवळीतील अमरावतीच्या महिला:

अमरावतीच्या पाच नेत्यांना १९३२ च्या दुसऱ्या कायदेभंगाच्या वेळी शिक्षा झाली. ह्या नेत्यांबरोबरच पार्वतीबाईनाही १०७ कलमान्वये १ वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. डॉ. पटवर्धनांना ३ वर्षांची शिक्षा झाली. ह्यावेळी कारागृहात पार्वतीबाईवर जास्त पहारा होता. एकटीला नागपूरला गुन्हेगार कैद्यांच्या विभागात ठेवण्यात आले होते. १४ ऑगस्ट १९३२ च्या केसरीपत्रामध्ये वऱ्हाडचे बातमीपत्र या स्तंभात बातमी आली. पार्वतीबाईवर अत्याचाराचा आरोप खोटाच लादला गेला ही खात्री असल्यामुळे राष्ट्रीय सभेच्या प्रांतिक सर्वाधिकाऱ्यांच्या संमतीने सदर खटला शेवटपर्यंत लढविण्याचे ठरले होते. शेवटी त्यात यश आले. न्यायमूर्ती नियोगींनी त्यांची निर्दोष मुक्तता केली. परंतु तोपर्यंत ४-५ महिने शिक्षा भोगूनही झाली होती. अमरावतीच्या राजकीय क्षेत्रात पार्वतीबाई पटवर्धन ह्या एकट्या अशा दिसतात की त्यांचे जीवन १९२० पासून तह्यात (१९७८) अत्यंत कर्तृत्ववान, धडाडी, देशसेवा, समाजसेवा आणि त्यागाने भरलेले आहे. पार्वतीबाई बरोबर काम करणाऱ्या लक्ष्मीबाई दांडेकर यांना १९३० मध्ये ४ महिने कारावासाची शिक्षा झाली होती.७

निष्कर्ष :

१) वऱ्हाडच्या कानाकोपऱ्यात व सर्व स्तरावर सविनय कायदेभंग ही चळवळ स्त्रियांमुळे विशेष पसरली व चळवळीचे जाळे वऱ्हाडभर तयार झाले. स्त्रियांनी जन जागृतीचे कार्य केले यात अमरावती मधील स्त्रियांचे योगदान मोठे आहे.

२) राष्ट्रीय जाणीव वऱ्हाडच्या स्त्रियांमध्ये निर्माण होण्यापुर्वी त्यांच्यात सामाजिक सुधारणांच्या आवश्यकतेची जाण निर्माण झाली होती.

३) विदर्भातील स्त्री पुढाऱ्यांपैकी अटक होण्याचा पहिला मान पार्वतीबाई पटवर्धन यांना जातो व त्यांना १ वर्ष सक्त मजुरीची शिक्षा झाली.

संदर्भ सुची :

१) पाठक दमयंती, वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, पृ.क्र. ७८

२) कित्ता, पृ.क्र ७९

३) कारंजकर, भि.दे., अमरावती शहराचा इतिहास, अमरावती महा. अमरावती, १९७८, पृ.क्र. ६६३

४) उदासी बी.ना., दैनिक मुद्रिका महात्मा गांधी विशेषांक, पृ.क्र. १०२

५) पाठक दमयंती, वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, पृ.क्र. ८१

६) कित्ता, पृ.क्र. ८३

७) कित्ता, पृ.क्र. ८५

संदर्भ ग्रंथसुची

१) उदासी बि.ना., विदर्भातील मागील गेल्या ५० वर्षातील घडामोडी लेखमाला वर्ष १९८५.

२) कारंजकर, भि.दे., अमरावती शहराचा इतिहास, प्रकाशक- श्री. दा.मुळे, मुख्याधिकारी, नगरपालिका, अमरावती प्रकाशन वर्ष १९७८

३) पाठक दमयंती, भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात वैदर्भिय महिलांचे योगदान (१८८५-१९४७) प्रकाशक श्री मंगेश प्रकाशन श्री शांतीदुर्गा निवास, २३, नागपूर-१०, आवृत्ती २०१३.

❑❑❑

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATIO

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue - 223

अर्थभारती

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक

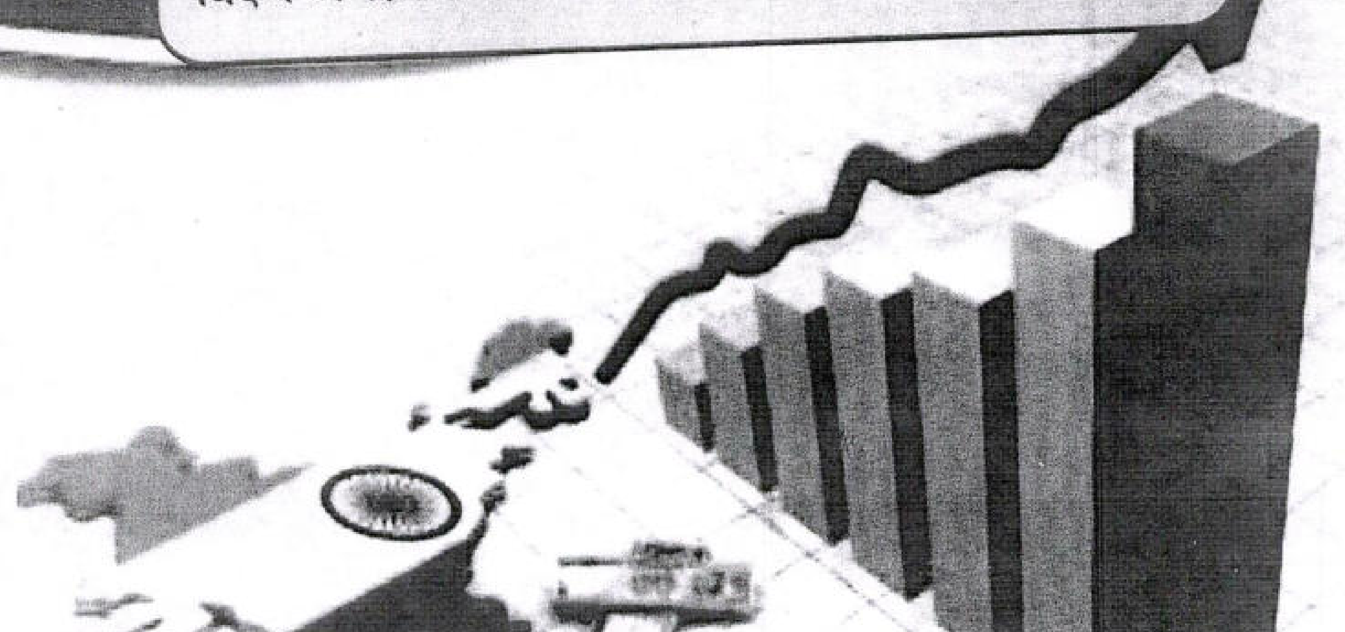

Guest Editor::
Dr. Suresh B. Bijave
Principal,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India.

Executive Editor::
Dr. Lajwanti R. Tembhurne
Head, Dept. of Economics,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amara...

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. ...

...Impact Factor (SJIF)
...Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

ISSN : 2348-7143
February-2020

pact Factor - 6.625 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue - 223

अर्थभारती

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक

Guest Editor :
Dr. Suresh B. Bijave
Principal,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India.

Executive Editor :
Dr. Lajwanti R. Tembhurne
Head, Dept. of Economics,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद [illegible] वार्षिक अधिवेशन विशेषांक February-2020
Peer Reviewed Journal

भारताचा आर्थिक विकास आणि रोजगाराची प्रवृत्ती

डॉ. किशोर दि. [illegible]
विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :-

एकुण रोजगारामध्ये 2011-12 ते 2017-18 या काळात झालेली घट अनपेक्षित अशीच म्हणावी लागेल. देशातील कृषी आणि निर्माणी क्षेत्रात रोजगारात झालेली घट आणि इतर क्षेत्रातील अल्पशी रोजगार वाढ एकुण रोजगारामध्ये वाढ करण्यात अपयशी ठरली आहे. आर्थिक सुधारणांच्या नंतरच्या काळात देशाच्या सकल देशी उत्पादनात (GDP) झालेली वाढ आणि त्या तुलनेत रोजगार वाढ यामध्ये एकवाक्यता नाही. देशातील सार्वजनिक संघटीत क्षेत्रातील रोजगार निर्माणा बाबतची नकारात्मकता अधिक निराशेच्या गर्तेत लोटणारी आहे. आकड्यांमध्ये झालेला आर्थिक विकास रोजगारीचे आकडे वाढवू शकला नाही हे स्पष्ट होते. देशात बेरोजगारी वाढत असतांना पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रीयांची बेरोजगारी अधिक आहे.

प्रस्तावना :-

रोजगार निर्मिती हा भारताच्या विकास अजेंड्यावरील एक महत्वाचा विशय राहिलेला आहे. कोणत्याही देशात रोजगार वाढ हा त्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा एक निर्देशक मानल्या जातो. देशातील रोजगार संख्या ही त्या देशातील विकास स्तरावर अवलंबून असते. गेल्या दोन दशकापासून भारताच्या आर्थिक विकासाचा स्तर आणि आर्थिक विकासाची गती वाढलेली दिसून येते. या आर्थिक विकासातील वाढीचा देशातील रोजगारावर होणारा परिणाम आणि हा परिणाम कोणत्या दिशेने झाला याचे अध्ययन हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे. विकासामुळे रोजगारीचा निरपेक्ष स्तर वाढला असला तरी या विकासासोबत बेरोजगारी देखील मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली आहे. देशात आर्थिक विकास बेरोजगारीची समस्या सोडविण्यात अपयशी ठरली आहे काय ? असा प्रश्न निर्माण होतो. भारतासारख्या विकसनशील देशात बेरोजगारीचे मुख्य कारण भौतिक भांडवलाची कमतरता हे असल्याचे आढळून येते. देशात सातत्याने वाढणारी लोकसंख्या यामुळे देशातील श्रमशक्तीत सतत पडणारी भर यामुळे बेरोजगारी वाढण्यास चालना मिळालेली आहे. श्रम शक्तीच्या वाढीच्या तुलनेत सापेक्षत: कमी असलेला भांडवल निर्मितीचा दर, विकसीत देशातून अधिकतर होणारी भांडवली तंत्रज्ञानाची आयात, शेती क्षेत्रात असणारे अतिरिक्त श्रमाचे अस्तीत्व आणि अनेक ठिकाणी अनावश्यक भांडवली तंत्राचा वापर यामुळे देशात रोजगार संधी कमी झालेल्या आहेत. देशातील असमान शेती वितरण, शेतीमध्ये सिंचनाचा अभाव, रस्ते, उर्जा, दूरसंचार यासारख्या पायाभूत सुविधांची कमतरता हे घटकही बेरोजगारीला कारणीभूत ठरतात. भारतासारख्या मोठ्या लोकसंख्येच्या देशात लोकसंख्या वाढीच्या उच्च दरासोबत रोजगार निर्मितीचा दर उच्च आणि स्थिर असला पाहिजे परंतु भरतातील रोजगार दर आवश्यकतेनुसार वाढला नाही.

आर्थिक विकास व रोजगार संधी :-

भारताच्या आर्थिक नियोजनाचा मुख्य उद्देश गरजेनुसार देशात रोजगार निर्माण करणे, सोबतच आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्यांना रोजगार पुरविणे आणि आवश्यकतेनुसार श्रमशक्ती निर्मान करून घेणे हा

ISSN : 2348-7143
February-2020

होता. 1991 च्या आर्थिक सुधारणांमागे देशाच्या आर्थिक विकासाला गती देऊन रोजगार संधीमध्ये झपाट्याने वाढ घडवून आणने हा हेतू होता. 1983 ते 1994 दरम्यान भारताच्या आर्थिक विकासाचा दर 5.50% च्या आसपास होता. तर याच काळात रोजगार वाढीचा दर वार्षिक 2% इतका होता. जो 1993-94 ते 1999-2000 या काळात 1.57 % इतका कमी झाला याच काळात अर्थव्यवस्थेचा विकास दर 6% पेक्षा अधिक झालेला दिसून येतो. 1999-2000 ते 2004-2005 दरम्यान मात्र रोजगारामध्ये 2.48% ची वार्षिक वाढ झाली. परंतु संघटीत क्षेत्रातील रोजगार वाढ 1983 ते 1994 या काळात वार्षिक 1.2 % होता तो 1994 ते 2008 दरम्यान 0.05 % इतका विक्रमी कमी झालेला असल्याचे आढळून येते. याचवेळी सकल राष्ट्रीय उत्पादन वाढीचा दर 2009-10 मध्ये 8.6 % असलयाचे आढळून येते. त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास दर देशात कितपत रोजगार निर्माण करू शकला हा प्रश्न निर्माण होतो. संघटीत सार्वजनिक क्षेत्राची रोजगार निर्माणबाबतची स्थिती तर अधिक भयंकर असल्याचे निदर्शनास येते. आर्थिक सुधारणानंतरच्या काळात या क्षेत्रातील रोजगार वाढ नकारात्मक (-0.65 %) होतो तर खाजगी संघटीत क्षेत्रामध्ये ही वाढ वार्षिक 1.75 % इतकी असल्याचे निदर्शनास येते. अर्थात आर्थिक सुधारणांमुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील कमी झालेल्या रोजगाराची पुर्तता करण्यात खाजगी क्षेत्र देखील अपयशी ठरलयाचे दिसून येते. NSSO च्या 68 व्या पाहणी अहवालानुसार सामान्य स्थितीच्या आधारावर एकुण रोजगार दर 2011-12 मध्ये 39.2% वरून 38.6% पर्यंत कमी झाला. 2004-05 आणि 2009-10 च्या दरम्यान पाच वर्षात केवळ 2.7 मी. नोकरीची निर्मिती झाली आणि याच वेळी GDP मध्ये मात्र 8% ने वाढ झालेली आहे.

संघटीत क्षेत्रातील रोजगार वाढीचा दर

क्षेत्र	1983-1994	1994-2008	2009-2010	2010-2011
सार्वजनिक	1.53	-0.65	0.4	-1.8
खाजगी	0.44	1.75	4.5	5.6
एकुण	1.20	0.05	1.9	1.0

भारतातील क्षेत्रनिहाय रोजगार, श्रमशक्ती आणि बेरोजगारीची प्रवृत्ती :-

अलीकडच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्था अशा एका काळात प्रवास करीत आहे ज्या काळात शेतीवर आधारलेले लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होत जाऊन इतर गैर कृषी क्षेत्रावर आधारलेले लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत आहे. लोकसंख्येतील हा संरचनात्मक बदल शेतीवरील लोकसंख्येचे अवलंबीत्व कमी होत असल्याचे दर्शवित आहे. याचवेळी भारताच्या लोकसंखेत युवा आणि शिक्षीत लोकसंख्या वाढत असतांना लोकसंख्येतील हा संचरनात्मक बदल लक्षात घेण्यासारखा आहे.

भारतातील क्षेत्रनिहाय रोजगार, श्रमशक्ती आणि बेरोजगारीची प्रवृत्ती दर्शक तक्ता

(आकडे मिलीयनमध्ये)

क्षेत्र	लोकसंख्या			युवकांची संख्या (15 ते 29 वर्षे)		
	2004-2005	2011-2012	2017-2018	2004-2005	2011-2012	2017-2018
कृषी	268.7	231.9	205.3	85.7	60.7	41.8
निर्माणी	53.9	59.8	56.4	22.4	22.1	18.5
गैर-निर्माणी	29.4	55.3	58.9	11.6	19.4	17.8
सेवा	107.3	127.3	144.4	34.5	35.7	37.6
एकुण रोजगार	459.4	474.2	465.1	154.2	138.0	115.7

श्रमशक्ती	470.2	484.8	495.1	[illegible]	147.0	140.7
शिक्षणामधील युवा शक्ती				[illegible]	99.0	127
श्रमीक लोकसंख्या प्रमाण (WPR) %	42	38.6	34.7	[illegible]	41.9	31.4
श्रमशक्ती भगीदारी सर्वसाधारण स्थिती LFPR (%)	43	39.5	36.9	[illegible]	44.6	38.4
बेरोजगारी दर (UR)	2.3	2.2	6.1	[illegible]	6.1	17.8
बेरोजगारी दर (UR) साप्ताहिक	3.4	3.0	8.8	[illegible]	6.8	21.4

स्त्रोत :- CSE Working paper 2009-04 [illegible] NSS and PLFS Data

एकुण रोजगारामध्ये कृषी क्षेत्रचा वाटा 2004-05 ते 2017-[illegible] सतत कमी झाला आहे. 2004-05 ते 2011-12 या काळात 268.7 मिलीयन इतका असलेला [illegible] 231.9 मिलीयन पर्यंत कमी झाला. रोजगारामध्ये वार्षिक सरासरी 4.0 मि. इतकी घट या [illegible] झालेली आहे. याच काळात कृषी क्षेत्रातील रोजगारात 15 ते 29 या वयोगटातील युवकांची [illegible] मी. वरून 41.8 मी. म्हणजेच वार्षिक सरासरी 3.25 मी. ने कमी झालेली निदर्शनास येते.

निर्माणी क्षेत्राचा एकुण रोजगारातील वाटा 2004-05 ते [illegible]-12 या काळात 53.9 मी. वरून 59.8 मी. पर्यंत वाढला म्हणजेच वार्षिक 0.74 मी. ने या क्षेत्रात या [illegible] रोजगार वाढला तर 2011-12 ते 2017-18 या काळात निर्माणी क्षेत्राचा एकुण रोजगारामध्ये वाढ [illegible] 59.8 मी. वरून 56.4 मी. झाला अर्थात या काळात त्यात वार्षिक 0.57 मी. ने घट झाली. [illegible]-05 ते 2017-18 या काळात निर्माणी क्षेत्रात वार्षिक 0.21 मी. रोजगार संधी वाढल्याचे दिसून येते. [illegible] या क्षेत्रात युवकांची संख्या 22.4 मी. वरून 18.5 मी. पर्यंत कमी झाल्याचे निदर्शनास येते.

गैर निर्माणी क्षेत्रामध्ये 2004-05 मध्ये 29.4 मी. [illegible] होता तो 2011-12 मध्ये 55.3 मी. इतका झाला तर 2017-18 मध्ये 58.9 मी. झाला. म्हणजेच या [illegible] वार्षिक 2.45 मी. लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध करून दिली. याचवेळी रोजगारामध्ये या क्षेत्रातील [illegible] 11.5 मी. वरून 17.8 मी. पर्यंत वाढली. 2004-05 मध्ये एकूण रोजगारात सेवा क्षेत्राने 107.3 [illegible] दिला. तो 2011-12 मध्ये 127.3 मी. झाला आणि 2017-18 मध्ये 144.4 मी. झाला. म्हणजेच [illegible] सरासरी वार्षिक 3.1 मी. लोकांना रोजगार दिला असल्याचे स्पष्ट होते. याच काळात या क्षेत्रात [illegible].5 मी. वरून 37.6 मी. म्हणजेच 3.1

मिलीयन रोजगार मिळाला. 2011-12 ते 2017-18 या काळात एकूण रोजगार 474.2 मी. वरून 465.1 मी. पर्यंत कमी झाला. अर्थात त्यात या सात वर्षात वार्षिक जवळपास 1.5 मी. ने घट झाली असल्याचे निष्पन्न होते. या कालावधीमध्ये शिक्षणामधील युवकांचा सहभाग वाढल्याचे दिसून येते. तर बेरोजगारी सर्वसामान्य स्थिती आणि साप्ताहिक स्थितीमध्ये वाढलेली निदर्शनास येते. वरिल आकडेवारी वरून गैर निर्माण क्षेत्रामध्ये केवळ सेवा क्षेत्र रोजगार निर्मिती करीत आहे असेच म्हणावे लागेल. 2011-12 आणि 2017-18 च्या दरम्यान शेती आणि निर्माणी क्षेत्रातील रोजगार घटला असून श्रम बाजारात श्रमाची मागणी कमी होत आहे. श्रमाच्या पुरवठ्याच्या दृष्टीने पाहिल्यास याच काळात लाखो युवकांनी आपले शिक्षण आणि प्रशिक्षण पूर्ण केल्याचे दिसून येते आणि ते रोजगार मागत आहेत. परिणामत: मोठ्या प्रमाणावर खुली बेरोजगारी दृष्टीस पडते आहे.

सामान्य स्थितीनुसार बेरोजगारी दर्शक तक्ता (2015-2016)

अंदाज	ग्रामिण क्षेत्र			शहरी क्षेत्र			एकूण		
	पुरूष	स्त्रीया	इतर	पुरूष	स्त्रीया	इतर	पुरूष	स्त्रीया	इतर
श्रमशक्ती भागीदारी (LIPR)	77.3	26.7	53.0	69.1	16.2	43.5	75.0	23.7	50.3
श्रमीक लोकसंख्या प्रमाण (WPR)	74.1	24.6	50.4	66.8	14.3	41.4	72.1	21.7	47.8
बेरोजगारी (UR)	4.2	7.8	5.1	3.3	12.1	4.9	4.0	8.7	5.0

स्रोत : Govt. of India ECO. Survey 2016-17 (New Delhi) मिश्र-पुरी, भारतीय अर्थव्यवस्था

बेरोजगारीच्या संबंधीत वरिल प्राप्त आकड्यांवरून स्पष्ट होते की, सामान्य स्थिती दृष्टीकोणानुसार 2015-16 मध्ये LFPR 50.3% होता तर श्रमीक लोकसंख्या प्रमाण 47.8 टक्के आणि सरासरी बेरोजगारी दर 5.0% होता. जो 2011-2012 च्या तुलनेत वाढलेला असल्याचे सारणी वरून हे स्पष्ट होते. स्त्रीयांचा बेरोजगारी दर पुरूषांच्या तुलनेत शहरी आणि ग्रामिण अशा दोन्ही क्षेत्रात अधिक असल्याचेही यावरून स्पष्ट होते.

समारोप :-

थोडक्यात आर्थिक सुधारणा काळात भारताच्या विकासाचा दर वाढत गेला असला तरी हा विकास रोगार निर्माण करण्यात पूर्णत: यशस्वी झाला नाही. रोजगारी व बेरोगारीची प्रवृत्ती लक्षात घेता अलीकडच्या काळात श्रमशक्तीच्या उपलब्धतेच्या तुलनेत रोजगारी निर्माण न झाल्यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले आहे.

संदर्भ :-

1. पुरी, मिश्रा, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशींग हाऊस, दिल्ली, 2018
2. Meherotra, Jajati, India's Employment Crisis - Rising Education level and falling non-agricultural Job growth, Oct, 2019.
3. http://www.economicsdiscussion.net

283

2019-2020

ISSN 2320 - 0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९४१
(जुलै-डिसेंबर २०१९ / खंड १२, अंक २)

- लहान राज्यांची संकल्पना आणि आव्हाने
- गन्नर मिर्दल यांचे Economic Theory and Under-Developed Regions
- वर्तमान वित्तीय स्थिरतेबाबत रिझर्व्ह बँकेची भूमिका
- Revising Methodologies and Fund Distribution Formulae : The need of the hour for Vidarbha's Development
- प्रादेशिक व्यापक आर्थिक भागीदारी आणि भारत : एक दृष्टीक्षेप
- ओला दुष्काळ : स्वरूप, परिणाम व उपाय
- Impact of Socio-Economic Factors on the Choice of Higher Education : with Special reference to Nagpur City
- Effectiveness of Anti-Poverty Programme : An Evaluation on Micro Level Study of Amravati District
- महात्मा गांधीची विश्वस्त संकल्पना – आधार भारतीय तत्त्वज्ञानाचा
- ग्रंथ परिचय
- ४३ व्या वार्षिक अधिवेशनाचा अहवाल

ISSN 2320-0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९४१

(जुलै-डिसेंबर २०१९/ खंड १२, अंक २)

□ प्रमुख संपादक □
दि.व्यं.जहागिरदार

□ सल्लागार मंडळ □
श्रीनिवास खांदेवाले
सुनील शिंदे
प्रतिभा काळमेघ
आशीष महातळे

□ संपादकीय पत्रव्यवहार □
दि. व्यं. जहागिरदार
''व्यंकटेश'', १२, गुलमोहर कॉलनी,
कॅम्प, अमरावती – ४४४ ६०२
दूरध्वनी (०७२१)-२६६१८५१, मो. ९८२२९२२९५१

अनुक्रमणिका

- लहान राज्यांची संकल्पना आणि आव्हाने
  - आर.बी.भांडवलकर १
- गन्नर मिर्दल यांचे Economic Theory and Under - Developed Regions
  - मुक्ता जहागिरदार............................ ०८
- वर्तमान वित्तीय स्थिरतेबाबत रिझर्व्ह बँकेची भूमिका
  - विजय रमाकांतराव रोटे १८
- Revising Methodologies and Fund Distribution Formulae: The need of the hour for Vidarbha's Development
  - Kapil D. Chandrayan.................. २५
- प्रादेशिक व्यापक आर्थिक भागीदारी आणि भारत : एक दृष्टीक्षेप
  - अंजली कुळकर्णी........................... ३३
- ओला दुष्काळ : स्वरूप, परिणाम व उपाय
  - वनिता चोरे, जे.व्ही.गायकवाड आर.बी.भांडवलकर..................... ४२
- Impact of Socio-Economic Factors on the Choice of Higher Education : with Special reference to Nagpur City
  - Samit L. Mahore.................. ५४
- Effectiveness of Anti-Poverty Programme : An Evaluation on Micro Level Study of Amravati District
  - Rajshree A. Raibhog............... ६८
- महात्मा गांधीची विश्वस्त संकल्पना – आधार भारतीय तत्त्वज्ञानाचा
  - प्रशांत हरमकर ७६

• ग्रंथ परिचय •

- 'ग्रामीण विकासाची वाटचाल'
  - दिपाली पडोळे....................... ८५
- ४३ व्या वार्षिक अधिवेशनाचा अहवाल ८८

****************************ISSN 2320-0197**

ओला दुष्काळ : स्वरूप, परिणाम व उपाय

वनिता चोरे
सहयोगी प्राध्यापक
(कै.) एन.ए.देशमुख महाविद्यालय,
चांदूरबाजार

जे.व्ही.गायकवाड
सहयोगी प्राध्यापक
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती.

आर.बी.भांडवलकर
सहयोगी प्राध्यापक
अमोलकचंद महाविद्यालय,
यवतमाळ

(जगदंबा महाविद्यालय, अचलपूर येथे 'ओला दुष्काळ' या विषयावर परिसंवाद आयोजित केला होता. त्या परिसंवादात तीन वक्त्यांचा सहभाग होता. त्याच्या आधारावर तीन वक्त्यांकडून लेख तयार करून घेतला. विभाग 'अ' मध्ये वनिता चोरे, विभाग 'ब' मध्ये जे.व्ही.गायकवाड आणि विभाग 'क' मध्ये आर.बी. भांडवलकर यांचे विचार आले आहेत.)

विभाग 'अ'

(स्वरूप)

प्रास्ताविक :

जागतिक हवामान बदलाचा परिणाम जगामध्ये सर्वत्र निदर्शनास येत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थाही त्यामध्ये आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ही प्रामुख्याने कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था असून आजही प्राथमिक क्षेत्र, कृषिक्षेत्रावर भारतातील ५८.९७ प्रतिशत लोकसंख्या विसंबून आहे. किंबहुना रोजगार निर्माण करणारे क्षेत्र आहे. परंतु आज हवामान बदलामुळे कृषी उत्पादनावर विपरीत परिणाम होत आहे. शेतकऱ्यांना भीषण समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामध्ये सर्वात मोठी समस्या म्हणजे दुष्काळ आहे. दुष्काळ सदृश्य स्थितीला सामोरे जाण्याकरिता सरकारची धोरणे, दीर्घकालीन उपाययोजना कशी असावी हे प्रश्न निर्माण झाले. महाराष्ट्रामध्ये गेल्या दशकात २०१०-२०२० मध्ये दुष्काळ सदृश्य स्थितीमध्ये २०१३ मध्ये ऐतिहासिक अतिवृष्टीमुळे निर्माण झालेला ओला दुष्काळ व २०१९-२०२० मध्ये निर्माण झालेला ओला दुष्काळ यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची बदलती स्थिती विशेषत: कृषी क्षेत्रासंदर्भातील स्थितीचे विश्लेषण, विशेषत: परिणाम व उपाययोजना यांचे विवेचन या लेखात केले आहे.

दुष्काळाचे स्वरूप :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी उत्पादनातील वाढ प्रतिहेक्टर १ प्रतिशतपर्यंत होती. ती या दशकामध्ये ०.१० प्रतिशत पेक्षा कमी आहे. वास्तविक लोकसंख्या वाढ व आर्थिक वृद्धि दर वाढीच्या वेगामध्ये व्यस्त प्रमाण आहे. आर्थिक वृद्धी दर नियोजनातील उद्दिष्टापेक्षा कमी होत आहे. सांख्यिकीय माहितीच्या आधारे कृषी क्षेत्रातील पिकांची आणेवारी घटत असतांना दिसून येते. व्यापारी पिकांच्या उत्पादन वाढीपेक्षा अन्नधान्य उत्पादन वाढीची गती कमी होत आहे. राज्यनिहाय उत्पादन वाढ भिन्न आहे. महाराष्ट्र राज्यामध्ये उत्पादन वृद्धिदर १.५६ पेक्षा कमी आहे. त्यामुळे कृषी उत्पादन संदर्भात विविध समस्या निर्माण होत आहे.

दुष्काळ सदृश्य स्थिती निर्माण होण्याची प्रमुख कारणांमध्ये प्रामुख्याने हवामान बदल, महाचक्रीवादळ, क्यार वारे, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकासामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापर, पर्यावरणातील

बदल, उत्सर्जन, विकासाची बदलती व्यूहरचना, कार्बन डाय ऑक्साईडचे वाढते प्रमाण या सर्वांचा परिणाम म्हणजे मान्सूनची प्रतिकूलता व त्यामुळे निर्माण होणारा मुख्य प्रश्न म्हणजे दुष्काळ. कधी कमी पावसामुळे कोरडा दुष्काळ तर कधी अतिवृष्टीमुळे ओला दुष्काळ. सद्य:स्थितीत संपूर्ण महाराष्ट्राला अतिवृष्टीने ग्रासले आहे. नव्हेतर महाराष्ट्र राज्यामध्ये या दशकामध्ये कमी-अधिक प्रमाणात दुष्काळाची स्थिती आहे. मागील चार वर्षात कोरडा दुष्काळ व या वर्षात ओला दुष्काळ आहे.

जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे जीवाश्म इंधन (Fossils) मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होऊन कार्बन डाय ऑक्साईडचे मोठ्या प्रमाणावर उर्त्सजन होते. अमेरिका, चीनमध्ये उत्सर्जन सर्वात जास्त असून भारतामध्येही उर्त्सजन होत आहे. विकसनशील देशांनी कार्बन डाय ऑक्साईड चे प्रमाण कमी करण्याचा प्रयत्न करणे अत्यंत गरजेचे आहे. हरित गृहांमधून निघणाऱ्या वायुद्वाराही कार्बन डाय ऑक्साइड बाहेर पडतो. भारतामध्ये हे प्रमाण वाढत असून ते कमी करण्याकरिता प्रयत्नशील असणे गरजेचे आहे.

भारतामध्ये दुष्काळाची स्थिती प्रादेशिक स्तरावर भिन्न आहे. दुष्काळाची स्थिती म्हणजे नैसर्गिक समस्या. ही इतरांपेक्षा भिन्न असते. ही स्थिती आर्थिक, पर्यावरण व सामाजिक क्षेत्राला विशिष्ट काळात नुकसानकारक ठरते, कारण दुष्काळ हा सर्वच विभागातील हवामान विविधतेचा भाग आहे. त्यामुळे दुष्काळाचे स्वरूप, समस्या व उपाययोजना भिन्न आहे. या अनुषंगाने मध्यम व जास्त पावसाच्या प्रदेशातील कृषी क्षेत्राच्या संशोधनाकडे दुर्लक्ष होता कामा नये. दुष्काळामुळे कोरडवाहू शेतीचे प्रश्न अजून गंभीर होऊन शेतकरी आत्महत्येकडे वळत आहे. महाराष्ट्रामध्ये आजही सरासरीने दररोज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहे. विदर्भामध्येही शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे दुष्काळाचे नियंत्रण करण्याकरिता विविध दीर्घकालीन योजना विकसित करणे गरजेचे आहे.

दुष्काळाची स्थिती :

जून ते सप्टेंबर या कालावधीत कमी किंवा जास्त पावसाच्या प्रमाणामुळे दुष्काळाची स्थिती निर्माण होते. साधारण: जून ते सप्टेंबर या कालावधीत जेथे ५० मि.मि. ते ११५० मि.मि. पेक्षा सरासरीने पाऊस जास्त आहे तेथे ओला दुष्काळ व जेथे ४५० मि.मि. पेक्षा सरासरीने पाणी कमी आहे तेथे कोरडा दुष्काळ या मापदंडाने पिकांच्या आणेवारीनुसार दुष्काळाची स्थिती निर्धारित केली जाते.

भारतामध्ये राष्ट्रीय कृषी आयोगाने दुष्काळाचे तीन प्रकारे वर्गीकरण केले आहे.

अ) हवामान विषयक

ब) कृषीविषयक

क) जलविषयक

महाराष्ट्रातील दुष्काळाची स्थिती यावर्षी फार भिन्न असलेले निदर्शनास येते. जून, जुलै मध्ये पावसाने सरासरी गाठली नाही. ऑगस्ट, सप्टेंबर मध्ये धरणामध्ये पाण्याचा साठा कमी झाला. ऑक्टोबर मध्ये मात्र धरण क्षेत्रात अतिवृष्टी झाल्यामुळे नद्यांचा विसर्ग वाढला, नदीकाठच्या गावांना सतर्क करावे लागले. पुलावरून पाणी गेल्यामुळे अनेक गावांचा संपर्क तुटला. अनेक व्यक्ती अडकून पडल्या, पिकांची मोठ्या प्रमाणावर हानी झाली. गावांत

ISSN 2320-0197

पुराचे पाणी शिरले. एकीकडे पावसाची प्रतीक्षा करीत असतांना दुसरीकडे नदीकाठच्या गावांवर ओला दुष्काळ सहन करण्याची वेळ आली. परतीच्या मुसळधार पावसामुळे शेतकऱ्यांच्या हातातोंडाशी आलेला घास हिरावला गेला. कोट्यावधींचे नुकसान झाले. परतीच्या अवकाळी पावसामुळे ऐन दिवाळीत शेतकऱ्यांवर जणू संक्रात आली. साठ प्रतिशत शेतकऱ्यांना याचा मोठा फटका बसला आहे. नोव्हेंबर व डिसेंबर पर्यंत अवकाळी पाऊस सुरूच होता. त्यामुळेही मोठे नुकसान झाले आहे. अतिपावसामुळे रोगांचा प्रादुर्भाव होऊन अनेक समस्या निर्माण झाल्या. गावांमध्ये साथीचे आजार निर्माण झाले.

महाराष्ट्रातील ओल्या दुष्काळाचे स्वरूप :

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषिक्षेत्राचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. महाराष्ट्रामध्ये १९७३ मध्ये मोठा दुष्काळ पडला होता. या दुष्काळावर मात करण्याकरिता तत्कालीन मुख्यमंत्री स्व.वसंतराव नाईक यांनी अनेक प्रकल्प राबविण्यास सुरुवात केली. अन्नधान्याची चणचण दूर करण्याकरिता हरितक्रांतीला प्राधान्य दिले. याचा परिणाम कृषी उत्पादनात वाढ झाली. परंतु ज्वारीच्या उत्पादनात मात्र ४२.२ लाख टनावरून ३४.७ लाख टनापर्यंत घट झाली.

महाराष्ट्र मागील चार दशकापासून दुष्काळाला सामोरे जात आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील दर हेक्टरी शेतमालाचे उत्पादन भारतातील दर हेक्टरी उत्पादनापेक्षा बरेच कमी आहे. महाराष्ट्रामध्ये साधारणत: जून ते सप्टेंबर दक्षिण-पश्चिमी मान्सून, बंगालचा उपसागर, अरबी समुद्राकडून वाहणाऱ्या मोसमी वाऱ्यांमुळे पाऊस पडतो. अनेक गावामध्ये अतिवृष्टीमुळे सरासरीने ७५० मि.मि. जास्त पाऊस पडल्यामुळे ओला दुष्काळ निर्माण झाला.

महाराष्ट्र अशा प्रकारे वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळाला सामोरे जात आहे. महाराष्ट्राची भौगोलिक परिस्थिती बघता दुष्काळाचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. महाराष्ट्रामध्ये आजही कृषीचे ८१.४ प्रतिशत क्षेत्र पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. काही भागात अतिवृष्टीमुळे ओला दुष्काळ, पूर येतात तर काही भाग कोरड्या दुष्काळाच्या छायेत असतो. सातत्याने हे चक्र फिरत आहे. महाराष्ट्रामध्ये २०१३ मध्ये जुलै अखेर पर्यंत विशेषत: विदर्भामध्ये ऐतिहासिक अतिवृष्टीमुळे पश्चिम विदर्भात अमरावती महसूल विभागात अकोला, वाशिम, बुलढाणा, यवतमाळ आणि अमरावती जिल्ह्यात १.५ ते दुपटीने जास्त पाऊस पडल्यामुळे ओल्या दुष्काळाची स्थिती होती. ३,५०,००० हेक्टर शेतीखालील क्षेत्र हे पाण्याखाली आल्यामुळे खरीप पिकांचे ५० प्रतिशत पेक्षा जास्त नुकसान झाले. मागील चार वर्षापासून कोरडा दुष्काळ असतांना यावर्षी पुन्हा ओला दुष्काळाचे सावट महाराष्ट्राभर आहे.

जून, जुलै या महिन्यात सरासरी पेक्षाही कमी पाऊस होता. कोरडा दुष्काळ पडणार असे वाटत असतांनाच ऑगष्ट व सप्टेंबर मध्ये पावसाने सरासरी गाठली. शेतकऱ्यांच्या आशा पल्लवित होत असतांना ऑक्टोबर मध्ये परतीचा पाऊस व नोव्हेंबर मध्ये अवकाळी पावसाने शेतीक्षेत्राचे फार मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले.

महाराष्ट्र राज्यातील ३५८ तालुक्यांपैकी ३२५ तालुक्यात या पावसाचा तडाखा बसला व मोठे संकट ओढावले. सप्टेंबर मध्ये मराठवाडा-विदर्भामध्ये धरणाची पातळी खाली गेलेली असतांना आज धरणे-बंधारे अतिवृष्टीमुळे भरले आहेत.

अवकाळी ९०% पावसाने महाराष्ट्रात बिकट परिस्थिती निर्माण झाली आहे. ३२५ तालुक्यातील ५४,२२,००० हेक्टर वरील पिकांची वाताहत झाली त्यामुळे सोयाबीन, तूर, कापूस, फळबागा, बागायती क्षेत्रांचे मोठे नुकसान झाले. महाराष्ट्रामधील सहा महसूल विभागनिहाय नुकसानीचे आकडेवारी बघितल्यास कोंकण - ४६ तालुके (९७,००० हेक्टर), नाशिक - ५२ तालुके (६,००० हेक्टर), पुणे - ५१ तालुके (२२ लाख हेक्टर), अमरावती- ५६ तालुके (१२ लाख हेक्टर), नागपूर-४८ तालुके (४०,००० हेक्टर)

साधारणतः ५३ हजार हेक्टरवरील फळबाग, १ लाख ४४ हजार हेक्टर भात पीक, दोन लाख हेक्टर ज्वारी आणि बाजरी, ५ हेक्टरवरील मका, १९ लाख हेक्टरवर सोयाबीन आणि १९ लाख हेक्टरवर कापूस पिकांचे नुकसान झाले आहे.

मुख्य कारण हवामान बदल यामुळे पडणारा अवकाळी पाऊस, मानवी चंगळवादी जीवनमानमुळे पृथ्वीवरील संपूर्ण चित्रच पालटले. पूर्वी २७ नक्षत्रे होती. परंतु आता दुष्काळ आणि ढगफुटी अशी दोनच नक्षत्रे आहेत असे म्हटले जाते. अतिवृष्टीमुळे शेतकरी संकटग्रस्त होऊन, शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती कमी होऊन ग्रामीण अर्थकारणाला पुन्हा झळ पोहोचणार आहे.

विभाग 'ब'

(परिणाम)

प्रस्तावना :

दुष्काळ ही प्राचीन काळापासून चालू असलेली वस्तुस्थिती होय. दुष्काळ म्हणजे एकूण अन्नधान्याच्या प्रदीर्घ तीव्रतम तुटवड्यामुळे उद्भवणारी परिस्थिती असून ज्यामध्ये उपासमार, कुपोषण, गरिबी-बेकारी वाढते त्याचबरोबर लोकसंख्येच्या मूलदरात मोठ्या प्रमाणात वृद्धी होते. दुष्काळ हा निसर्गनिर्मित आणि मानवनिर्मित स्वरूपाचा आढळतो. निसर्गनिर्मित दुष्काळामध्ये सर्व लोकांची सरसकट उपासमार होऊन गुरे-ढोरे आणि वित्तहानी मोठ्या प्रमाणावर होते. आधुनिक काळात दुष्काळाचे श्रीमंतापेक्षा गरीब लोकांना अधिक गंभीर परिणाम भोगावे लागतात. साधारणपणे दुष्काळात किंमती वाढतात, बेकारी वाढते, बाजारात धान्य असूनही गरिबीमुळे बहुजन वर्गाला अन्नधान्य मिळत नाही. दुष्काळी परिस्थितीमध्ये अन्नधान्याच्या किंमती वाढतात. बाहेरून धान्य विकत घेणे अशक्य होते. त्यामुळे उपासमार, अर्धपोटी राहणे, कुपोषण अनुभवास येते. लोकांचे आरोग्य बिघडते. उपासमारीमुळे किंवा रोगराईमुळे मृत्यूही ओढवतो. कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेत दुष्काळाची वैशिष्ट्ये म्हणजे कौटुंबिक आणि ग्रामीण जीवन मोठ्या प्रमाणावर उद्ध्वस्त आणि विस्कळीत होते.

भारतात पडणाऱ्या दुष्काळाची विविध कारणे आहेत. जसे देशातील पडणारा अनियमित पाऊस आणि हवामान बदल. जंगल तोड मोठ्या प्रमाणात, पूर व अवर्षण याचा शेतीवर अनिष्ट परिणाम होतो. दुष्काळामुळशेती उत्पादन घटल्यामुळे

वाहतुकीचे साधने अपुरी असल्याने धान्य वितरण प्रादेशिक जरुरीनुसार शक्य होत नाही. परिणामत: अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत. दुष्काळी परिस्थिती उद्भवल्यास (वारंवार) बेकारी वाढून चोऱ्याच व दरोड्याचे प्रमाण वाढते. भिकाऱ्यांची संख्या वाढते. सामाजिक अस्वस्थता वाढून गुन्हेगारी प्रवृत्तीत वाढ होते. पिण्याचे पाणी, गुरांना चारा, किंमतीवर निमंत्रण ठेवता येत नाही. एकूण देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर दुष्काळाचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिणाम होतांना आढळतात. संपूर्ण सजीव घटकावर (मानव, प्राणी, वनस्पती इत्यादी) प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. दुष्काळाचे विविध परिणाम पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) शेती क्षेत्रावरील परिणाम -

बहुसंख्य लोकांच्या उपजीविकेचे साधन आजही शेती क्षेत्र आहे. शेती क्षेत्रातील उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात अनिश्चितता आढळते. वाढती लोकसंख्या रोजगारी अभावी शेती क्षेत्राकडे वळते. दुष्काळाचा सर्वात जास्त परिणाम शेतीवर होतांना आढळतो. शेतकरी, शेतमजूर आणि कृषीवर अवलंबून असणाऱ्या पूरक उद्योगांना याची मोठ्या प्रमाणावर झळ सहन करावी लागते. अलीकडे शेती हा व्यवसाय फायदेशीर नसल्याचे अनेक शेतकरी सांगत आहे. उत्पन्नापेक्षा उत्पादन व्यय जास्त येत असून शेती तोटयाची होत चालली आहे. त्यामुळे शेतकरी आत्महत्येकडे प्रवृत्त होतांना दिसतो.

१९९५ ते २०१५ या काळात महाराष्ट्रात जवळपास ६५ हजार शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. म्हणजेच जवळपास दररोज ३ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे स्पष्ट होते. मुंबई येथील टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सच्या अभ्यासानुसार शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दिवसेंदिवस कमी होत असून आरोग्य व शिक्षणावरील खर्च वाढत आहे. उत्पन्न आणि खर्चाचा ताळमेळ कसा साधायचा हा मोठा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. त्यातच दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाल्यास असे प्रश्न गंभीर होत असून शेती क्षेत्रावरील समस्येत वाढ होऊन शेतमालाचे उत्पादन कमी होत आहे. शेतीमधील उत्पादन कमी आणि आधारभूत किंमतीचा अभाव यामुळे शेतकरीवर्ग गंभीर संकटात सापडलेला आहे. दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी सरकार आर्थिक सहाय्य, मदत जाहीर करीत असले तरी प्रत्यक्षात गरजू शेतकऱ्यांपर्यंत ती मदत वेळेवर पोहचत नाही असे कृषीतज्ञ गिरीधर पाटील म्हणतात. थोडक्यात दुष्काळाचे सर्वात जास्त गंभीर परिणाम कृषीक्षेत्रावर होतात.

२) कृषीवर आधारित उद्योगावर प्रतिकूल परिणाम

दुष्काळाचे शेतीक्षेत्रावर जेवढे गंभीर परिणाम तेवढेच कृषीवर आधारित असणाऱ्या पूरक उद्योगावर होतात. दुष्काळी परिस्थितीमुळे शेतमालाचे उत्पादन कमी होते. अनेक उद्योगांना पुरेसा कच्चा माल मिळत नसल्यामुळे उद्योग बंद पडतात उद्योग बंद पडल्यामुळे बेकारीत वाढ होते.

३) ग्रामीण अर्थव्यवस्था ठप्प होते

सध्याच्या काळात महाराष्ट्रात सार्वत्रिक ओला दुष्काळ मोठ्या प्रमाणात पाहवायास मिळतो आहे. हिवाळ्यात सुद्धा पाऊस पडत असल्याने हवामानाचे चक्र उलटे फिरत आहे का? असा प्रश्न सर्वासमोर पडतो आहे. हाताशी आलेले सोयाबीन कांदे, फळे, कापूस, तूर, अतिपावसामुळे नष्ट होत

असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोर गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत. दुष्काळाचा शेती व्यवसायावर आणि शेतीपूरक व्यवसायावर गंभीर परिणाम होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांची/शेतमजूरांची क्रयशक्ती कमी होत आहे. उत्पन्न पुरेशे मिळत नसल्यामुळे ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था ठप्प होत असून अनेक श्रमिक व शेतकरी शहराकडे धाव घेत आहे. विविध अहवालातून पुढे आलेल्या माहितीनुसार दुष्काळाच्या प्रभावाखालील क्षेत्रात वाढ होत असल्याने ग्रामीण भागातील आर्थिक व्यवहारावर आणि बाजारपेठेवर मर्यादा येत असल्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था मंद गतीने वाटचाल करीत आहे.

४) स्थलांतराच्या प्रमाणात वाढ

दुष्काळामुळे स्थलांतराचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. ग्रामीण भागातून रोजगाराच्या शोधात गावच्या गाव स्थलांतरित होत असून गावे ओसाड होत आहेत. अमरावती जिल्ह्याचा विचार करता मेळघाट-धारणी विभागातील अनेक कुटुंबे शहराकडे धाव घेतांना आढळतात. स्थलांतराकडे प्रशासनाचे दुर्लक्ष होत असून शहरीभागातील समस्येत वाढ होत आहे.

५) जीवनावश्यक वस्तूच्या किंमतीत वाढ

दुष्काळाचा गंभीर दुष्परिणाम म्हणजे वस्तूंच्या किंमतीत भरमसाठ वाढ होतांना आढळते. रोजच्या जेवणातील कांदा, लसूण, भाजीपाला, तेल, डाळी, फळे यांच्या किंमतीत वेगाने वाढ झालेली दिसून येते. परिणामत: लोकांना पुरेशा प्रमाणात या सर्व वस्तू त्यांच्या उत्पन्नात घेता येत नाहीत. संतुलित आहाराचे उद्दिष्ट्ये साध्य होत नाहीत. त्यामुळे आरोग्य बिघडते. जीवनावश्यक वस्तूच्या किंमतीत वाढ झाल्यामुळे सरकारला त्यात हस्तक्षेप करावा लागतो. वेळप्रसंगी अनेक वस्तू इतर देशातून आयात करून देशातील जनतेला कमी किंमतीत पुरविण्याचे काम सरकारला करावे लागते. सरकारला याबाबतीत आर्थिक भार सहन करावा लागतो आहे. अवकाळी पावसामुळे तेलबियांचे आणि भाजीपाला, फळे यांचे भाव वाढत असल्याने गृहिणीचे बजेट कोलमोडले आहे.

६) राष्ट्रीयकृत बँक, सहकारी बँकांचे व्यवहार ठप्प

दुष्काळाचे सावट सर्वच क्षेत्रावर येत असल्याने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते. शेती पेरणीसाठी आणि इतर कामासाठी घेतलेल्या कर्जाची परतफेड कशी करावयाची हा गंभीर प्रश्न शेतकऱ्यासमोर उभा होतो. बहुतांश सहकारी पतपेढ्या, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आणि राष्ट्रीयीकृत बँका शेतीला अल्प आणि मध्यम मुदतीची कर्जे हे उपलब्ध करून देतात. दुष्काळी परिस्थिती उद्भवल्याने कर्जाची परतफेड नियमित होत नाही. परिणामत: बँकांचा एन.पी.ए. वाढतो. दुष्काळामुळे शेतकरी वर्गाला कर्जमाफी मिळत असल्याने श्रीमंत शेतकरी सुद्धा कर्जाचे हप्ते बँकाकडे भरीत नाहीत. परिणामत: बँकांचे व्यवहार कमी होऊन थकबाकीचे प्रमाण वाढते.

७) अन्नसुरक्षा धोक्यात

अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविण्याचे मोठे काम शेतकरी वर्ग करीत आहे. संकरित बी-बियाणे, सुधारित जातीचे वाण, रासायनिक खते, शेतीमधील प्रगत तंत्रज्ञान, सिंचनाच्या सुधारित पद्धतीचा अवलंब यामुळे शेतीचे उत्पादन वाढत आहे. परंतु गेल्या काही वर्षामध्ये शेती करण्याच्या पद्धतीत आमूलाग्र बदल झाला असून लागवडीचे क्षेत्र सर्वत्र एक सारखे दिसत आहे. शेतकरी वर्ग रोख

ISSN 2320-0197

पिकाकडे जसे कापूस, सोयाबीन इत्यादी कडे वळत असून बहुपिक पद्धतीचा त्याग करीत आहे. एकूण उत्पादनात वाढ करण्याचा दबाव शेतकऱ्यांवर येते आहे. वाढत्या लोकसंख्येकरीता अतिरिक्त अन्नधान्याचे उत्पादन होणे आवश्यक आहे.

परंतु भारतात आणि महाराष्ट्रात दुष्काळाचे ...ावट अधिक गडद होत असल्याने अपेक्षित उत्पादन होत नाही. गरीब वर्गाकरिता (बीपीएल) शासकीय धान्य वितरण केंद्रामार्फत अन्नधान्याचे(कमी किंमतीतील) वितरण थांबवून अन्नसुरक्षा धोक्यात येण्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. म्हणजेच अन्नसुरक्षा व्यवस्था सर्वांची कशी करावयाची हा गंभीर प्रश्न भविष्यामध्ये सरकार समोर उभा होत आहे.

८) बेकारीत वाढ

दुष्काळी परिस्थितीमुळे रोजगार कमी होतो. ओला दुष्काळ असो अथवा कोरडा दुष्काळ, दुष्काळामुळे विद्यमान अर्थव्यवस्थेत बेकारी वाढते. नाबार्ड तत्कालीन अध्यक्ष मा. प्रा.आर.रामकुमार यांनी म्हटले आहे की शेतमजुरांना वर्षाकाठी १५० ते १६० दिवस रोजगार मिळतो. म्हणजेच जवळपास ५ ते ६ महिने काम मिळते. बाकीच्या वेळी रोजगार मिळत नाही. दुष्काळामुळे तर आणखीन कमी दिवस रोजगार उपलब्ध होतो. शेतीतील दुष्काळामुळे रोजगार हमी योजना अथवा मनरेगाद्वारे १०० दिवसाचा रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. थोडक्यात दुष्काळामुळे ग्रामीण भागातील बेकारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होते.

९) आर्थिक विकासावर प्रतिकूल परिणाम

दुष्काळी परिस्थितीचा आर्थिक विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो. जी.डी.पी. मध्ये वाद करावयाची असल्यास शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचे उत्पादन कार्य वाढणे आवश्यक आहे. १० टक्के आर्थिक वृद्धिदराचे उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी भांडवली गुंतवणूक सर्वच क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात आवश्यक आहे. परंतु ओल्या दुष्काळामुळे गुंतवणूक कमी होते. शेतमालाचे उत्पादन कमी होऊन त्याचा उद्योगधंद्यावर परिणाम होतो. दुष्काळी परिस्थितीवर उपाययोजना करण्यासाठी शासकीय तिजोरीवर भार पडतो.

१०) सामाजिक परिणाम

दुष्काळामुळे समाज व्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतात. लोकांना रोजगार मिळत नसल्याने चोरी करण्याचे प्रमाण वाढते, उपासमार, कुपोषण, रोगराई, पशुधनाचा नाश, गुन्हेगारी प्रवृत्तीत वाढ, भिकाऱ्यांची संख्या वाढून सामाजिक अस्थिरता निर्माण होते. दुष्काळी स्थितीमुळे शिक्षण, आरोग्य, सुविधा उपलब्ध होत नाही. अनेकांना आपल्या मुला-मुलीचे विवाह पुढे ढकलावे लागतात. यातून सामाजिक समस्या उद्भवतात.

११) जनावरावर होणारे परिणाम

मनुष्याप्रमाणे सजीव प्राण्यांना सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर दुष्काळाचे चटके सहन करावे लागतात. दुष्काळात जनावरांना पुरेशा चारा मिळत नाही, पिण्याचे पाणी, आरोग्य व्यवस्था, राहण्याची व्यवस्था पुरेशी मिळत नाही. अनेक जनावरांची (जसे गाय, म्हैस, बैल, उंट इत्यादी) खरेदी-विक्रीसाठी कोणीही तयार होत नाही. अनेक शेतकऱ्यांना पाळीव जनावरांचे पालनपोषण कसे करावे हा गंभीर प्रश्न त्याच्यासमोर येतो म्हणजेच दुष्काळात जनावराचे हाल मनुष्यापेक्षा अधिक होतात.

विभाग 'क'
(उपाययोजना)

कृषी हा मानवी जीवनाच्या विकासाचा सिद्धांत आहे. जगातील २५ टक्के शेतकरी भारतात असून शेती हा आर्थिक विकासाचा कणा आहे नव्हे तर भारताची अर्थव्यवस्था ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. भारतातील ६२ टक्के क्षेत्र कोरडवाहू आहे म्हणजेच ओलिताखालील जमिनीचे प्रमाण केवळ ३८ टक्के आहे. देशाचे व राज्याचे अर्थकारण आजही पावसाळी शेतीवर अवलंबून आहे. पाणी नैसर्गिक देणं आहे तसेच निसर्गामध्ये मानवाच्या गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता आहे. संस्कृती विना जल आणि जलविना संस्कृती ही बाब अशक्य आहे तर कृषी संस्कृती हीच खरी संस्कृतीची जननी आहे. म्हणजेच पाणी आणि समाज, नदी आणि समाज, सरोवर, सागर, भूजल, पर्जन्य यांचे भिन्न पातळीवर पडलेले नाते महत्त्वाचे आहे तसेच कृषी आणि पाणी यांचे नाते अतूट आहे. महाराष्ट्राचा शेतकरी हा महाराष्ट्राचा आत्मा आहे. म्हणून शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती वाढली तरच औद्योगिक उत्पादनाची मागणी वाढेल आणि अर्थव्यवस्था ऊभारी घेईल याकरिता शेतीमालाला योग्य भाव मिळून शेतकऱ्यांच्या हातात जास्त पैसे गेले पाहिजेत. शेतकऱ्याला कर्जमाफीचे ध्येय न ठेवता शेतकरी स्वावलंबी, उन्नत कसा होईल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. परंतु कोरडवाहू शेतकरी दोन वर्षे चांगल्या पावसाची, एक वर्ष मध्यम आणि एक वर्ष अवर्षण अशा चार-पाच वर्षांच्या चक्रात जगत आला आहे.

दुष्काळ हा शब्द नुकसान किंवा हानी पोचविणारा आहे. दुष्काळ हा ओला किंवा कोरडा दोन प्रकारचा असला तरी तो आर्थिकदृष्ट्या नुकसान करणारा तसेच जीवितहानी करणारा असतो त्यामुळे त्याच्याशी लढा देणे हे शासनाचे, समाजाचे आणि तुमचे आमचे सर्वांचे कर्तव्य ठरते. दुष्काळ म्हणजे आपत्ती ती दोन प्रकारची असते. अस्मानी आपत्ती ही निसर्गतः निर्माण होणारी असते तर सुलतानी आपत्ती ही शासकीय धोरणातून व चुकीच्या अंमलबजावणीतून निर्माण होणारी असते. अस्मानी आपत्ती टाळता येणे मानवाच्या हातात नाही परंतु सुलतानी आपत्ती टाळणे म्हणजेच दुष्काळ स्थितीवर उपाययोजना करणे होय. थोडक्यात दुष्काळ हा निसर्गनिर्मित असला तरी त्यापासून पोहोचणारी झळ मानवनिर्मित आहे. कारण मान्सूनच्या अनिश्चिततेमुळे भूगोलाच्या भाषेत मान्सूनचा अर्थच अनिश्चित आणि बेभरवश्यांचा झाला आहे. दुष्काळाचा परिणाम मुख्यतः शेती क्षेत्रावर होतो. महाराष्ट्रात १९६२ मध्ये (महाराष्ट्र निर्मितीनंतर) मोठा दुष्काळ पडला. सन २००९ व २०१२ ही दुष्काळाची वर्षे आहेत. साधारणपणे कोरड्या दुष्काळाची व त्याच्या परिणामाची चर्चा मोठ्या प्रमाणात होत असते. डॉ. अमर्त्य सेन यांनी सुद्धा कोरड्या दुष्काळाचीच चर्चा आपल्या लिखाणातून केल्याचे दिसून येते. परंतु अलीकडे १०-१२ वर्षात ओल्या दुष्काळाची चर्चा सरकार आणि समाज करू लागला आहे.

आज अन्नधान्याच्या तुटवड्यामुळे निर्माण झालेला दुष्काळ दिसून येत नाही. तरी कोरड्या व ओल्या दुष्काळाची स्थिती चक्रीय पद्धतीने निर्माण होत आहे. ओल्या दुष्काळापेक्षा कोरड्या दुष्काळाची दाहकता वाढत जात आहे. मराठवाडा, विदर्भ आणि उत्तर महाराष्ट्र या भागात पिण्याच्या पाण्याच्या

ISSN 2320-0197

दुष्काळाची दाहकता अधिक आहे. दुष्काळाचा परिणाम ग्रामीण जीवनावर होतो. अचानक कमी वेळात पडणाऱ्या ढगफुटी सारख्या पावसामुळे शेतीचे नुकसान वाढत जाते. सन २०१०, २०१३, २०१६ व २०१९ यावर्षी महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी ओला दुष्काळ पडला. सन १९८८ मध्ये महाराष्ट्रात ओला दुष्काळ मोठ्या प्रमाणात होता.

ओला दुष्काळ म्हणजे एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात काही काळ सतत किंवा नेहमीचे पर्जन्यमानापेक्षा जास्त पाऊस पडल्यामुळे (अतिवृष्टीमुळे) पिकांची झालेली हानी होय. पुरामुळे जीव व वित्तहानी, पाण्याचा अति सुकाळ अशी परिस्थिती उद्भवणे होय. ही परिस्थिती कोरड्या दुष्काळाच्या बिलकूल विरूद्ध असते. भारतीय पर्जन्यमानातील ठळक बदल जाणवत आहेत, उष्ण तापमानात वाढ होत आहे, जीवाश्म इंधनाच्या वापरामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. थोडक्यात अशा असंतुलन स्थितीमुळे हातातोंडाशी आलेली पिके काही तासात नष्ट होत आहेत. खऱ्या अर्थाने २०१९ हे वर्ष महाराष्ट्रात ओल्या दुष्काळाचे वर्ष ठरले असे म्हटल्यास चूक होणार नाही. जुलै २०१९ च्या शेवटच्या आठवड्यानंतर मुंबई, कोकणसह, पश्चिम महाराष्ट्रात पावसाने धुमाकूळ घालायला सुरूवात केली. त्यामुळे आलेल्या महापुरात कोल्हापूर, सांगली, सातारा जिल्ह्यात २ लाख ९ हजार हेक्टर क्षेत्रातील पिके, कृषीपंप, ठिबक संच खराब होऊन २८०० कोटीपेक्षा अधिक नुकसान झाले. कोल्हापूर जिल्ह्यातील करवीर, पन्हाळा, गगनबावडा, राधानगरी, आजरा, भुदरगड, कागल, गडहिंग्लज, चंदगड, शाहूवाडी अशा दहा तालुक्यात अधिक प्रमाणात पाऊस झाला. सातारा जिल्ह्यातील पाटण, जावळी, सातारा, महाबळेश्वर, वाई या तालुक्यात अति पाऊस झाला. नागपूर, हिंगोली, गडचिरोली, जळगांव जिल्ह्यात सुद्धा ओल्या दुष्काळाने हाहाकार घातला.

केंद्र शासनाने दुष्काळ व्यवस्थापन संहिता २०१७ नुसार दुष्काळाची परिभाषा निश्चित केली आहे. पश्चिम विदर्भात १७ ते २८ ऑक्टोबर २०१९ दरम्यान झालेल्या अवकाळी पावसाने २० लाख २५ हजार १९७ शेतकऱ्यांच्या २२ लाख ४४ हजार ३९८ हेक्टर मधील पिकांचे नुकसान झाले आहे. महाराष्ट्रातील १७ जिल्ह्यात ४५१८ गावात दुष्काळ आहे. त्यामुळे पिकाची पाने कुजली, शेती पिकांची वाढ खुंटली, पिकांना व प्राण्यांना रोगराईने ग्रासले. पर्यायाने शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात मोठी घट झाली आहे. ओल्या दुष्काळाची विसंगत स्थिती महाराष्ट्रात पहावयास मिळते. उदा. श्रीगोंदा तालुक्यात भीमा व घोड नद्यामुळे पाण्याचा विसर्ग धरण क्षेत्रात जोरदार पाऊस झाल्याने वाढला तर उर्वरित भागात पाण्याची प्रतिक्षा होती. सोलापूर सारख्या ठिकाणी काही भागात ओला दुष्काळ आहे तर मोठा भाग हा पावसाअभावी कोरडा दुष्काळ सहन करीत आहे. पावसाचे रोजचे बरसणे सुरूवातीला आनंददायी ठरले होते परंतु नंतर ते अनंत अडचणीचे कारण ठरून शेतकऱ्यांना त्रासदायक ठरू लागले. दुष्काळ थांबविता येत नसला तरी दुष्काळसदृश स्थिती निर्माण होणार नाही हेही शक्य नसले तरी सत्ताधारी राज्यकर्ते त्यावर उपाययोजना निश्चितच करू शकतात. याकरिता नियोजनाची गरज आहे. जलसंधारण आणि मृदसंधारणाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचा खरा विकास होऊ शकतो. थोडक्यात पाण्याच्या नैसर्गिक स्त्रोतापासून जलसमृद्धी कशी साधता येईल याचा

गांभीर्याने विचार व्हायला पाहिजे.

उपाययोजना :

पाणी नसणे हे वाईट मात्र त्यापेक्षा असलेल्या पाण्याचा चुकीच्या मार्गाने वापर करणे त्याहीपेक्षा वाईट ठरते. उपलब्ध पाण्याचा जितका विवेकपूर्ण उपयोग करू तितका दुष्काळ मर्यादित राहील. येणारा पाऊस जास्तीत जास्त कसा अडविता येईल यादृष्टीने युद्धपातळीवर प्रयत्न व्हायला पाहिजे म्हणजे निदान रब्बी पीक तरी हातात येऊ शकेल. सध्याच्या सिंचन पद्धतीत आपण पिकाला पाणी न देता जमिनीला पाणी देत आहोत व पाण्याची नासाडी करीत आहोत. प्रत्येक पिकाची पाण्याची गरज ठरलेली असते. शेती म्हणजे धान्यनिर्मिती अशी चुकीची व्याख्या शेतकऱ्यांनी करू घेतली आहे. वनशेती, फळ शेती, फुलशेती, मत्स्यशेती व प्रथिनशेती यांच्याकडे त्यांचे लक्ष नाही. एवढेच नव्हेतर आपण बहुविध पीक पद्धतीतून एकल पीक पद्धतीकडे मार्गक्रमण करीत आहोत. विदर्भात कापसासाठी, पश्चिम महाराष्ट्रात ऊसासाठी, खान्देशात केळीसाठी, तर नाशिक परिसरात द्राक्षासाठी शेतकरी वेडे झाले आहेत. आजची शेती ही अज्ञानामुळे कृषी केंद्र चालकाच्या सल्ल्यानुसार केली जात आहे. त्यामुळे तेलबिया, दालबिया, धान्य उत्पादक पिके कमी झालीत.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातही दुष्काळ पडले होते. त्यांनी जनतेसाठी तात्पुरत्या सोई तर केल्याच पण कायमस्वरूपी केलेल्या योजना आजही आहेत. राजर्षी शाहू महाराजांनी २८ वर्षे राज्यकारभार केला. त्यात ५ वर्षे भीषण दुष्काळाची होती त्यांनी केलेल्या सुधारणा, त्यांची कृती इंग्रजांनाही आवडली व आजच्या राज्यकर्त्यानाही सूचक आहे. नव्हेतर त्यांच्या जलनीती प्रमाणेच तंतोतंत अशा सुधारणा करणाऱ्या शिफारशी मा. चितळे जल व सिंचन आयोगाने राज्य शासनास सादर केल्या आहेत. पावसाच्या मोजक्या दिवसामध्ये पाऊस पडणाऱ्या पाण्याची संपूर्ण साठवण करण्यासाठी सामूहिक चळवळ होणे आवश्यक आहे. गाव तिथे गावतळी, शेत तिथे शेततळी, नाला तिथे बंधारे व विहीर तिथे पुनर्भरण या सूत्राचा वापर करून जलसाठे वाढवावेत. तसेच जलसाक्षरता, जलसंवर्धन पाणी वापर व साठवणुकीसाठी प्रबोधनाची ज्योत तेवत ठेवणे आवश्यक आहे. तसेच नगरपालिका, जिल्हा परिषदा, ग्रामपंचायती, महाविद्यालय, महिला बचत गट, बँका, विमा कंपन्या या सगळ्यांनी एकत्र येऊन पाणी संकलन, संग्रहण, व काटकसरीचा उपयोग यासाठी मोठी लोक प्रबोधन चळवळ उभारली पाहिजे. एवढेच नव्हे तर शाळा, कॉलेजच्या अभ्यासक्रमातून पाण्याची उपलब्धता व दुष्काळ निर्मूलन यासंबंधी विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती निर्माण झाली पाहिजे.

डॉ. विलास सपकाळ, यांनी संशोधनातून 'सब-सरफेस डॅम' ची (जमिनीखाली बांधण्यात येणारी धरणे) संकल्पना मांडली आहे. यामध्ये खर्च कमी फायदे जास्त, गाळ साठत नाही त्यामुळे धरणाची पाणी क्षमता कायम राहते. पाण्याचे बाष्पीभवन होत नाही. तसेच अशा धरणांना पुराचा धोका नसतो. पर्यायाने पाणी टंचाई, दुष्काळ व पूर यासर्वांवर मात करणे शक्य आहे. बऱ्याच नद्यामधून पाणी वाहून समुद्रास मिळते अशा पाण्याचा साठा उपयोगात येत नाही. पुरामुळे पर्यावरणाचे आणि मालमत्तेचे प्रचंड नुकसान होते. त्यातून मोठा आर्थिक फटका बसतो. नदीपात्रातील पाणी पोकळ जमिनीत पाझरून आवश्यक तेव्हा पाण्याचा साठा उपयोगात

आणता येतो. धरणातील पाणी पंपाद्वारे किंवा विहिरीच्या माध्यमातून वर्षभर उपलब्ध होऊ शकते. अशा पाणी साठ्यामुळे जमिनीतील पाण्याची पातळी वाढते, विहिरींना बारा महिने पाणी राहते. अशा धरणामुळे जमिनीमध्ये कोणताही बदल होत नाही असे धरण फुटण्याची भितीही राहत नाही. तसेच धरण बांधण्याचा खर्च पारंपरिक धरणापेक्षा कमी येतो. थोडक्यात पाण्याच्या अतिरिक्त नैसर्गिक स्त्रोतापासून जलसमृद्धी कशी साधता येईल याचा गांभीर्याने विचार व्हायला पाहिजे.

आज दुष्काळावर करण्यात येणाऱ्या उपाययोजना ४०-४५ वर्षे जुन्या आहेत. नव्हेतर राज्य सरकारने दुष्काळ जाहीर केलेल्या तालुक्यापैकी काही तालुके पूर्वीपासूनच्या व आजच्या यादीत कायमच आहेत. जमीन महसुलात सूट ही फारच अल्प मदत आहे. सहकारी कर्जाचे पुनगर्ठन केल्यामुळे सहकारी संस्थांना आर्थिक लाभ होतो. परंतु शेतकऱ्यांचे कर्जाचे ओझे वाढतच जाते. तो कर्जाच्या चक्रव्यूहात अडकून पडतो. शेतीशी निगडीत कर्ज वसुलीला स्थगिती देण्याऐवजी कर्जमाफी किंवा संबंधित कर्जाचे व्याज माफ करावे, कृषी पंपाच्या चालू वीज बिलामध्ये ३३.५ टक्के सूट ही वीज बिल रक्कमेच्या तुलनेत कमी असल्यामुळे संपूर्ण वीज बील माफ करावे, शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या मुला-मुलींचे परीक्षा शुल्कासोबत शिक्षण शुल्क आणि वसतिगृह शुल्क पूर्ण माफ करावे, जिथे शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची कमतरता असेल अशा आवश्यक त्या सर्व ठिकाणी टँकरद्वारे पाणी पोहचवून जलशुद्धीकरण यंत्रे लावण्यात यावी म्हणजे संभाव्य रोगराईवर नियंत्रण मिळविता येईल, टंचाई जाहीर झालेल्या गावातील शेतकरी असाल तर शेतीपंपाची वीज जोडणी बंद केली जाणार नाही. यापेक्षा आहे त्या शेतकऱ्यांना २४ तास वीज उपलब्ध करून द्यावी.

दुष्काळानंतर रोजगार हमीची कामे सरकार देते परंतु रोजगार हमी योजना सुरू झाली त्यावेळी शिक्षणाचे प्रमाण कमी होते तर ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये कौशल्याचा अभाव होता. अशा कामासाठी अलीकडे यंत्रे आली आहेत. त्यामुळे अशा भागातील रिकाम्या हातांना काम देण्यासाठी वेगळ्या पर्यायाचा विचार करावा लागेल. दुष्काळाच्या परिस्थितीमध्ये शेती व्यवसायाचे कौशल्य स्थलांतरणामुळे गावाबाहेर कायमचे जाते हे रोखण्यासाठी ग्रामिण व कुटीर उद्योगांना सतत प्रोत्साहित करणे त्याचबरोबर शेतमाल प्रक्रिया करणारे उद्योग धंदे त्या-त्या भागातील पीक उत्पादनावर आधारित निर्माण करणे गरजेचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, यांनी मांडलेली नद्या जोड प्रकल्पाची योजना आजही पूर्णत्वास आली नाही हे दुर्दैव म्हणावे लागते. नद्या जोड प्रकल्पातून पाणी साठवण आणि वितरण यामध्ये समानता विकास साधता येतो. त्यातूनच भविष्यात पाण्याच्या ताळेबंदासारखी संकल्पना अस्तित्वात येऊन सतत पडणाऱ्या कोरड्या दुष्काळावर मात करता येईल नव्हे तर महाराष्ट्र राज्यात जी लहान-मोठी तलाव तुटलेली व गाळाने भरलेली आहेत त्यांची दुरूस्ती व गाळ उपसा करणे आवश्यक आहे. जलयुक्त शिवार अभियान (विकेंद्रित पाणीसाठा निर्माण करणे) राबवून पावसाचे पाणी गावाच्या शिवारातच अडवून पाणी साठवण क्षमता निर्माण करणारी नवीन कामे हाती घेणे तसेच भूजल अधिनियमांची अंमलबजावणी करणे

आवश्यक आहे.

दुष्काळाचा वाईट परिणाम हा शेतीव्यवसायावरच होतो. यातून शेती व्यवसाय वाचवायचा असेल तर शेतकऱ्यांला आर्थिक संरक्षण देणे गरजेचे आहे. पीक विमा योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. नव्हेतर पंतप्रधान पीक विमा इतर विमा योजनेचे विमा हप्ते हे ९० टक्के सरकारनेच भराव किंवा अशा योजना खाजगी कंपनी ऐवजी शासनस्तरावरच राबवल्या तरच शेतकऱ्यांना विमा संरक्षणाच्या माध्यमातून दुष्काळा सारख्या संकटावर मात करता येईल. शेती हा व्यवसाय आहे तो व्यवसाय म्हणून केला जावा तेव्हाच शेती ही शाश्वत व्यवसाय बनू शकते ही बाब शेतकऱ्यांनी समजून घ्यावी. ओला दुष्काळ हा कोरड्या दुष्काळापेक्षा चांगला असेल तर त्या उपलब्ध पाण्याच्या संधीच सोनं करण हे फक्त राज्यकर्तेच करू शकतात याकरिता कायम स्वरूपी उपाययोजना अंमलात येणे आवश्यक आहे. दुष्काळाच्या काळात जनतेची, पशूची हानी होऊ नये, हाल होऊ नये, राष्ट्रीय उत्पादनात नुकसान होऊ नये म्हणून दुष्काळाचा प्रश्न कायमस्वरूपी सोडविण्यासाठी आजची कामाची पद्धत विज्ञानाच्या, तंत्रज्ञानाच्या मतानुसार पूर्णपणे बदलावी लागेल. शेतकऱ्यांच्या शेतामधलं पाणी हे त्याच्या डोळ्यातील पाणी ठरू नये याची काळजी घ्यावी लागेल. विरोधी पक्ष सरकार चुकीचे निर्णय घेतो हे सांगते तर सत्ताधारी पक्ष निसर्ग साथ देत नाही हे सांगते यामध्ये ग्रामीण शेतकरी मात्र पिळला जातो. दुर्दैवाने दुष्काळाचं राजकारण होत आहे. आज गरज आहे समाज, अधिकारी व राज्यकर्ते यांच्या माध्यमातून पावसाच्या अतिरिक्त पाण्याचे संकलन करून कृतीत व वापरात आणण्याची आवश्यकता आहे.

◆◆◆

290

2019-2020

Impact Factor – 6.625 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue - 223

अर्थभारती

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक

2019-2020

Guest Editor::
Dr. Suresh B. Bijave
Principal,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.] India.

Executive Editor::
Dr. Lajwanti R. Tembhurne
Head, Dept. of Economics,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi
Dist.- Amarawati [M.S.]

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dh

- ...Impact Factor (SJIF)
- ...Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I N T E R N A T I O N A L R E S E A R C H F E L L O W S A S S O C I A T I O N

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, February-2020
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Changing Pattern and Composition of Employment and Unemployment in India	Dr. Samit Mahore, Dr. Dhiraj Kadam	09
2	Employment Scenario for Forthcoming 5 Years : An Outlook for India	Dr. Gajanan Patil	15
3	Recent Context of Current Employment Scenario in India	Dr. Raju Shrirame	22
4	Recent Employment Trends in India	Dr. Prashant Katole	30
5	विश्व व्यापार संगठन और भारत	डॉ. अर्चना जैन	34
6	वैश्विक मुक्त व्यापार और भारत	डॉ. प्रिती बंडे	39
7	सुधारोत्तर कालखंडात भारतीय श्रमशक्तीचा बदलता आकृतिबंध आणि प्रवृत्ती संदर्भ जनगणनेच्या तथ्यांचा	डॉ. धीरज कदम, डॉ. समित माहोरे	41
8	जागतिक मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	प्रा. दिपक काळे	49
9	नियोजन जिल्ह्याचे,अभिसरण विकासाचे – अमरावती जिल्ह्याचे संदर्भात	डॉ. मधुकर ताकतोडे, डॉ. पंकज तायडे	54
10	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. सुनिल शिंदे	62
11	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. माणिक ठिकरे, डॉ. करमसिंग राजपुत	68
12	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. जे. व्ही. गायकवाड	74
13	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. माधुरी राखुंडे	79
14	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यश-अपयश	श्री. सुनिल घुगल	85
15	जागतिक व्यापार संघटना व भारत	प्रा. गजानन जाने	93
16	वर्तमान काळात भारतातील रोजगाराच्या स्वरूपातील बदल	डॉ. यु. बी. सांगोळकर	98
17	भारतातील श्रमशक्ती व रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. रवि सोरते	103
18	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. महेंद्र गावंडे	112
19	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. अविनाश निकम	116
20	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. राजश्री रायभोग	125
21	जागतिक व्यापार संघटना आणि भारतातील फळ व्यापार	डॉ. निलम छंगाणी	130
22	ग्रामीण भागात संत्रा कलम व्यवसायामुळे रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. प्रज्ञा निंभोरकर	133
23	जिल्हा नियोजन समिती : यवतमाळ जिल्हा	डॉ. सिध्दार्थ मेश्राम	138
24	जागतिक व्यापार संघटनेचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. स्वप्निल बोबडे, प्रा. रविंद्र शेंडे	142
25	ग्रंथालयातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	प्रा. अरविंद पाझारे	146
26	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. अंकुश तुरखडे	150
27	जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. आर. जी. टाले	155
28	जागतिक व्यापार,संघटना आणि भारतीय शेती क्षेत्र	प्रा. दिपाली पडोळे	160
29	वर्तमान काळातील रोजगाराचे स्वरूप व आर्थिक सिद्धांत	डॉ. सुरेश जगताप	162
30	जागतिक व्यापार संघटना : भारताचे यश-अपयश	डॉ. ममता साहू	165
31	जागतिक व्यापार संघटनेला मुक्त व्यापार व्यवस्थेत यश-अपयश	डॉ. संजय धनवटे	168

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, February-2020
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal

भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप

डॉ. जे. व्ही. गायकवाड
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :-

जागतिक स्तरावर सर्वात जास्त बेरोजगारी भारतात आढळून येत आहे. सरकार पुढील सर्वात महत्वाचे आव्हाण म्हणजे बेरोजगारांना रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे. भारतामध्ये बेरोजगारीचा दर ६.९ टक्के इतका झाला आहे असे सेंटर फॉर मॉनिटरींग इंडियन इकॉनॉमीच्या नोंदीमध्ये आढळून येते. सन २०१४ मध्ये बेरोजगारीची संख्या १४ कोटी होती. ती वाढून आता ३० कोटी झालेली आहे. वाढत्या आर्थिक विकासाच्या संधीत अर्थव्यवस्था बेरोजगारांना का सामावून घेवू शकत नाही हा सर्वात आश्चर्यकारक प्रश्न आहे. ज्या बेरोजगारांच्या हाताला काम हवे आहे जे कष्ट करण्यास उत्सुक व तयार आहेत अशा लोकांचा सातत्याने भ्रमनिराश होत आहे. गेल्या वर्षभरात बेरोजगारीच्या दरवाढीत सातत्य राहिले आहे. सन २०१८ मध्ये ३९७ कोटी लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल असा अंदाज होता. मात्र २०१७ मध्ये ४०७ कोटी इतके रोजगार असल्याने हे अंदाजित आकडेवारीपेक्षा २.४ प्रतिशतनी कमी आहे. सन २०१२ मध्ये भारतात एकूण रोजगार ४८७ कोटी लोकांना मिळालेला होता. म्हणजेच मागील अनेक वर्षाच्या तुलनेत रोजगार कमी होत असल्याचे स्पष्ट होते.

भारतात बेरोजगार वाढण्यास अनेक बाबी कारणीभूत आहेत - जसे (१) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वृध्दीदर स्थिर नाही. (२) गुंतवणुकीचा न्युन दर आणि रोजगार संधी निर्माण करणाऱ्या उत्पादन क्षेत्राचा मंद वृध्दीदर (३) औद्योगिक आणि पायाभूत सोयी-सुविधा क्षेत्रातील विशेषतः बांधकाम क्षेत्रातील मंदी उत्पादन वृध्दी ४.२ टक्के इतकी कमी आहे. (४) माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील निर्यातीची तुटपुंजी वृध्दी त्यामुळे दरवर्षी केवळ १.९ टक्के लोकांना कामाच्या संधी मिळत आहेत. (५) सरकारी धोरण (६) सदोष शिक्षण पध्दती (७) तांत्रिक कौशल्याचा अभाव (८) श्रमशक्तित प्रचंड वाढ (९) औद्योगिक संघर्ष (१०) रोजगार वाढीच्या योजनांचे अपयश (११) खाजगीकरणावर भर (१२) विविध योजनांचे अपयश इत्यादी.

भारतातील रोजगारीचे स्वरूप :-

सार्वजनिक असो वा खाजगी या दोन्ही क्षेत्रातील रोजगार संधी कमी होत आहेत असे अनेक अभ्यासकांना वाटते. पुर्नलाभाचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याने भारतातील निगम क्षेत्र कमीत कमी लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध करून देत असून गेल्या ३ वर्षामध्ये सन २०१७-२०१८ या वर्षात भारतातील कामगारांच्या संख्येतील वृध्दीची सर्वात कमी नोंद झाल्याचे स्पष्ट होते. एका कॅपीटलाईन कंपनीच्या वार्षिक अहवालानुसार सन २०१८ च्या शेवटी बीएसई च्या २०० कंपन्यांच्या यादीत १७१ कंपनयांनी ३.५ कोटी लोकांना रोजगार दिला होता. यातील बहुतेक कंपनयांनी कंत्राटी पध्दतीने काम करित असल्याचे नमुद केले आहे. सन २०१७-२०१८ या वित्तीय वर्षामध्ये या कंपन्यांमध्ये जवळपास ६४,३८० लोक रुजू झाले. वर्षभरापूर्वी ही संख्या १,१६,३०० एवढी होती. यापूर्वी अनुसुचित कंपन्यांमध्ये सन २०१४ मध्ये १,८३,७०७ इतके लोक कामासाठी रुजू झाले होते. एकूण १० रोजगार संधीपैकी ६ संधी या औद्योगिक क्षेत्रातील होत्या. परंतु गेल्या ३ वर्षात मोठ्या उद्योगांची प्रगती अतिशय धिम्या गतीने झाल्याने यामधील रोजगारांची संख्या केवळ ०.५ टक्क्यांनी वाढली. तसेच अधिकोषणेत्तर वित्त कंपन्या आणि किरकोळ पतसंस्था या संस्थांनी गेल्या तीन वर्षामध्ये सर्वाधिक रोजगार निर्मिती केलेली असली तरी तरलतेच्या अभावामुळे त्यात अनेक कामगारांना रुजू करण्यावर बंधने घातली होती.

सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार संधीच्या संदर्भात रस्ते, वाहतुक आणि महामार्ग मंत्रालयाचे केंद्रिय मंत्री मा. नितीन गडकरी यांनी स्वतःच या क्षेत्रात रोजगार संधी कमी झाल्याचे मान्य केले आहे. सर्वसाधारणपणे उदारीकरणानंतर सार्वजनिक क्षेत्राने अनेक आर्थिक कार्यक्रमामधुन अंग काढून घेतल्याने हे क्षेत्र आकसले आहे. माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्राच्या विकासामुळे पतसंस्थातील रोजगार कमी होत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येत आहे. ग्रामीण भागातील ८२ टक्के युवकांचा कल शासकीय नोकऱ्यांमध्ये आहे. परिणामी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये वेगवेगळ्या समुदायांना आरक्षण मिळविण्यासाठी ते प्रयत्न करीत आहेत.

भारतीय रेल्वे भरतीमध्ये देखील अगनित युवकांनी अर्ज केलेले आढळतात. साधारणतः १,२०,००० जागासांठी २४ कोटीपेक्षा अधिक अर्ज आलेले आहेत. अनेक पीएच.डी. धारक विद्यार्थी न्युन पातळीवरिल सरकारी नोकऱ्यांसाठी अर्ज करित आहेत. सामाजिक सुरक्षा आणि किमान वेतन मिळत असल्याने सरकारी नोकरी मिळविण्यासाठी किती आग्रही आहेत हे यावरून स्पष्ट होते.

कृषीच्या (शेतीच्या) संदर्भात जे तरूण कृषी क्षेत्र सोडून शहरात नोकरीच्या निमित्ताने गेले त्यांचा सातत्याने भ्रमनिराश होत असल्याचे सार्वत्रिक चित्र आहे. सध्या जवळजळ १६.१ टक्के सुशिक्षित तरुण बेरोजगार आहेत. उत्तरेकडील राज्यात ही परिस्थिती गंभीर आहे. सुयोग्य जिवनपध्दतीची हमी देतील अशा रोजगार संधी मिळवण्यास त्यांचे कौशल्य कमी पडत आहे. दुसरीकडे पेरणी, कापनी, पाखडनी इत्यादीसाठी यंत्रांचा वापर होत असल्याने ग्रामीण भागातील स्त्रियांना देखील मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारीचा सामना करावा लागतो. मनरेगा मध्ये कोणत्याही राज्यात १०० दिवस रोजगार देण्यात येत नसल्याने ग्रामीण भागातील अधिकाधिक स्त्रिया बेकारीमध्ये राहत आहे. खऱ्या वेतनाची कुंठीतता आणि वेळेत वेतन देण्याची शासनाची अक्षमता यामुळे ग्रामिण भागातील स्त्रिया रोजगारी योजनापासून दूरच राहिल्याचे आढळते. शहरी भागात सचिवालय किंवा इतर न्युन वेतनाच्या नोकऱ्यामध्ये यंत्राच्या वापरामुळे स्त्रियांचीं पिछेहाट होत आहे. जागतिक बँकेच्या निरिक्षणानुसार यंत्राच्या बापरामुळे भविष्यात भारतातील रोजगार संधी ६९ टक्क्यांनी कमी होणार आहेत.

भारतातील बेरोजगारी वृध्दीस यंत्रवापर मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहे. भारत सरकारने कामगार प्रधान उद्योगांना उत्तेजन देणे आवश्यक आहे. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी स्वं-रोजगार आणि सुक्ष्म, लघू आणि मध्यम उद्योगांना उत्तेजन देण्यास भर दिलेला असून या सर्व क्षेत्राच्या वृध्दीसाठी अनेक प्रकारे वित्तीय सहाय्य केल्याचे दिसून येते. बांधकाम, खाणकाम, हातगाडीवाले, शेती क्षेत्रातील कामगार, फेरीवाले असे अनेक व्यवसायातील काम करणारे अनौपचारीक क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असून ते रोजगारांच्या शोधात फिरत आहेत. अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांना कोणतीही सामाजिक सुरक्षितता नसुन काम करण्याची परिस्थिती देखील अमानवी आहे. रोजगाराच्या शोधात असलेल्या ९४ प्रतिशत लोकांना इतर पर्यायांच्या अभावी अनौपचारिक-क्षेत्रातच काम करावे लागते. अर्थव्यवस्थेत अनौपचारीक क्षेत्रातील आव्हाणे अनेक आहेत.

एकूण श्रमिकापैकी दोन तृतियांश असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत असून केवळ १७ प्रतिशत लोक संघटीत क्षेत्रात नियमित वेतनावर काम करीत आहेत. पाचव्या राष्ट्रीय रोजगार-बेरोजगारासंबंधी सर्वेक्षणातून असे लक्षात आले आहे की, केवळ ६० प्रतिशत लोक वर्षभर कार्यरत राहिले असून ३५ प्रतिशत लोक केवळ ६ ते ११ महिने रोजगारामध्ये होते हा अहवाल सप्टेंबर २०१६ मध्ये जाहीर करण्यात आला. या अहवालानुसार विद्यमान अर्थव्यवस्थेत रोजगाराचे चित्र अस्थिर आणि असंघटीत स्वरूपाचे आहे.

भारतातील लोकांना उत्तम दर्जाची रोजगार संधी मिळविण्यासाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. कौशल्य विकास वाढविण्यासाठी औद्योगिक धोरण आणि राष्ट्रीय रोजगार धोरण नव्याने तयार करावे लागेल. असंख्य चिनी उत्पादनामुळे आपल्या देशाती लघू-उद्योग उध्वस्त होत असून त्यांना परकीय स्पर्धेपासून वाचविण्यासाठी संरक्षण देणे

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

क्रमप्राप्त आहे. तसेच सरकारने निर्यातीस चालना देवून आयातीचे पर्यायन करणे आवश्यक आहे. आर्थिक विकासाचा दर वाढत असतांना रोजगार वाढत नाही. याचा सरळ अर्थ म्हणजे आर्थिक विकासाचे धोरण आणि रोजगार ह्यामध्ये सहसंबंध नसल्याने बेकारी मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याचे विद्यमान अर्थव्यवस्थेमध्ये पाहावयास मिळते आहे.

भारतातील क्षेत्रनिहाय रोजगार संधी :-

भारतातील अर्थव्यवस्थेत श्रमशक्तींना क्षेत्रनिहाय रोजगार संधी आणि बेकारी दर खालील आकडेवारीच्या माध्यमातून स्पष्ट करण्यात आली असून याविषयी संपूर्ण माहिती खालील तक्त्यांत दिली आहे.

तक्ता क्र. १

भारतातील श्रमशक्तींना क्षेत्रनिहाय रोजगार संधी

		विविध क्षेत्र		
अ.क्र.	वर्ष	शेती	उद्योग	सेवा
१	१९७२	७३.९०	११.३०	१४.८०
२	१९८३	६८.६०	१३.८०	१७.६०
३	१९९३	६४.८०	१४.७०	२०.५०
४	२००४	५८.५०	१८.१०	२४.४०
५	२००८	५३.०९	२०.९७	२५.९४
६	२००९	५२.१२	२१.६१	२६.२७
७	२०१०	५१.०६	२२.३८	२६.५७
८	२०११	४८.९६	२३.५२	२७.५२
९	२०१२	४७.००	२४.३६	२८.६४
१०	२०१३	४६.६०	२४.३६	२९.०४
११	२०१४	४६.०७	२४.३८	२९.५५
१२	२०१५	४५.५६	२४.३४	३०.१०
१३	२०१६	४५.१२	२४.२९	३०.५९
१४	२०१७	४४.५२	२४.४७	३१.०१
१५	२०१८	४३.८६	२४.६९	३१.४५

भारतात शेती क्षेत्राचा वाटा एकूण रोजगारामध्ये मोठा असून १९७२ मध्ये ७३.९० प्रतिशत होता अनुक्रमे २००४ मध्ये ५८.५० प्रतिशत, २०१० मध्ये ५१.०६ प्रतिशत २०१५ मध्ये ४५.५६ प्रतिशत आणि २०१८ मध्ये ४३.८६ प्रतिशत होता. याचाच अर्थ शेती क्षेत्रामधील श्रमशक्तीचा वाटा कमी होत असल्याचे आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

उद्योग क्षेत्रामध्ये १९७२ मध्ये देशातील एकूण श्रमशक्ती पैकी ११.३० प्रतिशत गुंतलेली होती. २००४ मध्ये ती १८.१० प्रतिशत पर्यंत वाढली. २०१५ मध्ये २४.३८ प्रतिशत आणि २०१८ मध्ये २४.६९ प्रतिशत लोकांना उद्योगामधून रोजगार मिळालेला आहे. उद्योग क्षेत्रामध्ये उपलब्ध श्रमशक्तीपैकी बहुतांश श्रमिकांना रोजगार मिळण्याची संधी असली तरी २०१२ पासून उद्योग क्षेत्रात श्रमशक्तींना मिळणारा रोजगार वाढत नसल्याचे आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. त्यामुळे विद्यमान अर्थव्यवस्थेत बेकारीचा दर वाढत आहे.

विविध सेवा क्षेत्रातील उद्योगामध्ये श्रमशक्तीचा वापर वाढत असल्याचे आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. १९७२ मध्ये १४.८० प्रतिशत २०१० मध्ये २६.५७ प्रतिशत आणि २०१८ मध्ये ३१.४५ प्रतिशत श्रमशक्तींना सेवा क्षेत्रात रोजगार संधी उपलब्ध झालेली आहे.

२००४ मध्ये एकूण श्रमशक्तीचे क्षेत्रनिहाय आकडेवारी विचारात घेतली असता शेतीमध्ये ५८.५० प्रतिशत उद्योगामध्ये १८.१० प्रतिशत आणि सेवा क्षेत्रात २४.४० प्रतिशत रोजगार मिळत होता. २०१८ मध्ये शेतीत ४३.८६

प्रतिशत, उद्योगामध्ये २४.६९ प्रतिशत आणि सेवा क्षेत्रात ३१.४५ प्रतिशत श्रमशक्ती गुंतल्याचे स्पष्ट होते. मागील ५ वर्षांमध्ये अर्थव्यवस्थेचा मंद गतीनें विकास होत असल्याने रोजगार संधी उपलब्ध होत नसल्याने अर्थव्यवस्थेत बेकारी मोठ्या प्रमाणात आढळून येत आहे. हंगामी बेकारी, तांत्रिक बेकारी, सुशिक्षीत बेकारी, स्त्रियांमधील बेकारी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे, विद्यमान काळात रोजगार संधीचा अभाव असल्याने अनेक तरुण युवक आत्महत्येकडे वळत असल्याचे विविध अहवालावरून स्पष्ट होते.

भारतातील बेकारीचा दर :-

भारतात ग्रामीण भागाप्रमाणे शहरी भागातही बेकारी मोठ्या प्रमाणात आढळत आहे. सदोष शिक्षण पध्दतीमुळे उद्योगांना कुशल व कौशल्य प्राप्त श्रमिक उपलब्ध होत नाही. शेती क्षेत्रामध्ये यंत्र-तंत्राचा वापर वाढल्याने आणि हंगामी स्वरूप असल्याने या क्षेत्रात उपलब्ध श्रमशक्तीपैकी कमी लोकांना रोजगार मिळत आहे. सेवा क्षेत्रामधील संधी वाढत असल्या तरी उपलब्ध श्रमशक्तीच्या मानाने त्या अपुऱ्या आहेत. थोडक्यात सरकारी आर्थिक धोरणाचा परिणाम रोजगार संधी वाढविण्याच्या दृष्टीने होत नसल्याने बेकारीमध्ये प्रचंड वेगाने वाढ होत आहे.

भारतात आर्थिक विकासाचा दर वाढत असतांना बेकारी मोठ्या प्रमाणावर वाढत असून तरूणमधील बेकारी दर मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. २००५ मध्ये ८.६६ प्रतिशत तरुणामधील बेकारीचा दर होता तो २०११ मध्ये ९.३३ प्रतिशत आणि २०१८ मध्ये १०.४२ प्रतिशत पर्यंत वाढला. म्हणजेच विद्यमान अर्थव्यवस्थेत १० प्रतिशतपेक्षा जास्त तरूणांना बेकारीमध्ये राहावे लागत आहे. भारतातील बेकारीचा दर खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

तक्ता क्र. २

भारतातील बेकारीचा दर (प्रतिशतमध्ये)

अ.क्र.	वर्ष	बेकारीचा दर	अ.क्र.	वर्ष	बेकारीचा दर
१	१९९८	२.६७	१२	२००९	२.४८
२	१९९९	२.७४	१३	२०१०	२.४४
३	२०००	२.७३	१४	२०११	२.५२
४	२००१	२.८७	१५	२०१२	२.६९
५	२००२	३.०५	१६	२०१३	२.८२
६	२००३	३.१८	१७	२०१४	२.७७
७	२००४	३.१०	१८	२०१५	२.७८
८	२००५	३.१०	१९	२०१६	२.७३
९	२००६	२.७४	२०	२०१७	२.५६
१०	२००७	२.४०	२१	२०१८	२.५५
११	२००८	२.२७	२२	२०१९	-----

तक्त्यावरून भारतात बेकारीचा दर थोडाफार कमी जास्त होत असला तरी तो २ ते ३ प्रतिशत दरम्यान आहे बेकारीचा दर कमी करणे हे सरकार पुढील सर्वात महत्वाचे आव्हाणच आहे.

सारांश

कौशल्य विकास रोगार व उद्योजकता विभागाने महास्वयंम ॲप बनविले असून त्यावरच नोकरीसाठी इच्छुकांना बायोडाटा तयार करता येणार आहे. याशिवाय "वॉन्टेड" ची माहिती त्यावर देवू शकतात. राज्यामध्ये तब्बल ५१ लाख युवक-युवतींनी नोकरीसाठी नोंदणी केली आहे. सर्वाधिक युवा देश असलेल्या भारतात सुशिक्षित बेरोजगारीची समस्या प्रचंड वेगाने वाढत आहे. शिक्षण घेवूनही रोजगार निर्मितीबाबत माहिती उपलब्ध होत नाही. परिणामतः 'जॉब सर्च' मध्ये

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 223 : विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-2020

उमेदीची तीन ते चार वर्ष निघून जातात. यामधून युवा पिढीत नैराश्य येते. शैक्षणिक गुणवत्तेनुसार नोकरी न मिळाल्याने युवाशक्तीचे भविष्य अंधारात जात आहे. कौशल विकास रोजगार व उद्योजकता विभागाने महास्वयंम पोर्टलनंतर आता 'महास्वयम ॲप' निर्माण केले आहे. नोकरी इच्छुक प्रशिक्षणार्थी उद्योजक घेऊ इच्छिणाऱ्या या विभागाने एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. नोकरीच्या संधी पुढे मांडण्याचा प्रयत्न होत आहे. प्रशिक्षणसंस्था प्रशिक्षणासंदर्भात माहिती देत असुन कोठे आणि कधी देणार या सर्व बाबींची सर्व माहिती ॲपवर उपलब्ध आहे. त्याचबरोबर कितीजणांनी नोंदणी केली याची माहिती उद्योजकांना मिळणार आहे. ही सर्व माहिती निःशुल्क उपलब्ध असून त्यासाठी फक्त अँड्रॉइड आधारित मोबाईल पाहिजे. लाभार्थ्यांची नोंदणी, स्किल कॅलेंडर, प्रशिक्षण केंद्र शोधणे त्याचा पत्ता संपर्क क्रमांक अशा अनेक सुविधा त्यामध्ये सहज उपलब्ध होणार आहेत. पूर्वी रोजगार-विनिमय केंद्राप्रमाणे आधुनिक काळात हा कौशल्य विकास रोजगार व उद्योजकता विभाग कार्यरत असून बेकारांना सर्वच क्षेत्रातील त्याच्या पात्रतेनुसार रोजगार संधी उपलब्ध करून देण्याचे कार्य करित आहे. जोपर्यंत केंद्र सरकार, आणि त्याच्या जोडीला राज्य सरकार रोजगार संधी निर्माण करणार नाहीत तोपर्यंत बेकारी वाढतच राहणार. यासाठी सरकारी पातळीवर आणि खाजगी पातळीवर सर्वांनी मिळून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. भारतातील वाढत्या लोकसंख्येमुळे श्रमशक्तीत वेगाने वाढ होत आहे. सरकार मनरेगा, कौशल्य विकास, प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना, दीन दयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजनांव्दारे प्रशिक्षीत श्रमिक तयार करित असले तरी २०१५-२०१६ मध्ये १.७८ लाख ग्रामीण युवकांना प्रशिक्षित करण्याचे उद्दिष्ट्ये निर्धारीत करून बाजारप्रेरीत रोजगार उपलब्ध करण्यावर भर दिला असला तरी २०१५-२०१६ मध्ये १.७५ लाख प्रशिक्षित युवकांपैकी फक्त ६० हजार युवकांना रोजगार मिळालेला आहे. म्हणजेच विद्यमान काळात किती प्रचंड बेकारी आहे हे यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ सुची :-

१. पुरी/मिश्र (२०१८) : भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालया पब्लीशींग हाऊस, मुंबई.
२. फडणविस/देशपांडे (२००२) : श्रम अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
३. झामरे (२०१५) : भारतीय अर्थव्यवस्था, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCVII

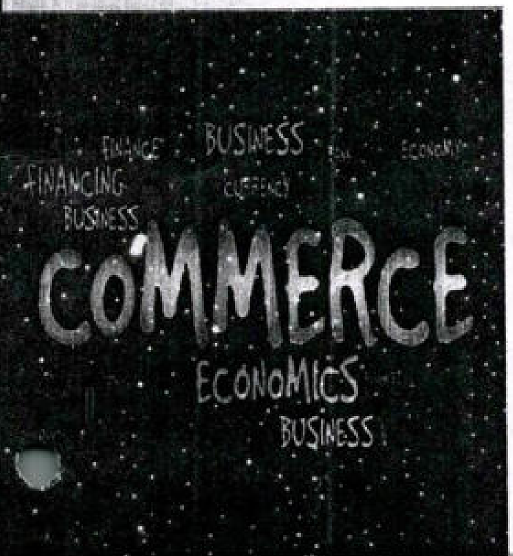

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collag
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com* **Aadhar Publications**

ISSN : 2278-9308
February 2020

16	माहितीचे संग्रहालय : ग्रंथालय डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे	68
17	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शैक्षणिक विचार डॉ.मीनाक्षी नंदकुमार मोरे	71
18	भारतीय निवडणूक प्रक्रियेतील होऊघातलेला बदल — एक देश एक निवडणूक प्रा.डॉ. वैशाली शांताराम बागुल	75
19	अरूणा सबाने ह्यांच्या कादंबऱ्यातील स्त्रीवादी जीवण जाणिवा डॉ. अशोक भक्ते	80
20	कोलाम समाजातील लोकांमधील पूर्वग्रहाचा त्यांच्या सामाजिक विकासावर होणारा परिणाम सहा.प्रा. डॉ.तक्षशिला मोटघरे	85
21	फेसबुकच्या वापराचा विद्यार्थ्यांवर होणारा परिणाम सा.प्रा.एम.बी.रेवतकर	90
22	'मध्यवयातील व्यावसायिक आणि वैवाहिक धोके प्रा. डॉ. सुवर्णा तायडे — अंभोरे	95
23	पर्यावरण असमतोल एक समस्या : कारणे आणि उपाययोजना प्रा. एम. पी. चोपडे	101
24	भारतातील दारिद्रयाची समस्या प्रा.डॉ. जे.व्ही. गायकवाड	105
25	प्राचीन मराठवाडयातील राजकीय स्थित्यंतरे प्रा. डॉ. कृष्णा मालकर	109
26	वेध सोनेरी काळाचा या मालिकेत - ग.त्र्यं. माडखोलकर यांचं साहित्यविष्व डॉ. शुभांगी लुंगे	113
27	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधीजींचे योगदान प्रा.झरेकर आर.एस.	116
28	इतिहासातील महानायिका—महाराणी येसूबाई डॉ. माया वानखडे	120
29	ग्रामीण विकासात सेवाभावी संस्थाची भूमिका प्रा. राजू बुरीले	125
30	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि कलम ३७० डॉ. केशव गुल्हाने	129
31	सोशल मीडिया के फायदे और नुकसान रेणू एम.साहू	133
32	महाराष्ट्रातील विद्यापीठाच्या क्रीडा उपक्रम व आयोजनामध्ये महिलांच्या स्थानाचे अध्ययन प्रा. रूपाली अ. टोणे /डॉ. व्ही. ए. वैद्य	136
33	मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या मार्क्सवादी विचारांची चिकित्सा आकाश शेषराव बांगर	142
34	वसिष्ठसंहितानुसार यमविमर्श प्रा. अ. रा. पवार	146

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

भारतातील दारिद्रयाची समस्या

प्रा.डॉ. जे.व्ही. गायकवाड
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती

१) प्रस्तावना :-

दारिद्रय ही आर्थिक सामाजिक घटना आहे, हे एक वास्तव आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळून आता ७० वर्षाचा काळ लोटला आहे. या कालावधीत देशाने प्रगतीचे अनेक टप्पे पार केले असले तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर वाढणारी लोकसंख्या, भ्रष्टाचार, आर्थिक विषमता, बेरोजगारी व गरिबी अशा अनेक समस्या आहेत. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळापून दारिद्रयाची समस्या गंभीर असून ब्रिटिशांच्या काळात ८० टक्के पेक्षा जास्त लोक दारिद्रयरेषेखाली जीवन जगत होते. आजही देशात ३० टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक दारिद्रयरेषेखाली जीवन जगत असल्याचे दिसून येते. देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबर दारिद्रयाचे प्रमाण कमी होत आहे, हे नाकारून चालणार नाही. असे असले तरी दारिद्रयाचे प्रमाण घटविण्यात शासनाला म्हणावे तसे यश मिळू शकले नाही. जुलै १९९१ पासून जो आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम अंमलात आला त्यास सुधारणांचे नवे पर्व असे म्हटले. या आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचे उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकरण हे महत्वाचे पैलू असून यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम होईल व त्याचे लाभ सर्व भारतीयांना मिळतील, अशी अपेक्षा होती. अलीकडे भारतातील आर्थिक वृध्दीदर, विदेशी विनिमय, माहिती तंत्रज्ञान क्रांती, निर्यात वृध्दी यात सुधारण होत आहे. यामुळेच भारतीय अर्थव्यवस्था जगात जलद गतीने विकसित होणारी अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जात आहे, तर दुसरीकडे विकासाचे लाभ सर्व भारतीयांना समानतेने होतांना दिसून येत नाहीत. आर्थिक व सामाजक विषमतेबरोबरच दारिद्रयाची समस्या आजही भेडसावत आहे. जागतिक बँकेच्या २०११ च्या अहवालानुसार ४१.६ टक्के भारतीय लोक दारिद्रयरेषेखाली जीवन जगत होते.

२) अभ्यासाचे महत्व :-

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातही दारिद्रयाची समस्या आढळते. नव्या आर्थिक धोरणामुळे भांडवलशाही आर्थिक मक्तेदारी वाढत आहे. देशाचा आर्थिक विकासाचा दर वाढत असला तरी उत्पन्नातील विषमतेत वाढ होऊन गरिबांची संख्या वाढत आहे. आजही देशात ३० टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक दारिद्रयरेषेखाली जीवन जगत आहेत. भारताच्या जागतिक महासत्ता बनण्याच्या वाटचालीत दारिद्रय हा एक मोठा अडथळा ठरतो आहे. म्हणूनच या विषयाच्या अभ्यासास आजही महत्व आहे.

३) दारिद्रयाचा अर्थ व अंदाज :-

दारिद्रयाचा अर्थ सांगण्याकरिता विविध बाबींचा आधार घेण्यात येत असून त्या बाबींवर आधारित गरिबी ठरविण्यात आलेले आहे. अन्न, वस्त्र व निवारा या प्राथमिक स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करण्या इतके उत्पन्न न मिळण्याची क्षमता म्हणजे दारिद्रय होय. प्रा. अमर्त्य सेन यांच्या मते, एखाद्या व्यक्तीला त्याने जोपासलेल्या मूल्याप्रमाणे जगता न येणे म्हणजे दारिद्रय होय.

सन २०००-२००१ च्या जागतिक विकास अहवालामध्ये म्हटले आहे की, सुस्थितीपासून संपूर्णपणे वंचित असणे म्हणजे दारिद्रय होय. जागतिक बँकेच्या मते, दर दिवशी १.२५ यु.एस. डॉलरपेक्षा कमी उत्पन्न मिळविणाऱ्या व्यक्ती म्हणजे दारिद्रयरेषेखालील व्यक्ती होय. १९९७ पासून मानव विकास अहवालात मानव दारिद्रय निर्देशांक काढला जातो. २०१० पासून या बहुआयामी दारिद्रय निर्देशांक MPI (Multidimensional Poverty Index) काढतात. या निर्देशांकात लोकसंख्येच्या राहणीमानातील आरोग्य आणि शिक्षणातील अभावाची तीव्रता आणि गरिबी विचारात घेतली जाते. दादाभाई नौरोजी यांनी ब्रिटिश राजवटीने प्रसिध्द केलेल्या आकडेवारीच्या आधारे दरडोई खर्च २० रू. होता, तर किमान निकृष्ट जीवनाकरिता त्या वेळेस ३४ रु. आवश्यक असल्याचे निदर्शनास आणून भारतीयांच्या दारिद्रयाची तीव्रता स्पष्ट केली. प्रा. दांडेकर आणि रथ यांच्या उपभोग खर्च निकषानुसार १९६०-६१ मध्ये भारतातील ग्रामीण भागातील ४० टक्के आणि शहरी भागातील ५० टक्के लोक दारिद्रयरेषेखालील असल्याचा अंदाज व्यक्त केला.

४) भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण :-

तेंडूलकर समितीने दारिद्रयाचे मापन करण्यासाठी उपभोग खर्च हा निकष वापरला. पूर्वीच्या समित्यांनी गरीब कुटुंबांच्या खर्चाची आकडेवारी संकलित करण्यासाठी एक महिना (३० दिवस) विचारात घेतले. कालमानाप्रमाणे उपभोग रचनेत

ISSN : 2278-9308
February 2020

जो बदल होतो त्याचे प्रतिबिंब गरिबी रेषा टोपली (Poverty line Basket) यामध्ये फेरफार करून त्यांच्या आधारे गरिबी रेषा ठरविली. या समितीच्या अंदाजानुसार २००४-०५ मध्ये ३७.२ टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली होते. ग्रामीण भागामध्ये ४१.८ टक्के, तर शहरी भागामध्ये २५.७ टक्के एवढे दारिद्र्याचे प्रमाण आढळून आले.

भारताच्या नियोजन आयोगाने २०११-१२ साली भारतील दारिद्र्यविषयीचा अहवाल प्रसिध्द केला. या अहवालानुसार, २०११-१२ मध्ये ग्रामीण भारतामध्ये २५.७० टक्के, तर शहरी भागामध्ये १३.७ टक्के जनता दारिद्र्यरेषेखाली होती. एकंदरीत २१.९२ टक्के म्हणजे २६.९७ कोटी भारतीय जनता दारिद्र्यरेषेखाली असल्याचे अनुमान काढले.

जुलै २०११ ते जून २०१२ या कालावधीत ग्राहकांच्या घरगुती खर्चाचा अहवाल एन.एस.ओ.ने तयार केला. त्यानुसार ग्रामीण भागातील सर्वाधिक गरीब दहा टक्के जनतेचा प्रतिव्यक्ती दरमहा सरासरी खर्च फक्त ५०३.४९ रुपये होता. याचाच अर्थ प्रतिदिन फक्त १७ रूपयांवर त्यांना उदरनिर्वाह करावा लागत आहे. शहरी भागातही दहा टक्के जणांच्या प्रतिव्यक्ती दरमहा सरासरी खर्च ७०२.२६ रुपये होता म्हणजे प्रतिदिन खर्च २३.४० रुपये आहे. ही आकडेवारी नियोजन आयोगाने आखलेल्या दारिद्र्यरेषेपेक्षाही भयानक आहे.

भारतातील दारिद्र्याची सद्यस्थिती

सन १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी आपला देश अत्यंत गरीब व दारिद्र्याने पिचलेला होता. सध्या आपण जगातील मध्यम उत्पन्न असणाऱ्या मालिकेत दाखल झालो आहोत. १९७३-७४ मध्ये जवळपास ५५ टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली होती ; परंतु दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमामुळे त्यात १९९३-९४ पर्यंत ३६ टक्क्यापर्यंत घट झाली, तर २००२ पर्यंत २६ टक्के घट झाली, २०११-१२ मध्ये २१.९२ म्हणजे २६.९७ कोटी भारतीय जनता दारिद्र्यरेषोखाली असल्याचे अनुमान होते, तर आता सी. रंगराजन यांनी आपल्या अहवालात ते प्रमाण ३० टक्क्यांच्या पलीकडे नेले आहे. सी रंजराजन यांच्या अहवालामुळे देशांत ३६ कोटी ३० लाख नागरिक गरीब म्हणवून घेण्यास पात्र ठरतील. रंगराजन यांच्या अहवालामुळे १० कोटी इतके अधिक गरीब आपल्या देशात मोजले जाणार आहेत. म्हणजेच दर १० नागरिकांतील तीन जण आपल्या देशात गरीब म्हणवून घेण्यास पात्र ठरतील, याचाच अर्थ आपण विकासाचा विशिष्ट टप्पा गाठला असला तरी त्या प्रमाणात दारिद्र्य कमी होत नसल्याचे दिसून येते.

सन २०१४ साली प्रतिदिन ग्रामीण भागात ३२ रू. म्हणजे प्रतिमहा सुमारे साडे नऊशे रुपये इतके आणि शहरी भागात प्रतिमहा ११५२ रु. म्हणजे प्रतिदिन ४७ रु. इतके उत्पन्न अशी उत्पन्नाची मर्यादा गरिबी रेषेसाठी निश्चित करण्यात आली आहे. ही सी. रंगराजन समितीची शिफारस आहे. त्याआधी सुरेश तेंडुलकर समितीची जी शिफारस होती त्यानुसार २० रु. मिळविणारा गरीब नाही असा निकष होता. २०१६-१७ च्या आर्थिक सर्वेक्षणानुसार, भारताने स्वातंत्रोत्तर काळात जी प्रगती केली आहे, त्यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण ७० टक्क्यांवरून २२ टक्क्यांपर्यंत कमी झाल्याचे दिसून येते. दारिद्र्य निर्मूलनाकरिता केंद्र सरकारने ज्या विविध उपाययोजना केल्या ; त्यात अन्न सुरक्षा कायदा, सर्वशिक्षा अभियान, मध्यान्ह भोजन योजना, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, प्रधानमंत्री आवास योजना, स्वच्छ भारत अभियान यांसारख्या कल्याणकारी योजनांमुळे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होत आहे. नीती आयोगाचे माजी उपाध्यक्ष अरविंद पनगढिया यांच्या नेतृत्वाखाली कृती दलाने देशातील गरिबांची मोजणी करण्यासाठी गरिबांची नव्याने व्याख्या करण्यात यावी आणि त्यासाठी नवी समिती स्थापन करण्यात यावी, अशी शिफारस केंद्र सरकारला केली आहे. त्यामुळे देशातील आर्थिक चर्चांमध्ये गरिबांचा प्रश्न पुन्हा एकदा केंद्रस्थानी येण्याची शक्यता आहे.

भारतात मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्याची कारणे शोधल्यास ब्रिटिश शासन, जातिव्यवस्था, भारताची आर्थिक धोरणे, दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमाची अयोग्य अंमलबजावणी, तांत्रिक विकासाचा अभाव, बेरोजगारी आणि अल्पवेतनदर, लोकसंख्यावाढ, उत्पन्नातील विषमता, सामाजिक कारणात एकत्र कुटुंब पध्दती, दैववाद, वारसा हक्क, शिक्षणाच्या अपुऱ्या सुविधा, सार्वजनिक आरोग्य सुविधांचा अभाव, राजकीय घटक, सातत्याने वाढणाऱ्या किंमती, नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अयोग्य आणि अपर्याप्त वापर, अपुऱ्या रोजगाराच्या संधी, भ्रष्टाचार आणि नवीन आर्थिक धोरण, इत्यादी कारणे आढळून येतात.

दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम :-

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना देशात केंद्र सरकारने २००५ मध्ये राष्ट्रीय स्तरावर रोजगार हमी कायदा पास केला. या योजनेनुसार ग्रामीण भागातील कोणत्याही व्यक्तीला श्रमाचे काम करण्यास तयार असल्यास तिला किमान वेतन दराने १०० दिवस रोजगार देण्याची हमी केंद्र सरकारने दिली आहे.

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

अन्नसुरक्षा कायदा :-

५ जुलै, २०१३ रोजी अन्न सुरक्षा कायदा लागू करण्यात आला. या कायद्यानुसार प्रत्येक व्यक्तीला दर महिन्यात ५ किलो अन्नधान्य अथवा प्रत्येक कुटुंबात ३५ किलो अन्नधान्य अनुदानाव्दारे उपलब्ध करून दिले जाते. त्यामध्ये गहू २ रू. किलो, तांदूळ ३ रू. किलो व ज्वारी, मका वगैरे धान्ये १ रू. किलो दराने पुरविले जाते. हे अन्नधान्य ग्रामीण भागातील ७५ टक्के लोकांना व शहरी भागातील ५० टक्के लोकांना पुरविले जाते.

पंतप्रधान जनधन योजना :-

आर्थिक सबलीकरण, महिला सबलीकरण, दारिद्रय निर्मूलन, गोरगरीब जनतेला अनुदान व सबसिडीव्दारे वीजपुरवठा करणे, भ्रष्टाचारास आळा घालणे अशी विविध प्रकाराची उद्दिष्ट्ये समोर ठेवून योजना तयार करण्यात आली आहे. प्रधानमंत्री जनधन योजनेंतर्गत आर्थिक समावेशनाला गती आली असून अटल पेन्शन योजनेव्दारे नवीन निवृत्ती योजनांची व्याप्ती वाढत आहे.

पंडित दीनदयात उपाध्याय घरकुल योजना :-

दारिद्ररेषेखालील स्वत:ची जागा नसलेल्या लाभार्थ्यांना ५० हजार रुपयांपर्यंत स्वत:ची जागा खरेदी करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी ही नवीन योजना सुरू करण्यात आली, तसेच इंदिरा आवास योजना, रमाई आवास योजना, शबरी आदिवासी घरकुल योजना इ. अंतर्गत १ लाख घरे बांधण्याचे शासनाचे लक्ष्य असून नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून स्वच्छतेसह उत्तम प्रतीची घरे बांधण्याचा मानस आहे. त्याचप्रमाणे झोपडपट्टीवासी व मध्यमवर्गीय यांना परवडणारी घरे उपलब्ध व्हावीत व २०२२ पर्यंत कोणीही घराविना राहू नये, असा शासनाचा प्रयत्न आहे.

गरिबांना मोफत गॅस जोडणी :-

पंतप्रधान मोदी यांनी देशभरातील गरीब कुटुंबासाठी मोफत गॅस जोडणी योजना लागू केली आहे. यानुसार दारिद्ररेषेखालील कुटुंबांना याचा लाभ मिळणार असून त्यासाठी केंद्र सरकारने तब्बल ८ हजार कोटी रू. ची योजना आखली आहे. पंतप्रधान उज्ज्वला योजनेअंतर्गत गरीब कुटुंबातील महिलांच्या नावावर गॅस जोडणी मिळेल.

स्वातंत्र्योत्तर काळात गरिबी निर्मूलनासाठी अनेक योजना आखण्यात आल्या. केंद्रीय अंदाजपत्रकात पंतप्रधान ग्रामीण सडक योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण योजना अशा अनेक योजनांसाठी तरतुद असते. शिवाय प्रत्येक राज्य सरकारतर्फे गरिबी निर्मूलनासाठी आखलेल्या योजना आहेतच. अशा स्थितीत दरवर्षी गरीबांच्या कल्याणासाठी लक्षावधी कोटी रूपये खर्च होत आहेत. तरी देखील गरिबांची देशातील संख्या वाढत आहे. शिक्षण आणि आरोग्याचे प्रश्न अधिकच गंभीर होत आहेत. ग्रामीण बेरोजगारींची संख्या सतत वाढत आहे. याचे सर्वात प्रमुख कारण गरिबी निर्मूलनासाठी असलेल्या योजनांची चुकीची अंमलबजावणी आणि त्यात होणरा भ्रष्टाचार, भ्रष्टाचाराची हजारो कोटीची प्रकरणे उघड होत आहेत.

समग्र विकास हा आपल्या विकास प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू आहे. गरीब, वंचित शेतकरी, कामकरी मुले, विद्यार्थी आणि महिलांची जोपर्यंत प्रगती हात नाही. तोपर्यंत जलद आर्थिक विकासाला फारसा अर्थ नाही. जर आपल्याला खऱ्या अर्थाने समर्थ एकसंघ राहून प्रगती करावयाची असेल, तर विकास प्रक्रियेचे फायदे हे देशातील प्रत्येक घटकांपर्यंत पोहोचले पाहिजेत.

समारोप :-

दारिद्रय ही आपल्या देशपुढील एक अत्यंत गंभीर समस्या असल्याने स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने आजवर ज्या एकूण १२ पंचवार्षिक योजना राबविण्यात आल्या. त्यातील जवळपास प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत व अर्थसंकल्पात दारिद्रय निर्मूलन व जनतेचे राहणीमान उंचावणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. त्या दृष्टीने दारिद्रय निर्मूलनासाठी गेल्या ७० वर्षात केंद्र शासनाने तसेच राज्य शासनाने अनेकविध प्रकारच्या उपाय योजना व विकासात्मक कार्यक्रम, अर्थसहाय्य, वित्त पुरवठा, गृहनिर्माण, अन्नधान्य पुरवठा, शैक्षणिक सवलती, रोजगार प्रशिक्षण राबविले आहेत. त्यामध्ये गरिबी हटावपासून राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा, अन्न सुरक्षा कायदा अशा अनेक उपाय योजनांवर शासनाने आजवर कोट्यावधी रुपये खर्च केलेले दिसून येतात. मात्र असे असले तरीही दारिद्रय निर्मूलनात केंद्र सरकार तसेच महाराष्ट्र शासन यशस्वी ठरलेले नाही. किंबहुना अपयशीच ठरलेले दिसून येते.

संदर्भ सूची :-

१ Economic Survey, २०१६-१७, P. १७३.

२. Jain D.R. - Poverty & Economic Reform in India. Sub-lime Publication Jaipur- २०११, P. ०३

३. Misra - Puri-Indian Economy, Himalya Publishing House २०१२. P. २०३.

४. अर्थसंवाद २०१७, खंड ४१, अंक २.

***

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - I
January - March - 2020
English Part - I /
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१२	क्रीडा मानसशास्त्राचे महत्त्व **डॉ. आर. आर. सपकाळ**	५६-५८
१३	आरोग्य प्रशासन : योजना व कायदे **डॉ. एस. एस. बिरंगणे**	५९-६२
१४	राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांच्या ठेवी आणि वित्तपुरवठ्यात झालेले बदल **प्रा. डॉ. जे. व्ही. गायकवाड**	६३-६८
१५	पर्यावरण व शाश्वत विकास **प्रा. डॉ. डी. एस. नामुर्ते**	६९-७४
१६	विदर्भातील १९३०चे सत्याग्रह आंदोलन आणि जात-वर्गीय हितसंबंध बुलडाणा जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात **संजय त्र्यंबकराव खरात**	७५-८३
१७	गांधीप्रणित शिक्षण आणि नयी तालीम **प्रा. मोहन बाबूराव चव्हाण**	८४-८९
१८	सामाजिक न्याय आणि मानवाधिकार **डॉ. पंडित शेषराव नलावडे**	९०-९७
१९	नौकरी करणाऱ्या आणि न करणाऱ्या गृहिणींच्या क्रयव्यवहारावर जाहिरातीचा परिणाम **अफसाना सत्तार शेख**	९८-१०४
२०	भारतीय दर्शनातील वैचारिक संघर्ष **डॉ. बाळासाहेब बी. पवार**	१०५-१०७
२१	विस्थापितांच्या उद्ध्वस्त जीवनाचा आलेख - रिंगाण **प्रा. डॉ. युवराज धबडगे**	१०८-१११
२२	स्त्रियांचे परिवर्तन : नव्या आशा **डॉ. संजय मून** **प्रा. मोहन सौंदर्य**	११२-११४

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१४. राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांच्या ठेवी आणि वित्तपुरवठ्यात झालेले बदल

प्रा. डॉ. जे. व्ही. गायकवाड
श्री शिवाजी कला वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

अ) प्रस्तावना

कोणत्याही देशाच्या उन्नतीत, प्रगतीत त्या देशातील बँकांचा सहभाग महत्वाचा असतो. भारतात १९६९ पूर्वी बँकींग व्यवसाय (SBI वगळता) हा पूर्णतः खाजगी क्षेत्राकडे होता. त्यामुळे भांडवलदारांकडे असल्यामुळे बँकांमधील नफ्याचा उपयोग सरकारला काहीच होत नव्हता. याच कारणासाठी तत्कालीन सरकारने काही महत्वाची उद्दिष्ट्ये समोर ठेवून १९ जुलै १९६९ रोजी भारतातील आघाडीच्या १४ व्यापारी बँकांचे आणि १५ एप्रिल १९८० मध्ये आणखी ६ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण घडवून आणून देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीची दारे उघडून दिलीत. राष्ट्रीयीकरणामुळे या बँकांची मालकी व व्यवस्थापन खाजगी क्षेत्राकडून सरकारकडे हस्तांतरीत झाल्याने व्यापारी बँकांच्या व्यवस्थापन, कार्ये व नीतीत आमुलाग्र बदल घडून आला, ज्यामुळे सरकारला देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणता आला म्हणूनच स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतात घेतला गेलेला हा सर्वात महत्वपूर्ण आर्थिक निर्णय म्हणून गौरविण्यात आला.

राष्ट्रीयीकरणाचा ठराव संसदेमध्ये संमत करतांना भूतपूर्व प्रधानमंत्री स्व. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी असे मत मांडले होते की, "प्रमुख बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करून जनतेची जमा राशी -बचत एकत्रित करणे आणि तिला उत्पादनात लावणाऱ्या संस्थेस राजकीय स्वामित्वाच्या अंतर्गत आणण्याचे हे पहिले पाऊल आहे." भारत सरकारने १९ जुलै १९६९ रोजी एक वटहुकुम काढून भारतातील ज्या बँकांच्या ठेवी ५० कोटी रूपयांपेक्षा जास्त आहेत अशा १४ मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. आणि २५ जुलै रोजी वटहुकूमातील तरतुदींचा समावेश केलेले एक विधेयक संसदेत मांडले. ९ ऑगस्ट रोजी राष्ट्राध्यक्षांनी मान्यता दिल्यानंतर त्याचे The Banking Companies (Acquisition) and Transfer of Undertakings Act १९६९ याप्रमाणे कायद्यात रूपांतर झाले. या कायद्यानुसार १९६९ मधील १४ बँका आणि १९८० मध्ये आणखी ६ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण होऊन या बँका खाजगी भागधारकांच्या मालकीच्या न राहता सरकारच्या मालकीच्या झाल्यात. त्याचबरोबर बँकांच्या भागधारकांच्या झालेल्या नुकसानीची भरपाई सरकारने केली. आणि त्यानंतर १९९३ मध्ये न्यू बँक इंडीयाचे पंजाब नॅशनल बँकेत विलीनीकरण करण्यात आले. त्यामुळे नंतर राष्ट्रीयीकृत बँकांची संख्या २० वरून १९ झाली. सरकारने केलेल्या राष्ट्रीयीकरणाच्या कृतीचे अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी स्वागत केले. परंतु ज्याचे निहित स्वार्थ खाजगी बँकांमध्ये गुंतलेले होते, त्यांनी मात्र सरकारच्या या निर्णयावर कडाडून टिका केली. वास्तविक पाहता राष्ट्रीयीकरणामुळे अधिकोषण व्यवसायाचा ९० टक्के भाग सार्वजनिक क्षेत्राच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणात व प्रबंधानात आला. या संदर्भात आर.एच. टॉनी यांचे असे मत आहे की, "राष्ट्रीयीकरण स्वतः एक साध्य नसून साधन आहे." त्याचा उद्देश अशा सेवांची व्यापकता वाढविणे आहे की, ज्यावर जनतेचे कल्याण

अवलंबून आहे. त्यामुळे राष्ट्रीयीकरणाचा फायदा केवळ स्वामित्वाचे परिवर्तनाचा आधार नसून प्रत्यक्षात त्याचे मूल्यांकन राष्ट्रीय समक्षीकरणावर पडणाऱ्या व्यावहारिक परिणमांच्या आधारावर करता येते.

ब) राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकींग क्षेत्रातील काही महत्वपूर्ण बदल

i. बँकींग धोरणात बदल - राष्ट्रीयीकरणानंतर भारताच्या नियोजीत अर्थव्यवस्था अनुसरून बँकांनी देखील बँक धोरणात बदल करुन स्वतःला विकासाभिमुख केले आहे. त्यामुळे या बँका आता शेती आणि औद्योगिक क्षेत्रात मध्यम आणि दिर्घकालीन कर्जाचा पुरवठा करीत आहे. पूर्वी १९५१ मध्ये या बँका, औद्योगिक क्षेत्रात एकूण कर्जाच्या ३६ टक्के कर्ज पुरवठा करीत होत्या. त्या सद्यस्थितीत शेती आणि औद्योगिक क्षेत्रात जवळपास ६० टक्के कर्ज पुरवठा करीत आहेत.

ii. लहान ग्राहकांना विशेष सेवा - राष्ट्रीयीकरणापूर्वी व्यापारी बँका प्रामुख्याने श्रीमंत आणि उच्च मध्यमवर्गीय ग्रहकांनाच मोठ्या प्रमाणात कर्ज पुरवठा करीत असत. परंतु राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांच्या धोरणात बदल होऊन आता त्या सर्वसामान्य जनतेला देखील उपभोग्य वस्तुंच्या खरेदीसाठी कमी व्याज दरावर सुलभ कर्ज उपलब्ध करून देत आहेत.

iii. बँकांजवळील ठेवींचे प्रमाण - जनतेला बचतीची सवय लावण्यासाठी विविध योजना राबवून बचत ठेवी स्विकारल्या जात आहेत. परिणामतः सद्यस्थितीत बँकांजवळील एकूण ठेवींपैकी ६० टक्के ठेवी सर्वसामान्य जनतेच्या आहेत. राष्ट्रीयीकरणाच्या १८ वर्षा पुर्वी म्हणजे व्यापारी बँकांमधील ठेवी ९०८ करोड रूपये होत्या. १९६९ मध्ये ५ पटीने वाढ होऊन ४६४६ करोड रूपये झाले. पुन्हा राष्ट्रीयीकरणा नंतरच्या काळात १८ वर्षानंतर १९८७ मध्ये १९६९ च्या तुलनेत ठेवींमध्ये २६ पटीने वाढ होऊन त्याची रक्कम १०७३४५ करोड रूपये झाली आणि २०१४ मध्ये ह्या ठेवींची रक्कम ८३३६१७५ करोड रुपये झाली. म्हणजे राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांच्या ठेवींमध्ये लक्षणीय वाढ झालेली आहे.

यासोबतच राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकामधील मागणी देय ठेवी आणि मुदती ठेवी ह्यामध्ये सापेक्ष बदल होत गेलेत. १९५१ मध्ये मुदती ठेवींचे प्रमाण ५० टक्के होते त्यात वाढ होऊन १९६९ मध्ये ते ७५ टक्के झाले तर डिसेंबर २०१४ पर्यंत त्यामध्ये ९० टक्क्यांपर्यंत वाढ झाल्याचे दिसते. यावरून असे म्हणता येईल की राष्ट्रीयीकरणानंतर या बँकांमधील मुदती ठेवींच्या वाढीचा कल जास्त आहे.

राष्ट्रीयीकरणापूर्वी बँकांनी गोळा केलेल्या ठेवींचा फायदा केवळ काही मुठभर लोकांनाच मिळत असे. त्यामुळे सामान्य लोकांच्या हिताकडे दुर्लक्ष होत असे. परंतु राष्ट्रीयीकरणानंतर मात्र देशातील मोठ्या बँका रिझर्व्ह बँकेच्या व सरकारच्या नियंत्रणाखाली आल्याने देशातील अर्थव्यवस्थेला मदत होत आहे. १९६९ ते २०१४ या कालावधीत बँकींग क्षेत्राने अग्रक्रमी क्षेत्रांना केलेल्या वित्त पुरवठ्याची व अग्रीमांची कल्पना पुढील तक्त्यावरून येऊ शकते.

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

क) राष्ट्रीयीकरणानंतर अग्रक्रमी क्षेत्रातील वित्तपुरवठ्यात झालेले बदल

बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाची जी अनेक उद्दिष्ट्ये ठरविण्यात आलेली होती. त्यापैकी एक महत्वाचे उद्दिष्ट होते ते म्हणजे "अर्थव्यवस्थेतील आवश्यक तसेच महत्वपूर्ण (अग्रक्रमी) क्षेत्रांना आर्थिक मदत करणे."

अग्रक्रम क्षेत्र म्हणजे शेती, लघुउद्योग, छोटे वाहतूकदार यांना संबांधिले जाते. आणि त्यानंतर किरकोळ व्यापारी, छोटे व्यावसायिक, स्वयंरोजगारातील व्यक्ती, दुर्बल घटकांचे शिक्षण, गृहनिर्माण, उपभोग्य कर्जे यांचाही समावेश अग्रक्रम क्षेत्रात करण्यात आला.

सन १९६९ पूर्वी म्हणजे राष्ट्रीयीकरणापूर्वी व्यापारी बँकांनी वित्तपुरवठ्याबाबत परंपरागत दृष्टीकोनाचा स्वीकार केला होता. त्यामुळे उद्योगधंद्यांना खेळते भांडवलाच्या गरजा भागविण्यासाठी अल्पकालीन कर्ज देत होते. परंतु उत्पादक क्षेत्राला आणि त्याचबरोबर कृषी क्षेत्राला, लघु उद्योगांना वित्तपुरवठा करण्याकडे दुर्लक्ष केले होते. परिणामतः कृषी व लघु आणि कुटीर उद्योगाबाबतचे देशाचे आर्थिक नियोजन अपयशी ठरले होते. म्हणूनच बँकाच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर इ.स. १९८० मध्ये रिझर्व्ह बँकेमार्फत बँकाच्या अग्रक्रम क्षेत्राच्या वित्तपुरवठ्याबाबत पुढील काही मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करण्याचे निर्देश देण्यात आले.

a. बँकांच्या एकूण पतपुरवठ्यात अग्रक्रम क्षेत्राचा पतपुरवठा ४० टक्क्यांइतका असला पाहिजे.
b. अग्रक्रम क्षेत्राच्या पतपुरवठ्यापैकी किमान ४० टक्के पतपुरवठा कृषी क्षेत्राला असला पाहिजे.
c. एकूण अग्रक्रम क्षेत्रातील पतपुरवठ्यापैकी ५० टक्के हिस्सा कृषी व अनुषंगिक क्षेत्रातील दुर्बल घटकांना मिळाला पाहिजे.
d. ग्रामीण कारागीर, कुटीर उद्योजक, ग्रामोद्योग आदी लघुउद्योगांना दिलेल्या कर्ज पुरवठ्यापैकी किमान १२.५ टक्के हिस्सा मिळाला पाहिजे.
e. बँक पतपुरवठ्यापैकी १२ टक्के हिस्सा निर्यातदाराना दिला जावा.

रिझर्व्ह बँकेच्या या मार्गदर्शक तत्वामुळे राष्ट्रीयीकरणानंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाच्या वित्तपुरवठ्याच्या दृष्टीकोनात गुणात्मक आणि संख्यात्मक सुधारण घडवून आणण्यावर भर देण्यात आला. तसेच आतापर्यंत दुर्लक्षित झालेल्या या अग्रक्रमी क्षेत्रांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी विविध योजना तयार करण्यात आल्या.

पायलट प्रोजेक्ट

राष्ट्रीयीकरणानंतर स्टेट बँक ऑफ इंडियाने पायलट योजनेतंर्गत कमी व्याज दराने लघु व कुटीर उद्योगांना कर्ज देण्यास सुरवात केली. यंत्रसामुग्री खरेदी करण्यासाठी ७ वर्ष मुदतीची कर्जे देण्यात आलीत. यानंतर स्टेट बँकेसोबतच इतर राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकांनी सुध्दा लघु उद्योगांना कर्ज देण्याची जबाबदारी सरकारतर्फे सोपविण्यात आली होती. गेल्या ४५ वर्षामध्ये राष्ट्रीयीकरणानंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी अग्रक्रमी क्षेत्राला केलेला वित्तपुरवठा पुढील तक्त्याव्दारे स्पष्ट करण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १

राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांचा अग्रक्रम क्षेत्राला वित्तपुरवठा

(रक्कम करोड रुपयांमध्ये)

अ. क्र.	क्षेत्र	जून १९६९	जून १९८७	मार्च २०१४
१	शेती	१६२ (५४%)	१०६६६ (१८.८)	७०२५४१ (२९.८)
अ	प्रत्यक्ष वित्त पुरवठा	४० (१.३)	९३०० (१८.४)	५२५६५२ (१७.३)
ब	अप्रत्यक्ष वित्त पुरवठा	१२२ (४.१)	१३६६ (२.४)	१७६८८९ (१२.५)
२	लघू उद्योग	२५१ (८.३)	९३०९ (१६.४)	५९३४१०(१४.४)
३	इतर अग्रक्रम क्षेत्र	२८ (०.९)	५५२५ (९.७)	२९०५९८ (७.०)
	एकुण अग्रक्रमी क्षेत्र अग्रीम	४४१ (१४.८)	२५५०० (४४.९)	१६०२९०७ (३९.०)
	अग्रक्रमी क्षेत्राच्या खात्यांची संख्या (लाखामध्ये)	२.६०	२८०.७६	४८३.३९
	एकुण बँक प्रत्यय	**३०१७ (१००.०)**	**१३२५७९ (१००.०)**	**४११०५९१ (१००.०)**

संदर्भ

- www.economicsdicussion.net

वरील तक्त्यावरुन राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांनी अग्रक्रमी क्षेत्रात केलेल्या वित्त पुरवठ्यातील बदलाबाबतचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या अग्रक्रमी क्षेत्रातील कर्ज घेणाऱ्या खातेधारकांमध्ये वाढ झाली आहे. जून १९६९ मध्ये ही संख्या २.६० लाख होती. ती मार्च २०१४ मध्ये ४८३.३९ लाख झाली.

२) कृषी प्रत्यय पुरवठा जून १९६९ मध्ये १६२ करोड रूपये होता (एकूण बँक प्रत्ययाच्या ५.४ टक्के) त्यात वाढ होऊन मार्च २०१४ मध्ये ७०२५४१ करोड रुपये (एकूण बँक प्रत्ययाच्या २९.८ टक्के) झाला.

३) कृषी क्षेत्राला (थेट) प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा जून १९६९ मध्ये फक्त ४० करोड रुपये होता (एकूण बँक प्रत्ययाच्या १.३ टक्के) त्यात वाढ होऊन मार्च २०१४ मध्ये ५२५६५२ करोड रुपये झाला. (एकूण बँक प्रत्ययाच्या १७.३ टक्के)

४. लघू उद्योगांना जून १९६९ मध्ये २५१ करोड रुपये कर्ज पुरवठा केला होता. (एकुण बँक प्रत्ययाच्या ८.३ टक्के) यामध्ये राष्ट्रीयीकरणानंतर विशेषत्वाने वाढ होऊन मार्च २०१४ पर्यंत ५९३४१० करोड रुपयांचे कर्ज पुरवठा करण्यात आला. (एकूण बँक प्रत्ययाच्या १४.४ टक्के)

५. अग्रक्रमी क्षेत्र जसे - रस्ते, पाणी, वाहतूकदार, किरकोळ व्यापारी, छोटे व्यावसायिक स्वयं रोजगारी व्यक्ती, दुर्बल घटकांचे शिक्षण, उपभोग्य कर्जे, गृहनिर्माण कर्जे यासारख्या अग्रक्रमी क्षेत्रांना जून १९६९ मध्ये फक्त २८ करोड

VOLUME - IX, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

रूपयांचा वित्तपुरवठा करण्यात आला. (एकुण बँक प्रत्ययाच्या ०.९ टक्के) त्यात लक्षणीय वाढ होऊन मार्च २०१४ पर्यंत २९०५९६ करोड रूपयांचा वित्तपुरवठा करण्यात आला. (एकुण बँक प्रत्ययाच्या ७ टक्के)

६. सार्वजनिक बँकांनी अग्रक्रमी क्षेत्राला केलेला प्रत्ययपुरवठ्या जून १९६९ मध्ये ४४१ करोड रुपये होता त्यात वाढ होऊन २०१४ पर्यंत तो १६०२९०७ करोड रुपये झाला. म्हणजेच अग्रक्रमी क्षेत्राचे एकूण प्रत्ययातील प्रमाण १९६९ मध्ये १४.६ टक्के होते ते वाढून ३९ टक्के झाले.

यावरून अग्रक्रम क्षेत्राला वित्तपुरवठा करण्यात राष्ट्रीयीकृत बँकांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावल्याचे दिसते. अर्थात वित्तपुरवठ्यातील ही वाढ मुख्यत: -

अ) मोठ्या प्रमाणात ठेवी एकत्र झाल्यामुळे

ब) मुद्रेच्या परिमाणात वाढ झाल्यामुळे झालेली आहे.

ड) जागतिकीकरणाच्या काळातील राष्ट्रीयीकृत बँकांपुढील आव्हाने

१९८० च्या दशकात भारताची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत खालावलेली होती. १९९१ मध्ये जगातील कर्जबाजारीपणाला भारताचा तिसरा क्रमांक होता, तसेच विदेशी चलन साठ्याची टंचाई यामुळे ६७ टन सोने आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधीला विकण्याची नामुष्की भारतावर आली. या सर्व परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी तसेच जागतिक वित्तीय संस्थांच्या दबावामुळे आणि जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारानुसार भारताने मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला असून ज्यात विदेशी गुंतवणूकीला प्रोत्साहन, जागतिक वित्त संस्थंकडून कर्ज घेण्याची मुभा, रुपयाचे अवमुल्यन आणि पविर्तनीयता, भांडवल बाजारात वाढ इत्यादींचा समावेश होता. या सर्वांचा परिणम राष्ट्रीयीकृत बँकाच्या धोरणावर देखील झाला आणि त्यानुसार त्यांनाही आपल्या उद्दिष्टांमध्ये तसेच कार्यामध्ये कालानुरूप योग्य बदल स्विकारावे लागले अर्थात हे सर्व बदल स्विकारतांना त्या काळात या बँकासमोर ही फार मोठी आव्हाने निर्माण झाली होती. जसे - बँकांचे संगणकीकरण, बँकांना एकत्रित जोडणे, कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण, त्याचबरोबर बँकामध्ये नवीन सुविधा उपलब्ध करून देऊन खातेधारकांची व ठेवीदारांची तशी मानसिकता तयार करणे आणि या सर्वांसाठी करावा लागणारा अफाट खर्च ही सर्व आव्हाने पेलणे बँकांना देखिल कठीण होऊ लागले त्यातच बँकांमधून VRS (स्वेच्छा निवृत्ती) ची योजना सुरू झाल्याने त्याचा बँकांच्या कार्यप्रणालीवर तसेच सरकारवर देखील बराच आर्थिक दबाव आला. शासनाच्या अनेक नवीन-नवीन योजना राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या माध्यमातून राबविण्याचे धोरण ठरविण्यात आले आणि याचाही काही अंशी परिणाम बँकांच्या कार्यप्रणालीवर होऊन बँकांची लाभप्रदता व सुरक्षितता धोक्यात येऊ लागली.

इ) सारांश

सद्य:स्थितीत व्यापारी बँका भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोलाचे योगदान करीत आहेत. राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांच्या धोरणात बदल झाला असल्याचे केवळ नफा कमविणे हा आता व्यापारी बँकांचा उद्देश राहिला नसून त्या बरोबरच सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने अग्रक्रमी क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणात वित्तपुरवठा करण्याचे धोरण बँकांनी स्विकारले आहे. परिणामत: मोठे उद्योग, लघु उद्योग, शेती क्षेत्र, इतर अग्रक्रमी क्षेत्रे जसे - रस्ते, पाणी, छोटे व्यापारी, व्यावसायिक स्वयं रोजगारी

(उपक्रमी), शिक्षण, गृहकर्जे, उपभोग कर्जे यासारख्या क्षेत्रांना मोठ्या प्रमाणावर वित्तपुरवठा करण्यात आला आणि यातून देशाच्या आर्थिक विकासाला सुनियोजित पध्दतीने चालना मिळाली आहे.

एकंदरीत, बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा पर्याय निवडून पाच दशके उलटून गेल्यानंतर आता या सर्वच बाबींचा विचार होणे आवश्यक आहे. स्विकारलेल्या धोरणाची दिशा आणि गती याचे आकलन होण्यासाठी एवढा कालावधी हा पुरेसा असून आता त्यातील काही त्रृटी या विशेषत्वाने जाणवू लागल्याने पुन्हा यातील काही बँकांचे एकत्रीकरण करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. तेव्हा आता या प्रयत्नांना भविष्यात कसे यश मिळते हे येणारा काळच ठरवेल. म्हणजेच भविष्यात बँकांचे एकत्रीकरण झालेले पहावयास मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ

१) दामाजी बी. एच. (२०१६) : आधुनिक बँकिंग, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

२) कानेटकर मेघा (२०१५) : भारतीय बँकींग प्रणाली, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

३) कानेटकर, काकडे, पाचपोर (२०१८) : स्थूल अर्थशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

४) मिश्रा जे. पी. (२०१६) : अर्थशास्त्र, साहित्य भवन, आग्रा.

५) Internet website.

ISSN 2320 - 0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९४२
(जानेवारी-जून २०२० / खंड १३, अंक १)

✦ विकासाचा पर्याय : भांडवलवाद ?

✦ सौम्य मंदी वा निम्नगामी अर्थव्यवस्था व त्यावरील उपाय

✦ आर्थिक मंदी - एक आव्हान

✦ २०१९ चे नोबेल पारितोषिक विजेते

✦ अभिजीत बॅनर्जी यांचे आर्थिक विचार

✦ The Journey of Human Development from HDI to LGBTI - Inclusion Index

✦ जैविक शेतीचे स्वरूप

✦ कृषी प्रत्यय : एक आढावा

- व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाची ५० वर्षे -

✦ भारतीय अधिकोषण व्यवस्था : राष्ट्रीयीकरणाची पार्श्वभूमी

✦ Banks and Non-Performing Assets

✦ राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांच्या ठेवी आणि अग्रक्रम क्षेत्रासाठी वित्तपुरवठ्यात झालेले बदल

✦ भारतातील व्यापारी बँकांपुढील आव्हाने - एक टीप

✦ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण ते विलीनीकरण

✦ Amalgamation of Public Sector Banks

ISSN 2320-0197

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेची
संशोधन पत्रिका

अर्थमीमांसा

भारतीय सौर शके १९४२

(जानेवारी-जून २०२०/ खंड १३, अंक १)

□ प्रमुख संपादक □
दि.व्यं.जहागिरदार

□ सल्लागार मंडळ □
श्रीनिवास खांदेवाले
सुनील शिंदे
प्रतिभा काळमेघ
आशीष महातळे

□ संपादकीय पत्रव्यवहार □
दि. व्यं. जहागिरदार
''व्यंकटेश'', १२, गुलमोहर कॉलनी,
कॅम्प, अमरावती – ४४४ ६०२
दूरध्वनी (०७२१)–२६६१८५१, मो. ९८२२९२२९५९

अनुक्रमणिका

- विकासाचा पर्याय : भांडवलवाद ?
  - मृणालिनी फडणवीस १
- सौम्य मंदी वा निम्नगामी अर्थव्यवस्था व त्यावरील उपाय
  - श्रीनिवास खांदेवाले........................ ०५
- आर्थिक मंदी – एक आव्हान
  - वर्षा गंगणे १०
- २०१९ चे नोबेल पारितोषिक विजेते
  - दि.व्यं.जहागिरदार १७
- अभिजीत बॅनर्जी यांचे आर्थिक विचार
  - रामदास माहोरे........................ २२
- The Journey of Human Development from HDI to LGBTI -Inclusion Index
  - Anjali Kulkarni........................ ३१
- जैविक शेतीचे स्वरूप
  - गजानन भारती ४१
- कृषी प्रत्यय : एक आढावा
  - उमेश घोडेस्वार........................ ४७

–व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाची ५० वर्षे –

- भारतीय अधिकोषण व्यवस्था : राष्ट्रीयीकरणाची पार्श्वभूमी
  - वनिता चोरे........................ ५४
- Banks and Non-Performing Assets
  - H.A. Hudda........................ ५९
- राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांच्या ठेवी आणि अग्रक्रम क्षेत्रासाठी वितपुरवठ्यात झालेले बदल
  - प्राची दिलीप देशपांडे........................ ७०
- भारतातील व्यापारी बँकांपुढील आव्हाने – एक टीप
  - लाजवंती आर. टेंभुर्णे........................ ७६
- व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण ते विलीनीकरण
  - राजेश रामासा चव्हाण........................ ८०
- Amalgamation of Public Sector Banks
  - Madhuri Lele........................ ८९

ISSN 2320-0197

जैविक शेतीचे स्वरूप

गजानन गं. भारती
पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
अमरावती.

प्रस्तावना :

जागतिक स्तरावर बहुतांश देशाचा आर्थिक विकास हा शेतीवर अवलंबुन आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे त्यानुसार शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. स्वातंत्र प्राप्तीनंतर पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून शेती विकासाचे प्रयत्न झाले व १९६० च्या दशकात हरितक्रांतीच्या रूपाने भारतीय शेतीचा विकास झपाटयाने सुरू झाला. पुढील काळात देश अन्न धान्याच्या बाबतीत स्वयंपुर्ण झाला. मुख्यत: गहु आणि धानाच्या उत्पादनात वेगाने वाढ होत गेली, परंतु ही वाढ काही ठराविक पिकांच्या बाबत खरी ठरली इतर पिकांबाबत अपेक्षीत वाढ करता आली नाही. हरितक्रांतीने जसे शेती उत्पादनात काही फायदे झाले तसेच काही तोटेही झाले जे शेती क्षेत्रासह समाज व्यवस्थेवरही प्रतिबिंबित होत गेले. आधुनिक शेती पध्दतीचे गंभीर परिणाम प्राधान्याने शेतकऱ्यांना भोगावे लागले. त्याची काही कारणे पुढील प्रमाणे आहेत. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर, अल्पभुधारक, सिमांत व भूमिहीन शेतकऱ्यांच्या संख्येत वाढ झाली. शेतीचे तुकडीकरण, अपखंडन, सिंचनाचा अभाव, पर्जन्यातील असमतोल, शेती आदानाच्या किंमतीत झालेली प्रचंड वाढ, त्यामुळे उत्पादन कमी व खर्च अधिक, अशी आधुनिक शेती करणे शेतकऱ्यांच्या अवाक्या बाहेर गेली आणि शेतकरी कर्जबाजारी झाला. अंतिमत: त्याचा परिणाम शेतकरी आत्महत्येकडे वळला, त्यातच या पध्दतीने शेतीच्या उपजत गुणाचा नाश झाला. सामाजिक अनारोग्यात वाढ होत गेली. या सर्वावर मात करून शेतीच्या शाश्वत व गुणात्मक वाढीकरीता, जैविकतंत्रज्ञानावर आधारीत शेती पध्दतीची कास भारतात वाढीस लागली.

अ) जैविक शेती पध्दती म्हणजे काय ?

जैवतंत्रज्ञानावर आधारीत शेती पध्दती म्हणजेच शाश्वत शेती पध्दती होय. यामध्ये निसर्गाधारीत व जैविक विविध तत्वाचा उपयोग करतांनाच खर्चिक व मानवासहीत निसर्गाला घातक ठरणाऱ्या रासायनिक निविष्टांचा उपयोग थांबवून ज्याव्दारे नैसर्गिक साधन सामग्रीचे जतन, संवर्धन, समतोल पर्यावरण व आरोग्यदायी मानवी जीवनाकरीता दीर्घकालीन शेती नियोजनाचा समावेश करणे म्हणजे जैविक शेती पध्दती होय.

जैवतंत्रज्ञान हा शब्द प्रयोग सर्वप्रथम: कार्ल इरकाम या हंगेरियन इंजिनिअरने इ.स. १९१७ मध्ये वापरात आणला. अलिकडे कृषी, वैदयकीय, उद्योग व पर्यावरणीय क्षेत्रात जैव तंत्रज्ञानाने प्रगती केली आहे. या विविध क्षेत्रामध्ये अनेकविध घटकांचा व

प्रक्रियांचा मानवाच्या प्रगतीसाठी उपयोग करून घेण्याचे तंत्रज्ञान म्हणजे जैवतंत्रज्ञान होय. या तंत्राचे वैशिष्टये म्हणजे अधिक उत्पादन देणारे, बदलत्या हवामानात तग धरणारे, पर्याप्त रोग प्रतिकारक क्षमता असणारे, दुष्काळातही सहनशिल असणारे असे हे जैवतंत्रज्ञान होय.

ब) भारतात जैवतंत्रज्ञानाची वाटचाल :

शेतीच्या गुणात्मकतेसह कार्यक्षम उत्पादन वाढीकरीता जैवतंत्रज्ञानाचा विकास ही एक निकडीची बाब आहे. भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येला पोषक आणि शाश्वत अन्नधान्याचा पुरवठा व्हावा या उदयेशाने या तंत्राकडे लक्ष दिले जात आहे. या अनुषंगाने भारतात १९८२ मध्ये राष्ट्रीय जैवतंत्रज्ञान विभागाची स्थापना केली गेली आणि दीर्घकालीन नियोजनाबरोबरच १९८६ ला या विभागाच्या कार्यास सुरूवात झाली. त्या अतंर्गत अन्न, वस्त्र, निवारा यांना प्राध्यान्य देण्यात आले. २००१ मध्ये नवा अध्याय सुरू करण्याचा प्रयत्न झाला ज्यामध्ये संपत्तीच्या वाढी बरोबर सामाजिक न्यायामध्ये गरीबांच्या कल्याणाला विशेष महत्व देण्यात आले. भारतात २००२ पासून बी.टी. कापूस वाणाचा प्रचार व प्रसार झाला. बऱ्याच तज्ञांनी इतर तेलबिया, कडधान्य, डाळी, सोयाबीन या पिकाच्या बाबतीतही नविन जैवतंत्रज्ञानाने विकसीत वाण तयार केले. अशा पध्दतीने जागतिक स्तरावर या तंत्रज्ञानाचा वापर झपाटयाने वाढला असून अमेरिकेत तर ७० प्रतिशत अन्नधान्याकरीता जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर होतो. भारतात अलिकडे या तंत्रज्ञानाचा वापर टोमॅटो, बटाटे, पपई, भात, द्राक्षे या सारख्या फळाबरोबरच फळभाज्यासाठीही होत आहे. अशा पध्दतीने सुदृढ शेतीसह सुदृढ सामाजिक स्वास्थ्यासाठी उपयुक्त पध्दतीचा वापर भारतासाठी अधिक लाभकारक होईल यात शंका नाही. असे हे वरदान देशासाठी अधिक महत्वाचे आहे. या तंत्रज्ञानाचे काही तोटे असले तरी त्याचा किफायतशिर उपयोग करून शेतीला व आत्महत्येने ग्रस्त शेतकऱ्याला पर्यायाने देशाला लाभ होईलच हे महत्वाचे.

क) जैविक शेतीची आवश्यकता :

भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येची स्वास्थ्यवर्धक अन्नधान्याची मागणी पुर्ण करणे, देशाच्या मानव समाजासाठी शाश्वत, गुणवत्ता प्रधान अशा पोषक अन्नधान्याची पुरेशा प्रमाणात निर्मिती करणे; जागतिक स्तरावर अन्नधान्याच्या निर्यातीचा वाटा वाढविणे; शेतीचा शाश्वत विकास करणे; दुष्काळावर मात करणाऱ्या वाणाची निर्मिती करणे; शेतीचे उत्पन्न व उत्पादकता वाढविणे, शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात भर घालून त्यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती उंचावणे तसेच त्यांना कर्जबाजारी जोखडातून मुक्त करून ते करीत असलेल्या आत्महत्येला प्रतिबंध घालणे, आधुनिक शेतीच्या वाढत्या खर्चाला आळा घालणे उदा. रासायनिक खते, बी-बियाणे, औषधी आदाने, यांचा अतिरिक्त खर्च टाळून शेतीच्या उपजत गुणांना टिकविणे आणि रासायनिक खते व औषधाचे शेती बरोबर मानवी आरोग्यावर होणारे दुष्परीणाम टाळणे; तसेच मृदा प्रदूषण, पाणी प्रदूषण, वायू प्रदुषण याला आळा घालून पर्यावरण समतोल राखणे या करीता जैविक शेतीची कास धरणे अत्यंत आवश्यक आहे.

अलीकडे पाण्याची असलेली तूट, रोगांचा वाढता शिरकाव, विविध तणांशी स्पर्धाकरून तग धरू शकतील अशा बियाणांची निर्मिती, देशातील मागणी बरोबरच विविध गरजांची पूर्तता करणाऱ्या

पिकांची निर्मिती, यासाठी अत्यंत कमी जागेत किंवा हरीतगृहासारख्या ठिकाणी फळे, फुले व भाजीपाल्याचे उत्पादन जैविक तंत्रामुळे शक्य होणार आहे. मात्र हे तंत्रज्ञान सिमांत शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचण्यास बराच कालावधी लागणार आहे. या तंत्रामुळे देशात पारंपरिक शेती पध्दतीला छेद देउन आधुनिक अशा पीक पध्दतीला चालना मिळणार आहे. जसे की, टॉमॅटोच्या रोपटयाला जमिनीवर टमाटे तर जमिनीखाली आलूचे उत्पादन घेणे शक्य होणार आहे असे प्रयोग चालू आहेत. त्यामुळे साहजिकच या तंत्राचा दुहेरी लाभ शेती उत्पादनात होईल व हे तंत्र शेतीला प्रत्यक्ष वरदान ठरेल. एवढेच काय या तंत्रामुळे रोगास बळी पडणाऱ्या जैव विषाणुला बियाणाच्या गुणसुत्रातून वेगळे काढुन टाकणे शक्य होणार आहे. ज्यामुळे किटकनाशकाचा वापर बंद करणे शक्य होणार आहे व उत्पादन खर्चात कपात होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात भर पडणार आहे. अशा पध्दतीने हे तंत्र शेती क्षेत्रात जैविक क्रांती व शेतकऱ्यांच्या जीवनमानात सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास उपयुक्त ठरेल.

ड) भारतीय शेती समोरील आव्हाने :

भारतात आजही ५६ प्रतिशत लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. अर्थात सर्वात जास्त रोजगार याच क्षेत्रात आहे. देशात औद्योगिक विकास झपाटयाने होत असूनही कृषीवरील लोकसंख्येचा भार कमी होतांना दिसत नाही. कारण औदयोगिक धोरण व कृषी धोरण यामध्ये बरीच विषमता आहे. देशात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण व पायाभूत सोयीमुळे लागवड योग्य जमिनीचे क्षेत्रफळ कमी कमी होत आहे. तर झपाटयाने वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करणे शक्य नाही. त्यातच शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा दरवर्षी कमी होत आहे. मात्र उत्पन्नातील वाटेकरीचा हिस्सा कमी होतांना दिसत नाही. अशातच प्रादेशिक कृषी विकास रचनेत बरीच तफावत आढळून येते, एकूण भौगोलिक उपलब्ध क्षेत्राचा ४४ प्रतिशत भाग पिकाच्या लागवडीस उपयुक्त आहे. यापैकी ६७ प्रतिशत क्षेत्र कोरडवाहू असून ते सर्वार्थाने नैसर्गिक पर्जन्यावर अवलंबुन आहे. अशा शेतीचे अनिश्चित स्वरूप, जमिनीच्या सुपिकतेतील व हवामानातील विविधता, प्रदेशवार पिकांची विविधता, मशागती बरोबरच तंत्राची भिन्नता त्यामुळे उत्पादनातील भिन्नता व अंतिमत: शेती विकास व उत्पादकतेत तफावत आढळते.

भारतीय सिंचन क्षेत्र केवळ ३३ प्रतिशत असूनही भूपृष्ठावरील व भुगर्भजलसाठा दिवसें दिवस वेगाने घटत आहे तर दुसऱ्या बाजुने जमिनीची सुपीकता विभिन्न ठिकाणी वैविध्यपुर्ण आहे. त्यामुळे अपेक्षित उत्पादन घेणे शक्य होत नाही. लोकसंख्येतील वाढीमुळे जमीन धारणाक्षेत्र कमी कमी होत आहे. त्याचा परिणाम, अल्प व सिमांत शेतकऱ्यांची संख्या वेगाने वाढत आहे. जीडीपीतील शेती उत्पादन व उत्पन्नाचा हिस्सा झपाटयाने कमी होत आहे.

भारतात सुधारणांच्या काळात शेतीतील गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी झाले आहे जे जीडीपीच्या केवळ २ प्रतिशत आहे. त्यातही खाजगी गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी असल्याने शेती विकासाला आवश्यक पायाभूत सोयी सुविधा उपलब्ध होत नाहीत व विकासावर त्याचा दुष्परीणाम होतो. शेतीची उत्पादकता कमी आणि उत्पादन खर्च अधिक तर

शेतमालाला मिळणारी किंमत कमी त्याचा एकंदरीत परिणाम शेतकऱ्यांचे बजेट कोलमडले आहे. याशिवाय अलीकडे दुष्काळाचा सातत्याने होणारा पाठलाग पाहाता भारतीय शेतकऱ्यांच्या अस्तित्वालाच आव्हान उभे झाले आहे. शेवटी हताश होऊन शेतकऱ्यांचे आत्महत्याचे सत्र अविरतपणे सुरू आहे. याचाच एक अविभाज्य भाग म्हणजे देशात अन्नसुरक्षितता आणि उदरनिर्वाहाचा प्रश्न गंभीर रूप धारण करतो आहे. भारतात एकुणच शेती क्षेत्राचा विचार करता दुष्काळी स्वरूप, अनुकूल हवामानाचा अभाव, पिकांवरील रोगांचा प्रादुर्भाव, पर्याप्त उत्पादन व खर्चावर आधारीत किंमतीचा अभाव आणि वाढता खर्च या सर्वांवर मात करता येईल अशा शासनाच्या धोरणाचा अभाव, तसेच सर्व स्तरातून शेती व शेतकऱ्याप्रती असलेली अनास्था शेती विकासाला किती घातक आहे हे स्पष्ट होते. म्हणुनच या सर्वांवर पर्याय शोधत असतांना जैविक शेतीला अधिकाधिक चालना देणे निकडीचे आहे.

इ) महाराष्ट्रातील जैवतंत्राचा विकास :

महाराष्ट्र शासनाने जानेवारी २००२ मध्ये जैवतंत्रज्ञान धोरण जाहीर केले व तत्कालीन मा. मुख्यमंत्र्याच्या अध्यक्षतेखाली जैवतंत्रज्ञान मंडळाची स्थापना केली गेली. हे मंडळ मुख्यमंत्र्यांना सल्ला देण्याचे काम करते. आपल्या धोरणानुसार या तंत्रावर आधारीत उदयोगांना शेतीला लागु असलेल्या दराने विजपुरवठा करणे तसेच संशोधन व विकासासाठी केन्द्र स्थापन करण्याचा निर्णय घेऊन त्याची अंमलबजावणी केली जाते. या धोरणाअंतर्गत जैवतंत्रज्ञानाच्या विकासाकरीता व उपयुक्तते करीता संशोधनावर सोयी सवलती उपलब्ध करून देते. जागतिक तज्ञाच्या सल्ल्याने आपल्या राज्यात हा व्यवसाय वाढविण्याच्या दृष्टीने योजना आखल्या आहेत. यासाठी महाराष्ट्रात जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रातले तज्ञ, उदयोजक, हितचिंतक एकत्र यावेत म्हणुन 'महाबायोयात्रा' नावाची एक अभिनव यात्रा सुरू केली आहे. अर्थात जैवतंत्रज्ञानाचा विकास, प्रचार, प्रसार करणे हा उद्देश आहे. आता तर बायोटेक पार्कची संकल्पना साकार होण्याच्या मार्गावर आहे. या व्यतिरिक्त शासनाने पुणे येथे औषधी जैवतंत्रज्ञान केन्द्र, तर जालना येथे शेंद्रे व अकोला येथे कृषी जैवतंत्रज्ञान केन्द्र उभारली आहेत. या साठी जैवतंत्रज्ञान केन्द्राना उदयोग विभागाचा ड व ड + गटात अंतर्भूत होणाऱ्या उदयोगांना मिळणाऱ्या सर्व लाभासाठी पात्र ठरविले आहे.

फ) जैवतंत्रज्ञानामुळे शेती क्षेत्रात होणारे लाभ :

भविष्यात देशात जैवतंत्रज्ञानाचा उपयोग अनिवार्य आहे. त्याच्या विविध पैलुचा विचार केल्यास विविधांगी उत्पादनाला चालना मिळेल अशी शक्यता प्रयोगावरून सिध्द होत आहे. जसे कापूस उत्पादनात बहुरंगी उत्पादनाची शक्यता निर्माण झाली आहे. तसेच नाशवंत अशा फळे, भाजीपाला, पिकांना जैवतंत्रामुळे अधिक टिकाऊपणा व जास्त किंमतीचा लाभ मिळेल, असे संशोधन सुरू आहे. पिकांच्या गुणसूत्रावर प्रयोग करून अधिक उपयुक्त पिक रचना बनविने शक्य झाले आहे. तसेच दुष्काळात टिकाव धरणाऱ्या प्रजातीला चालना दिल्या जात आहे व भरघोस उत्पादन देणारी पिके घेण्यासाठी संशोधन सुरू आहे.

पर्यावरणासह मानवी आरोग्यावर दुष्परिणाम करणारी किटकनाशके टाळून त्याऐवजी पिकांच्या गुणसुत्रात योग्य तो बदल करून किटक व

सुक्ष्मजीवांना प्रतिबंध करण्याचे तंत्र विकसीत झाले आहे. सर्वोत्तम बियाणे निर्मितीस चालना मिळत आहे. या तंत्राचा वापर जे जे देश करतील ते अधिक विकसीत असतील ज्यामुळे रासायनिक शेतीला पर्याय दिल्या जाणार हे निश्चित.

जैवतंत्रज्ञानाचा विशेष लाभ म्हणजे, फळे, भाजीपाला, शेंगा, मुळे, कंद धान्य हे अधिक पोषक, रूचकर, टिकाऊ, कमी वेळात येणारे व दर एकरी अधिक उत्पादन देणारे असेल. असे प्रयत्न प्रगतीपथावर आहेत. एकुणच शेतकऱ्यांसह मानव जातीला सुखा समाधानाचे जीवनमान यावे व निसर्गाला समृध्दीकडे नेता यावे या दृष्टीने उपयुक्त हे तंत्रज्ञान आहे म्हणुनच त्याचा स्विकार हिरीरीने केला पाहिजे. कारण वाढती लोकसंख्या, नष्ट होण्याच्या मार्गावर असलेली जंगले, निसर्गाचा वाढता असमतोल, जमिनीचा नष्ट होत असलेला पोत, वाढते जल प्रदुषण, वायुप्रदुषण या सर्वांचा मानवी आरोग्यावरील परिणाम, त्यासाठी होणारा खर्च, तरीही मानवाच्या सुखासाठी असलेला अतिहव्यास, त्यासाठी धरलेली विज्ञानाची कास त्यासाठी मानवाची होणारी धडपड यातून समाजाची मुक्तता करता यावी, अशी नवक्रांतीची सुरूवात करण्याकरीता जैवतंत्रज्ञान उपयुक्त आहे. विशेषता शेतकऱ्यांना ही क्रांती खरोखरच वरदान ठरेल ज्यामुळे शेतकऱ्यांची दारिद्रयावस्था आणि आत्महत्याचे सत्र थांबण्यास उपयुक्त ठरेल असे वाटते.

ग) जैवतंत्रज्ञान वापराचे धोके व आव्हाने :

१. जैवतंत्रज्ञानाचा पिकांसाठी उपयोग करतांना चुकून घातक घटकांचा शिरकाव होऊ शकतो अशा पिकांचे जनुकीय वाण मानवी आरोग्यासाठी धोकादायक ठरू शकतात. अशी जनुके अन्ना बरोबर शरीरात गेल्यास ती बाहेर पडत नाहीत.

२. या तंत्रज्ञानावर आधारीत पिक संररनेत बदल करणे सहजा सहजी शक्य नसते.

३. संकरित बियाण्याकरीता असे तंत्रज्ञान वापरल्यास तो बियाणे केवळ एका हंगामापूरते वापरता येतात. दुसऱ्यांदा वापरता येत नाही.

४. संकरित बियाणांची निर्मिती खाजगी कंपन्या तयार करत असल्याने त्यांचा एकाधिकार निर्माण होऊ शकतो.

५. जैवतंत्राचा वापर शेती, उदयोग, व्यापार, वैदयकीय क्षेत्रात होत असल्याने या तंत्रज्ञानाचा गैरवापर होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

६. जैविक पिके व अजैविक पिके परस्पराजवळ असल्यास नैसर्गिक किटकामार्फत परागीकरण होऊन अजैविक पिके जैविक पिकात रूपांतरीत होऊ शकतात.

७. प्रतिकुल हवामान व बाजार किंमती यामुळे जैविक शेतीकडे दुर्लक्ष केले जाऊ शकते.

८. अल्पभुधारक व सिमांत शेतकरी जैविक शेती करू शकत नाहीत.

९. भारतीय शेतीची सध्याची स्थिती पाहता जैविक शेती तसेच सहायक सेंद्रीय पध्दती शेती करणे अशक्यप्राय बाब आहे.

१०. जैविक शेती कडून असलेल्या प्रचंड अपेक्षा पूर्ण होतीलच असे नाही. ही बाब भविष्यातील वाटचाल काय राहील यावर अवलंबुन असेल.

११. प्रचलीत शेती पध्दतीला टाळून जैविक शेतीचा स्विकार करावा या मनस्थितीत आजतरी शेतकरी धजावत नाहीत.

अशी अनेक आव्हाने व धोके असले तरी

जैविक शेती भावी समाजासाठी वरदान ठरू शकते त्यासाठी शेतकऱ्यांना तीचा स्विकार, प्रचार, प्रसार व महत्व पटवून देणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी शासकीय धोरणाबरोबरच ग्रामीण समाजाचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा आहे. तरच जैविक शेतीला व्यापक स्वरूप प्राप्त होईल.

मूल्यमापन :

मागील ३ दशकापूर्वी संपूर्ण जगातील गरीब, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची आर्थिक प्रगतीची साधने, जागतिक स्तरावरील कुपोषण निर्मूलन, आणि भूकबळी डोळ्यासमोर ठेवून जैवतंत्रज्ञानाच्या वापराद्वारे शेतीच्या उत्पादन क्षमतेत वाढ करणे व वातावरणातील बदलाला अनुकूल वाणाची निर्मिती करण्यात आली. मात्र आजही या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत अपेक्षित बदल झालेला नाही. कारण गरीब व अल्पभूधारक शेतकरी आणि त्यांची आर्थिक मिळकत विचारात घेतली गेली नाही. जैवतंत्रज्ञान निर्मित बियाणांची किंमत शेतकऱ्यांना परवडणारी नाही. शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने बियाणे पुरवठा न झाल्याने शेतकरी अडचणीत सापडले. त्यामुळे या तंत्रज्ञानाचा अपेक्षित प्रसार आणि विकास झाला नाही.

संदर्भ :

१. पाटील सुभाष (२०१५) : अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक,
२. कटमूसरे एस.बी.(१९९५) : महाराष्ट्राचा कृषी विकास, पिपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
३. महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी, २०१२-१३.
४. दैनिक लोकसत्ता, १४ नोव्हेंबर २०१७.
५. Datta & Sundaram, Indian Economy, S. Chand Publishing, New Delhi.
६. www.indiaenvironmentportal.org.in.

◆◆◆

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

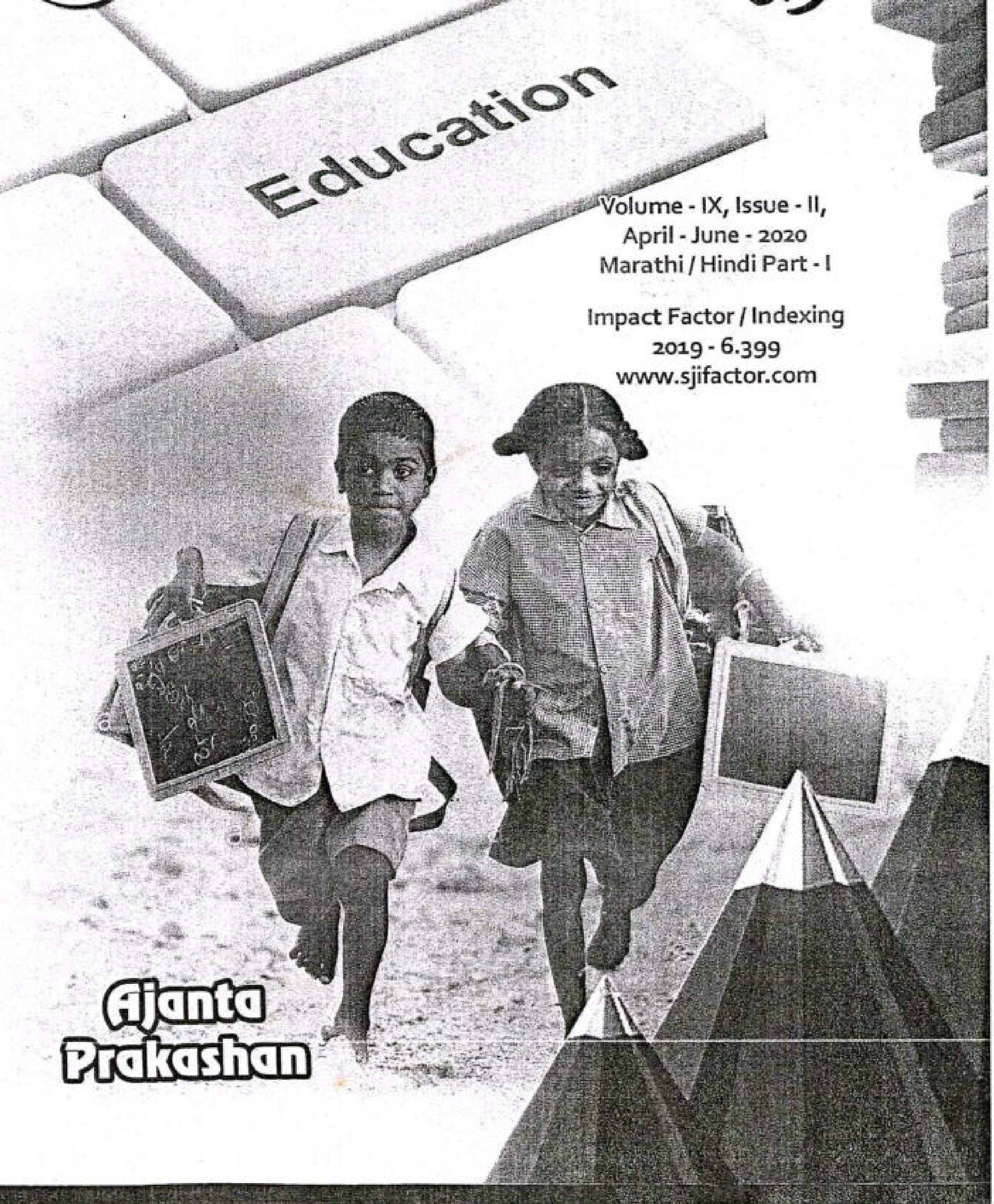

Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
Marathi / Hindi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta
Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महाराष्ट्रातील जलसमस्या व पर्यावरण आणि उपाययोजना **डॉ. भारत एम. राठोड**	१-७
२	गावगाड्याचे पर्यावरण : का अशी झालीत गावे ? **प्रा. डॉ. कोतमे धिरजकुमार सत्येकाल**	८-१०
३	पर्यावरण संवर्धन व समाजाची जबाबदारी **डॉ. गंगणे जीवन सुदामराव**	११-१६
४	जल प्रदुषण - एक गंभीर समस्या **प्रा. राहूल एम. खंडारे**	१७-२०
५	ई-कचरा आणि पर्यावरणा समोरील समस्या **प्रा. राजेश अनंतराव कांबळे**	२१-२४
६	पर्यावरण आणि शासनाची धोरणे **डॉ. संदिप बी. नेरकर**	२५-३०
७	लोकसंख्या वाढीचे आर्थिक विकासावर परिणाम **डॉ. सांगळे सुधाकर**	३१-३८
८	पर्यावरण आणि शेती **प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे**	३९-४३
९	पर्यावरण जागरुकता - एक आव्हान **डॉ. शरद जे. मेश्राम**	४४-४८
१०	पर्यावरण संरक्षण आणि सहकारी संस्था **प्रा. डॉ. पुरी तात्या बालकिशन**	४९-५२
११	माणसाची गोष्ट आणि पर्यावरण **प्रा. डॉ. येवले शंकरानंद किशनराव**	५३-५६
१२	ओझोन थराची कारणे आणि परिणाम **प्रा. आवटे भाऊ दगडोबा**	५७-६०
१३	पर्यावरणवादी साहित्य व त्याचे महत्त्व : एक अध्ययन **प्रा. डॉ. करंजकर दत्तात्रय श्रीहरी**	६१-६३

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख और लेखक का नाम	पृष्ठ क्र.
१	दिनकर, 'निराला, 'पंत' के काव्य में' प्रकृति चित्रण **Dr. C. G. Kadekar**	१-५
२	सुमित्रानंद के काव्य में प्रकृति चित्रण **प्रा. लक्ष्मण किसनराव पेटकुले**	६-९
३	घनानंद का काव्य और प्रकृति चित्रण **प्रा. डॉ. राजेंद्र कैलास वडजे**	१०-१३
४	प्रकृति के कवि सुमित्रानंदन पंत **प्रा. डॉ. दळवे सूर्यकांत माधवराव**	१४-१६
५	प्रकृति का वातावरण रूप में चित्रण **डॉ. जाफ़र अब्बास चौधरी**	१७-१९
६	केदारनाथ अग्रवाल के काव्य में पर्यावरण चित्रण **प्रा. खराडे आर. एम.**	२०-२४
७	दिनकर कृत 'उर्वशी' काव्य में प्रकृति चित्रण **प्रा. राजपूत पी. डी.**	२५-२८
८	घनानंद : काव्य में प्रकृति चित्रण **प्रा. डॉ. एस. एस. कदम**	२९-३२
९	नदी अभियान (नदी संरक्षण की एक अनूठी पहल) **योगेश्वर साहू** **राधेश्वरी देशमुख**	३३-३८
१०	छायावाद काव्य में पर्यावरण संचेतना **डा. अनुपम गुप्ता**	३९-४३
११	भारत में पेयजल समस्या **डॉ. गजानन गं. भारती**	४४-५०
१२	वर्तमान परिदृश्य में पर्यावरणीय शिक्षा **शैलेन्द्र कुमार राव**	५१-५४
१३	"महाभारत" भीष्मपर्व मे कला, साहित्य एवं पर्यावरण का महत्व **डॉ. गुलाब चन्द्र गोंड**	५५-६३

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

११. भारत में पेयजल समस्या

डॉ. गजानन गं. भारती
(सहा. प्राध्यापक) पद्व्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अमरावती.

प्रास्ताविक

विश्व में पाणी की कमि कई समस्याओको जन्म दे रही है । इसी प्रकार पाणीसे संबंधित समस्या भारतमें पिछले कई सालो से जन्म ले चुकी है । इस समस्याके निवारण हेतू देशमें शासकीय, निमशासकीय एवं निजी उपक्रमोके मांध्यमसे प्रयास हो रहे है । बल्की अपेक्षाकृत परिणाम मिलनही रहे ये भारतीय समाजके लिए दूर्भाग्यपूर्णता की बात है । अनूसार विश्व में लगभग ४ अरब जनसंख्या याने २/३ लोग हरवर्ष धुपकालेमें पाणी की जबरदस्त किल्लतका सामना करती है। पाणी की किल्लतके कारण दुनियाके सामने कई प्रकारके खतरे मंडरा रहे है । पाणी की मौजुदा समस्याको देखते हुये, विश्वमे शांती, न्याय, सुरक्षापर बुरा असर पड सकता है । पाणी कि कमीके साथसाथ खेती उपजमे कमी फसलकी किल्लत से सामाजिक आर्थिक वृध्दी एवं जनजिवन बुरीतरह प्रभावित हो रहा है । पाणी की बरबादी जिससे खाद्यकी कमी हो रही है । जिसके कारण किमते बढरही है । प्यासे एवं भुखे लोगो की तादादभी बढ रही है । संयुक्त राष्ट्र के अनुसार हमे २०५० में नौ अरबसे अधिक जनसंख्याके उपयोग हेतू खाद्य उत्पादमे ६० फिसदी बढोतरीकी आवश्यकता हे । इय खाद्य उत्पादक के लिए बडी मात्रामे बिजली और पाणी की आवश्यकता है । इतनाही नही इसप्रकार पाणी की चुनौती विश्व के साथसाथ भारत और महाराष्ट्र राज्य में उत्पन्न हो रही है ।

राष्ट्रीय स्तरपर जलसमस्या

देश में आज लगभग ३५ प्रतिशत जिले भिषण सुखेसे प्रभावित है । जिसका असर २५६ जिलोमें ३३ करोडसे अधिक लोगोपर पडा है । मार्च २०१६ में ९१ प्रमुख जलाशयो में मात्र २४ प्रतिशत पाणी बचा था, आज मार्च २०१९ में १९ प्रतिशत पाणी बचा हैं । शृष्टिपर मानव उत्पतीसे लेकर अबतक मानव विकास तथा अस्त्वि के लिए जल आपुर्तीको लेकर प्रथम स्थान रहा है । पाणी के बगैरे जीवसृष्टी की कल्पना नही की जाती इस कारण पाणी का महत्त्व सर्वोच्चस्थानी हैं । और पाणी की बचत करना हमारा आद्य कर्तव्य है ।

देशके अधिकांश राज्योमें पाणी कि किल्लत लगभग समान है । देश के सभी राज्योमे अधिक तर जलाशय सुख रहे है । महाराष्ट्र के लगभग सभी विभागोमें सालके अतिंम चरणमें टँकरव्दारा पाणी कि आपूर्ती की जाती है । इसलिए देश में जलसुरक्षा एवं सवंर्धन बहूत महत्तवपूर्ण है । पाणी प्राकृतिक का अनमोल संसाधन है । जीस के जरीये हम कृषी, उद्योग, परिवहन, वाणिकी, मनोरंजन तथा पर्यावरण विकास एवं वृध्दी के लिए उपयोग करते है । अगर पाणी मे कमी आयीतो इन विकास कार्यो मे बाधा उत्पन्न होती है ।

गावों में नर –नारीयोका बहूमूल्य समय परिवार के लिये जल ढुढने में बरबाद हो रहा है । साथ मैं बेरोजगारी बढ रही है । जादातर लडकीया अपणी पढाई पूरी नही करपाती. इसस्थिती की गंभीरता को देखते हुये विशेषज्ञ जल संरक्षणके नऐ नऐ तरीके तलाश ने में जुटे है । साथमे केंन्द्र और राज्य सरकारे पाणी आपुर्ती एंव संवर्धन के लिए अपणी प्रतिबंधता दिखाएं । क्योंकि, जल है तो कल है । यह शतप्रतिशत सत्य भी है । जिसका अर्थ है, कि हमारा भविष्य तभी सुरक्षित होगा, जब जल होगा । किंतू मानव इस प्रकृति प्रदत्त बहूमूल्य संसाधनका निर्दयातापूर्णसे दुरूपयोग कर रहा है । क्योकि मानव ये भूल गया है की जलचक्र और जीवनचक्र एक ही है ।

भारत पाणी और भुमि जैसे संसाधनोसे सम्पन्न है । भारत में जलसंसाधन प्रचूर मात्रामें होने के बाद भी कोई राज्यो मे पाणी की समस्या गंभीर हैं । वर्ष २०१६ में तकरीबन १० राज्यो में महाराष्ट्र, आंधप्रदेश, मध्यप्रदेश, राजस्थान, तेलगंना, कर्नाटक, आदि पाणी की गंभीर समस्यासे जुझ रहे है । कमसे कम ३२ करोड लोगो को पिनेका पाणी उपलब्ध नही है । एक विशेषज्ञका कहना है की, देश में पानी की समस्या प्रकृतिजनित नही, बल्की मनुष्य जनित है । भारत में लगभग ११५० मि. वार्षिक वर्षा होती है । जब की विश्व में ८४० मि.मी. तथा इजरायल में केवल ४०० मि.मी. औसत वर्षा होने के बावजूद भी इजरायलने सफलता पूर्वक पानीका प्रबंधन किया है । जब की भारत में वर्षा कि औसत सबसे अधिक होने के बावजूद भी हरवर्ष मान्सुन के पहलेके ४-५ महिने पानी की गंभीर समस्या बनी रहती है । विश्वमें भारत का भूक्षेत्र २.५ प्रतिशत है । जबकी, वैश्वविक जल संसाधनमें पानी की उपलब्धता ४ प्रतिशत है । और जनसंख्या १७ प्रतिशत है ।

पानी की कमी लोगों के स्वास्थ और किसी क्षेत्रविशेष के विकास को बहुत हदतक प्रभावित करती है । मानवपरिभाषा और विश्वबैंकद्वारा संकेतके अनुसार प्रतिव्यक्ति / प्रतिवर्ष /१००० घनमिटर पाणी की उपलब्धता या कमी को एक सामान्य सुचक के रूपमें स्विकार्य है । अगर प्रतिव्यक्ति/ प्रतिवर्ष/१००० घनमीटर से कम जलआपुर्ती, स्वास्थ, आर्थिक विकास और मानवकल्यान को बाधित करती है ।

केन्द्र पुरस्कृत राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल योजना के तहत केन्द्रने पेयजलको विशेष महत्त्व दिया है । पेयजल एवं स्वच्छता का उपक्रम मंत्रालयद्वारा संचालित किया जाता है । पेयजल और स्वच्छता मंत्रालयनामक विभाग शुरू में ग्रामीण विकास मंत्रालय अंतर्गत था अब स्वतंत्र मंत्रालयके रूपमे कार्यरत है । जिसकी शुरूवात त्वरीत पेयजल आपुर्ती कार्यक्रम १९७२-७३ में हुयी इसके विस्तारहेतू १९८६ में पेयजल प्राद्योगिकी मिशन शुरूकिया गया आगे चलकर वर्ष १९९१-९२ में इसका नामकरण राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल मिशन रखा गया इस परियोजना पर विशेष ध्यान देने हेतू १९९९ में पेयजल विभागको ग्रामीण विकास मंत्रालयको जोड दिया. ग्रामीण विकास मंत्रालय के अंतर्गत पेयजल आपूर्ती विभाग (डी. डी. डब्ल्युएस) का गठण किया गया. प्रथम प्रमुखक्षेत्र सुधार परियोजना (एस. आर. पी) कि शुरूआत इसी कार्यकाल में हुई थी २००२ मे स्वजलधारा की स्थापना की गई इसके अंतर्गत केन्द्र एवं राज्यसरकारोने ७२६०० करोड का निवेश किया । इस मंत्रालय के अंतर्गत पेयजल एवं स्वच्छता उपक्रमो की समग्रनिती, रूपरेखा, वित्तव्यवस्था, और समन्वयन हेतू नोडल विभाग कार्यरत है । केंद्र सरकारव्दारा १

अप्रैल २००९ में राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम सुरू किया गया यह कार्यक्रम विभिन्न भागधारको के पूर्ण प्रयासोसे प्राप्त अनुभवपर आधारित है । वर्तमान में समस्त ग्रामीण पेयजल परियोजनाको एकिकृत कार्यक्रम के रूपमे आरंभ किया गया है । एन आर डी डब्ल्यु पी का प्रमुख हेतू देश के समस्त ग्रामीण नागरीको को पर्याप्त पेयजल सुरक्षा सुनिश्चत करणा है । इसके महत्वको देखते हूये कुछ ऐसे ऐसे प्रबंध किये गये है की, राज्य सरकारे पेयजल सुरक्षा हेतू नियोजन, संस्थाओको सौप दे पर्याप्त पेयजल सुरक्षा लक्ष्यको प्राप्त करने हेतू ग्रामीण समुदायके नेतृत्व. तथा प्रतिनिधी के रूपमें ग्रामपंचायतोको आगेलाना बहोत जरूरी है । साथही साथ समाजको प्रोस्ताहीत एवं शिक्षित करना अत्यावश्यक है । इसके लिए शासनव्दारा ग्रामीणको प्रशिक्षण एवं तकनीकी सहयोग दे ताकी ग्रामीण क्षेत्र में पाणी बचत, सवंर्धन, संग्रहण एवं नियोजन सही ढंगसे हो सके और तीव्र पानी कि किल्लतसे सबका छुटकारा हो सके ।

राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम के लिए केन्द्रींय बजट वित्तवर्ष २०१६- २०१७ में रू. ६००० करोड का प्रावधान था. जिसे बढाकर वित्तवर्ष २०१७-१८ मे रू ६०५० करोड किया गया अगले ४ वर्षा के लिए असेंनिक एव फ्लोराईड से जुझ रहे २८००० से अधिक बस्तीयोको शुध्दपेयजल उपलब्ध कराने का प्रस्ताव किया गया है । देश में कुल १७१४४३१ बस्तीयो में पेयजल उपलब्ध कराना है, जो पेयजलसे वंचित है । जिस मे से २०१६-१७को ५६८३५ बस्तियोका पुरा करना था बल्की अब तक केवल ३८५०५ बस्तियोंको पाणी उपलब्ध करवाा गया अशुध्द जलसे प्रभावित बस्तियोंकी संख्या मार्च २०१६ के आखिर तक ७१०७७ थी इनमे से २०१६-१७ के लिए लक्षित संख्या १२८३२ थी और लाभार्थी बस्तीयोकी संख्या ३३६७७४ थी इनमेसे २०१६-१७ के लेएि लक्षित संख्या ४४०२३ थी मात्र उपलब्धी १५६८६ की रही है । मार्च २०१६ के आखिर तक संपूर्ण रूपसे शुध्द पेयजल प्राप्त करणेवाली बस्तीयोकी संख्या १३०६५८० थी. इस तरह उचितरूपसे परियोजनाको अंमलमे लाने के लिए सरकारी स्तरपर नए अर्थप्रबंधनमे पेयजल उपलब्धता एवं उसकी गुणवताको भी अधिक से अधिक बेहतर करने का प्रावधान रखा है ।साथही प्रदूषित भूजलवाले प्रदेशमे शुध्द पेयजलको प्राथमिकता देना, ग्रामीण बस्तीयोमें पक्की नालिया, सडके, साफसाफाई की व्यवस्था रहे एक सर्वेक्षणके मुताबिक २० राज्यों की ७ करोड आबादी फ्लोराईड और १ करोड आबादी सतह के जलमे आर्सेनिक का प्रमाण अधिक होनेसे स्वास्थसे संबंधित खतरोसे जुझरही है । साथही कई इलाकोमें टीडीसी, नाईट्रेट, की अधिकतम मात्रा पाणी में बाधा बनी है । विश्वबँक के हवालेसे भारतमे करीब ६० प्रतिशत बिमारीयोका कारण जलप्रदूषण है । जलप्रदूषण का मूलकारण मानवी क्रिया कलाप, साफसफाईका अभाव, खेती में उपयोग किया जा रहा रयासन, मानव अथवा जानवरो की जैविक अथवा औद्यागिक क्रियाओ मे पैदाहूये प्रदूषको की अनुचित प्रकारसे सिधा जलधारोओ में विसर्जीत करना अर्थात जल प्रदूषण को बढावा देना है । सरकारने आश्वासित किया है की, २०२२ तक ८० फिसदी घरोमें नलजल उपलब्ध कराने के लिए हम प्रतिशब्द है । वर्ष २०१७-१८ विभिन्न राज्योमें पिनेके पाणी में सुधार हेतु रू ८०० करोडकी विशेष धनराशी प्रदान कि गई हैं । अन्य राज्यो के लिए स्वच्छ पेयजल उपलब्ध करणे के लिए रू. २५००० करोड की विशेष योजना तैयार की है । पेयजलसे संबंधीत समस्याका सामना बारबार न करना पडे इसलिए जल स्त्रोतो के संरक्षण को विशेष महत्तव देना होगा गावो

में पेयजल सुरक्षा उचितस्तर बहाली के लिए वर्षाजल, सतहिजल एवं भूगर्भजल की अधिकसे अधिक उचित उपयोग व्यवस्था करनी होगी देशके हर गावोमें पेयजल उपलब्धता सुनिश्चित करने हेतू प्रबंधन, कार्यान्वयन, एवं मरम्मत का ग्रामीण स्तरपर विकेंद्रीकृत मांग आधारित और समुदाय प्रबंधित योजना स्वजलधारा शुरू की गई थी। देश में पेयजल योजना में बहूतांश योजनाएँ शुध्द पेयजल आपुर्ती करणे में असफल रही, इसके कई कारण है।

१. पेयजल योजना ओको आवश्यक वित्तीय तरतुद की कमी
२. पेयजल आपुर्ती करनेवालि संस्थाओं में समन्वय का अभाव
३. देखभाल दुरूस्ती एव रखरखावसे संबंधीत कर्मचारी वर्ग का दुर्लक्ष
४. बहोतपुरानी हो चुकी पेयजल व्यवस्था
५. सुनिश्चत एवं नियोजित अंमल का अभाव
६. पिछले कई सालो में लगातार वर्षा का कम होना
७. भुगर्भ जलस्तर में लगातर हो रही घट, एवं अति उपयोग
८. बढती आबादी शहरीकरण, औद्योगिकरण एवं विकास हेतू पाणी के लिए बढती माँग
९. पाणी नियोजन, संवर्ध्दन, एवं संग्रहण हेतू शासन और लोगो में उचित प्रबंधन का अभाव

२१ वी सदी में भारत को एक महासताके रूपमें देखा जा सकता है। जब भारत अपनी सभी क्षेत्रनिहाय क्षमताओ को पुर्णरूपसे स्थापीत कर उपयोग मे लासके एवं सर्वांगिन विकासको निश्चत, नियमित तथा शाश्वत विकास का लक्ष्य साध्य कर सके जिसमें वर्षाजल का नियोजन, पर्याप्त प्रबंधन एवं संवर्ध्दन जैसे मुद्दे अत्यंधिक महत्तवपूर्ण है। देश में पाणी का अपव्यय ना हो उसका पुणर्वापर हो खेती को सुक्ष्म सिंचनकी सुविधा हो, पाणी बटवारे हेतू मुलभूत सुविधाका समक्षिकरण, पाणी पाईपसे टपकना या अपव्यय होने से रोकना, पाणी का सुयोग्य प्रबंधन करना बहुत जरूरी है। जीससे भविष्य में पानी की निरंतर उपलब्धता रहेगी, अथवा बुँदबुँद पानी के लिए लोगोंको अपनी जींदगी दावपर लगानि पडेगी इसमें कोई संदेह नही

भारत में २००४ के रिपोर्ट के अनुसार नगरोमें ९१ प्रतिशत और गावों में ६८ प्रतिशत पेयजलकी आपूर्ती होती है। २०११ के अंक बताते है की, ग्रामीण इलाके में लगभग ७३ प्रतिशत पेयजल और शहरी इलाके में ८६प्रतिशत पेयजल आपूर्ती होती है, बल्कि इस आपूर्तिके दौरान वर्षके सामान्यरूपसे ७ महिने पेयजल आपूर्ती सुलभरूपसे चलती है। किन्तू शेष ५ महिने (फरवरी से जुन) पाणी की आपूर्ती में गंभीर समस्या पैदा होती है। जिसका अधिकतम प्रभाव ग्रामीण इलाको में दिखाई देता है। ग्रामीण पेयजल आपूर्ती में प्रमुख समस्याये जैसे चिरकाल पेयजल उपलब्ध न होना, अनियमित पेयजल आपूर्ती, निकृष्ठ पेयजल का दर्जा, केन्द्रीकृत एवं उपंविकेन्द्रीत दृष्टिकोन वित्तीय तरतूद एवं देखभाल दुरूस्ती की समस्या कायम रहती है। अन्य समस्यामें भूजलस्तर घटना, जलस्त्रोत सुखना, अवर्षण, उगमस्त्रोत क्षारयुक्त होना, जल आपूर्ती विभागकी, अकार्यक्षमता, जनसंख्या में वृध्दी, नयेबस्तियोंकी निर्मिती, नगरोकाविस्तार, विभिन्न क्षेत्रो की बढती माँग, साथ ही

साथ अमीर, सावकार, राजकारणी, उद्योगपतिका पाणी बटवारेपर प्रभूत्व या दबाव के कारण प्रशासन ग्रामीण भागामे नियमित पाणी आपुर्तीकरणे मे असफल रही है ।

देशमें पानी की गुणवत्ता याने जलकादर्जा और वित्तीय तरतुद कि स्थिती निम्न प्रकार है । नियोजन आयोग को अनुसार २.१७ लक्ष गावो में निकृष्ठ (हिन) पाणी उपलब्ध है । जिसमें लोह, फ्लोराईड, नाइट्रेट, असेंनिक, क्षारता, के जैसे तत्वोका प्रमाण सामान्यसे अधिक पाया गया है, जो स्वास्थके लिए हानिकारक है । पेयजल आपूर्ती विभागाव्दारा प्राप्त जानकारीके अनुसार निधी उपलब्ध कराने में ५०:५० प्रतिशत हिस्सा उठाना होगा, और विशेष वर्ग में समाविष्ठ न होनेवाले राज्यों के लिए ये हिस्सा ७५:२५ प्रतिशत देना होगा और विशेष वर्ग में समाविष्ठ राज्य के लिय ये हिस्सा ९०:१० प्रतिशत उठाना होगा ।

देशमें नियोजन कालमें शासन एवं जनसहभाग से जलपूर्ती के लिए निरंतर प्रयास किए गये इसके बावजूद भी देशमें पेयजल आपूर्ती करने में शासन एवं प्रशासन कई स्तरपर असफल रही है । आजभी नगरोमें लगभग २० प्रतिशत और ग्रामीण इलाकोमें लगभग २५ प्रतिशत जनसंख्या पेयजलसे वंचित है । तथा सालके आखरी महिने में इस स्थिती की गंभीरता और बढती है ।

तालिका १.१

भारत के विभिन्न क्षेत्रोमें पाणी उपयोग की मात्रा (वर्ष २०१०)

	क्षेत्र	उपयोग प्रतिशत में
१	संचाई	७८ प्रतिशत
२	घरेलू	०६ प्रतिशत
३	उद्योग	०५ प्रतिशत
४	बिजली	०३ प्रतिशत
५	अन्य	०८ प्रतिशत
	कुल	१०० प्रतिशत

GOI Report of the National Commission 1999

दिए गये तालिका के अनुसार कुल १०० प्रतिशत पाणी में ७८ प्रतिशत हिंसा सिंचाई क्षेत्रके लिए उपयोग में आता हैं । ६ प्रतिशत हिस्सा घरेलू उपयोग में आता है । जबकि ५ प्रतिशत हिस्सा उद्योग व्यवसायमें उपयोग किया जाता है, बिजली निर्माण हेतू पाणी की मॉग ३ प्रतिशत है । जबकी अन्य कार्यके लिए ८ प्रतिशत पाणी का हिस्सा उपयोग में लाया जाता है । कुल मिलाकर बढती आबादी, औद्योगिकरण, शहरीकरण के कारण पाणी की मांग में बढोतरी हो रही है,किंतू कमवर्षा होने के वजहसे पाणी की उपलब्धता घटती जा रही है । और पाणी की समस्या गंभीर रूप धारण कर चुकी है ।

देश में पिछले दशकमें बारिश कम होने के कारण पानी की किल्लत बढी है । पिछले ५ सालमें से ३ साल २०१२,२०१५ और २०१८ मे ९० फिसदीसे भी कम वर्षा हुई है । आज देश में पाणी का संकट गरीबो के लिए धोके की

घंटा है । बीना पाणी के गरीबोका जीवन खतरेमें है । कल अमिर लोगो को पाणी संकट खतरा ना बन जाए, पेट्रोल के दाममें पाणी ना खरीदा जाए.

वैश्विक पाणी समस्या

अ. अमेरिका खंड

अमेरिका के पिश्चमी क्षेत्रमें हमेशा अवर्षण की समस्या रहती है । इस प्रदेश में ॲरीझोना राज्यके फिनिक्स (सनसिटी) शहरके अध्ययन में १९७० से २०१० तक चारगुणा बस्तीमे वृध्दी हुई है । लेकिन जलसमस्या इतनी बढी की, इस समस्याको निपटनेके लिये शासन को ५४० की. मी. दूर से पाणी की व्यवस्था करनी पडी, जिसके चलते शासन और लोगोने पाणी पुणर्रवापर का तंत्र विकसित किया साथही साथ जलव्यवस्थाके जरीये यहा के लोग हर साल ६००० घनमीटर प्रतिव्यक्ती पाणी संग्रह करते है । क्षेत्रफळ के दृष्टीसे अमेरिका खंड का तिवराक्रम लगता है ।

ब. आफ्रिका खंड

आफ्रिका खंड क्षेत्रफळ के दृष्टीसे २ रे क्रमपर है । विश्वमें सबसे बडा रेगिस्तान और सबसे बडी नाईलनदी इसी खंड मे हैं । इस नदी का पाणी सहारा रेगिस्तान को हरवर्ष उपयोग में आता है । उन लोगो के लिए नाईल नदी जिवन दायीनी का काम करती है । जहा सिर्फ सालाना २०० मी. मी. वर्षा होती है ।

आफ्रिका के कई प्रदेशो में पाणी कि बहोत बडी किल्लत है । जहाँ कि, किल्लतवाले प्रदेशो की संख्या बढने की भविष्यवाणी विश्वमानव विकास अहवाल २००६ में कि गई है । आज ४३ देशो के ७० करोड लोग पाणी के कम उपलब्धी के वजहसे १७०० घन मीटर प्रतिव्यक्ति स्तर के निचे जा चूके है । जीसमें आफ्रिका, चीन एवं भारत भी है ।

क. आशिया खंड

विश्वमें क्षेत्रे के दृष्टि से आशिया खंड क्र. एक पर स्थित है । साथ ही जनसंख्या कि घनता अन्य खंडकी तुलना में कई ज्यादा है । वास्तव में यहा पाणी की उपलब्धता लगभग ठिक है । मात्र शुध्द पेयजलसे वंचित लोगो की संख्या भी काफी ज्यादा है । जिसमें भारतीयोंका स्थान उपर है । दिनबदिन पाणी की माँग बढ रही है । परिणामत : पाणी कि किल्लत भी बढ रही है । तापमान में वृध्दी एवं वर्षा की कमीसे कई प्रदेश की नदियाँ का जल सुख गया है । भविष्य में पाणी न मिलने की संभावना चारो तरफ दिखाई देने की भविष्यवाणी वैश्विक तज्ञ दे चूके है ।

ड. ऑस्ट्रेलिया एवं युरोपखंड

इन दो खंडो में नियमित रूपसे वर्षा में कटोती हो रही है । परिणाम पाणी कि किल्लत दिनबदिन बढ रही है । विश्वजल प्रबंधन संस्था के अनुसार ऑस्ट्रेलिया, भारत, चिन, पाकिस्तान, मेक्सिको, दक्षिण आफ्रिका एवं पश्चिम अमेरिका के जादा तर राज्य सुखेका सामना एवं पेयजल की भारी किल्लत का सामना करने की संभावना है । अर्थात ऐसा कोई देश या खंड नही जहा पाणी की समस्या ना हो ।

अमेरिका के राष्ट्रीय विज्ञान सभाने २००६ में मानव विकास के मार्ग में समस्या बनकर खडे हूए आव्हानो की यादी के लिए एक समितीकी स्थापना की जिन्होने १४ मुख्य समस्या की यादी बनाई, जिसमें घर में ईस्तमाल होनेवाले पाणी का मुद्दा अहमं माना गया, पेयजल की समस्या दूर करणे में भूजल एवं भूपृष्ठ जल अधिक लाभकारी है । किंतू तकनिकी विकासके कारण भूजल व जमिनी जल का उपयोग अमर्याद किया गया जिससें भूजलस्तर घटा साथमें पाणी की किल्लत बढी और वर्षा की मात्रा सालाना कम होती गई । जिससे पाणी की माँग एवं पुर्ती में तफावत बढगई जो मानव जीवन एवं विकास के लिए धोके की घंटा है । प्राकृतिक संसाधन का अतिवापर मानव के लिए बडा अरिष्ट है । यह अरिष्ट का मूल कारण हमें समझना है । उसके कारणो का शोध करके ऊसपर मात करणी है,और मानवी जीवन समृध्द एवं सक्षम बनाना है । इसिलिए हर व्यक्तिसे लेकर शासन एवं प्रशासन को अपनी जिम्मेदारी एवं सहभाग देना बहोत जरूरी है, जिसके लिए जलसाक्षरता, जनजागृती, पाणीकी बचत, पाणी संवर्धन एवं संग्रहण, जमिनी प्रबंधन अत्यावश्यक बाब है अथवा भावी पिढी के विनाशको हम ही जिम्मेदार होंगे इसमें कोई संदेह नही ।

संक्षिप्त मे-वास्तव में ब्रम्हांड का निर्माण पांच मूलतत्वोपर आधारित है, जीसमें पृथ्वी, जल, उष्मा, वायु, आकाश, इन पाचोंमें जल सबसे महत्तवपूर्ण है । क्योंकी जल प्रकृतीकी संचालक शक्ति है । भूमिका ७१ प्रतिशत हिस्सा सतहजलसे आवृत्त होने और हर जीओको जीवित रहने के लिए बडी मात्रा में जलकी आवश्यकता होती है । अर्थात जल धरतीपर जीवन के लिए उत्तर दायी प्रमुख तत्वोमेसे एक है । विश्वमे कोई भी प्रदेश हो वहापर कम-अधिक प्रमाण में पाणी कि किल्लत है । भावी पिढी को इस किल्लतसे बचाना हो तो ठोस कदम उठाना बहोत जरूरी है । बुंद बुंद पाणी को बचाना है । उसका सुनिश्चत नियोजन जरूरी है । जल है तो कल है ।

संदर्भसुची

- खुराना इंदिरा -२०१६ अनमोल जल संसाधन (योजना विशेषांक मासिक)
- सिवन्नपा के. आर. -२०१६ नदीजोड की आवश्कता और कुशल जलप्रबंधन योजना विशेषांक मासिक
- Human Development Report 2006 (UNDP)
- http://dgipr.maharashtra.gov.in
- Economic Survey -2011-12
- धीप्रज्ञ द्विवेदी (२०१७) पेयजल और ग्रामीण स्वच्छता को प्राथमिकता, कुरूक्षेत्र मासिक. पृष्ठ क्र. ४३

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November -2019

SPECIAL ISSUE-CCIV

Human Rights Present Scenario and Challenges & Humanities

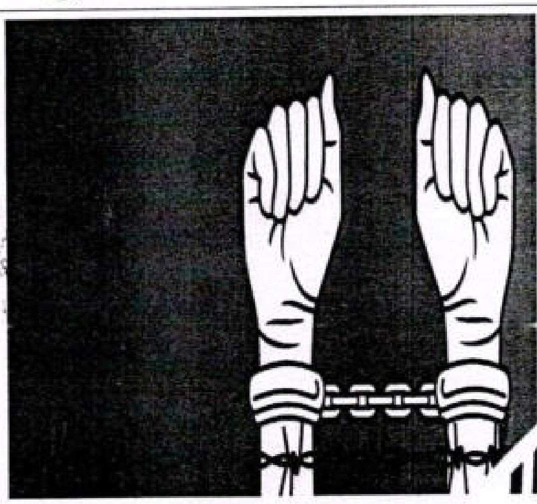

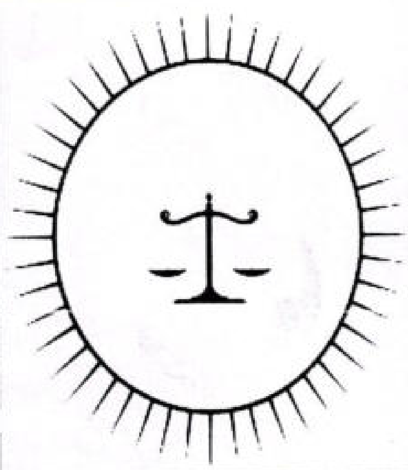

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Rajendra S.Korde
Arts, Commerce College,Warwat Bakal,
Tq.Sangrampur Dist. Buldhana

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
November 2019

69	World Trade Organization: It's Impact On Indian Economy **Dr. Prof. Honashri Y.Patil.**	307
70	Higher Education Institutes: Prospective CSR Agents **Dr.Yashodhan Mahajan**	312
71	A Study of Financial Problems Faced by the Plain Power Looms Units in Ichalkaranji **Mrs Sunita Hansraj Ambawade**	317
72	Comparison of Knowledge of Computer Application among Physical Education, Commerce and Education Students of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati **Asst. Prof. Ashish Govindrao Barde**	324
73	Rereading Post colonialism in Shashi Tharoor's' *Riot'* **Dr. Sharad R.Vihirkar**	328
74	Traditional sports : and it's importants For school health **Dr. Subhash M. Shekokar**	332
75	Sustainable Agricultural Development Reform in Indian Agriculure **Dr. Ashok Mande**	335
76	World trade organisation role of in indian agriculture. **Dr. Arun Kamble**	340
77	Role Of District Industrial Centers in Entrepreneurship Development **Prof. Dr. Milind D Gulhane**	342
78	Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles Vis-à-vis Social Justice under Indian Constitution – A Study **Nirajkumar Ambhore**	346
79	The Historical Review : Saint Tukaram Maharaj **Varsha V.Satone.**	351
80	Psychologist of the Nazi Mind **DR. Maya Wankhade**	355
81	संत साहित्याच्या निर्मीती मागचा उद्देश **डॉ. रमाकांत विठठल ईटेवाढ**	358
82	ग्रामिण विकासात महिला सरपंचाची भुमिका प्रा.डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर	362
83	भारतातील आदिवासी आणि त्यांच्या जीवनातील सामाजिक परिवर्तन **दिपक उईके**	368
84	डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर : बौध्द धम्म से अभिप्रेत सामाजिक परिवर्तन डॉ. प्रकाश सोनक	372
85	संगीतामधे वर्गीकरणाची गरज - एक चिंतन **प्रा. डॉ. मुक्ता पुं. महल्ले**	377
86	आधुनिक भारताच्या विकासातील इंदिरा गांधी यांची भूमिका डॉ. नितीन व्ही. चांगोले	379
87	भारत में गरीबी रेखा को निर्धारित करने की विभिन्न प्रणालियों का अध्ययन डॉ. आर. एच. नगरकर	383
88	नंदुरबार जिल्हयातील सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे बाधित अभ्यास क्षेत्रातील स्थान व सुगमता प्रा.अनिल .पाटील/डॉ.दिगांबर पारधी	386
89	चंद्रपूर जिल्हयातील कृषीत रासायनिक खताच्या वापरात झालेली वाढ : एक भौगोलीक अभ्यास बिपीन राऊत/डॉ दिगांबर पारधी	391
90	सरोगेट विज्ञापन की संप्रेषणीयता का अध्ययन राजेश लेहकपुरे	396
91	Examining the connection between socioeconomic status, work and health, as it distresses men and women **Dr. Prof. Sujata Sabane**	412

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue | November 2019

Examining the connection between socioeconomic status, work and health, as it distresses men and women

Dr. Prof. Sujata Sabane
HOD, Home Economics Shri. Shivaji Arts & commerce College, Amravati

Abstract

Socioeconomic status (SES) contains not only income but also financial safety, educational fulfillment and individual insights of social status and social class. Socioeconomic status can include quality of life aspects as well as the opportunities and rights afforded to people within society. Poverty, precisely, is not a sole factor but rather is characterized by multiple physical and psychosocial stressors. SES is a constant and reliable analyst of a massive collection of results across the life span, including physical and psychological health. Therefore, SES is related to all realms of behavioral and social science, comprising research, practice, education, and encouragement.

Low socioeconomic status has been found to heavily affect the physical and mental health of men and women. In this paper it has examined the connection between income, work and health, this study examines the differences that presents between males and females in the population, and achieve to identify any supports needed for those people.

Keywords: socioeconomic status, physical health, mental health, obesity, diabetes, hypertension, alcohol use disorder, depression, anxiety.

INTRODUCTION

Poverty has long been a problem in the India and it continues to impact, Millions of Indian each year. The physical health of those living in poverty is harmfully affected, with challenges ... obesity, hypertension and diabetes .Poverty includes challenges associated to mental health also, an... ratio of hypertension is much more in low income population than the higher income population.

Work stress has been recognized as a risk factor for hypertension, diabetes, back problems, and cardiovascular disease.

SES affects complete human working, with physical and mental health. Low SES and its associates, such as lower educational attainment, poverty, and poor health, eventually affect the society. Imbalances in health distribution, resource distribution, and quality of life are increasing in the India an... worldwide.

LITERATURE REVIEW

Socioeconomic Status

As the poverty levels growing, researchers are making efforts to identify the reasons. The social problems that rise from intense low SES are manifest as rates of violent crime and school dropout are all greater in poor communities.

Rural areas have been found to be sections with high volume of poverty than the urban areas. Research has proved the impact of poverty on health, with many health risks found to be thoroughly related with socioeconomic status. Evidence has noted that higher income lets people to more easily access quality healthcare, afford more nutritious foods, and afford better housing, all of which are related to overall health status. However low income people suffers from health problem due to low quality health status.

Females and males of lower socioeconomic status excessively experience obesity, a health problems which increases risk for situations such as hypertension, diabetes, and heart disease.

Objective

The overall Objective of this research paper was to examine the inequalities and differences presents between male and female of lower socioeconomic status which connected to their mental and physical health. This also includes the impact of poverty on society and individual's families.

ISSN : 2348-7143
November 2019

SES INFLUENCES LEVELS OF WORK STRESS AND HEALTH

Work is vital to the psychological health and security of individuals and communities. Work stress has been found as a risk factor for hypertension, diabetes, upper extremity musculoskeletal problems, back problems, and cardiovascular diseases.

Heavy demands and small decision control have predicted heart diseases in most of the workers.

Job strain has been found to increase blood pressure in men of low SES.

Fatigue and sleep deficiency are related to mandatory and intended overtime and are also related with work-related accidents in the worker.

Smoking prevalence among low socioeconomic workers is double that of high socioeconomic workers.

Male infertility has been related with job stress for people working in industry and construction.

Lower income workers are more expected to work for small businesses and therefore less likely to have access to health insurance, paid vacations, and sick days. They are also less likely to be permitted to use paid time off for sick child care.

Higher rates of job unhappiness and job-related stress have been observed in workers with more frequent overtime requirements, little managerial support, and less work flexibility

A research of both earner middle-class families revealed that the majority are not pursuing two high-powered careers, to reduce stress and balance life–work responsibilities

Lower wage workers are more likely to work part-time, at lower hourly rates, with few to no benefits and often mandatory part-time schedules—all of which create work– life challenges for families and single parents.

Involuntary job harm for older adults was connected to health failures and even illness.

Low socioeconomic status has been found to heavily affect the physical and mental health of men and women. In this paper it has examined the connection between income, work and health, this study examines the differences that presents between males and females in the population, and achieve to identify any supports needed for those people.

The fear of job loss has a significant impact on physical and mental health; the effect on mental health is greater than the effect on physical health.

Higher blood pressure for women and weight loss between those with high job insecurity was examined in workers.

SES Impacts the Lives of Women

SES is a key aspect in defining the value of life for women, it powerfully impacts the survives of children and families. Discriminations in wealth and quality of life for women are long-standing and occur both locally and world widely.

Quality of Life

Proofs shows that socioeconomic status affect the quality of life for women.

- Women's poverty rates are above the poverty rates for men.
- Poverty rates for all groups of adult women were also higher than for their male equivalents.
- 90% of women have full custody of their children, and custodial mothers have low SES than custodial fathers.
- Local and sexual violence against women can often lead to a cycle of poverty through job loss, poor health, and homelessness.

Income and Earning Ability

Men are waged more than women, in spite of similar levels of education and corresponding fields of profession. Reduced income for women, joined with longer life probability and growing responsibility to raise children, increase probabilities that women faces economic disadvantages.

- The salary gap has gradually pointed over time; however, in recent years the improvement made toward removing the salary gap has essentially plateaued.
- Women with a high school diploma were paid less than of what men with a high school diploma were paid.
- Single-mother families, generally depend on on the earnings of one adult,

- Pregnancy disturbs work and educational chances for women. The cost related with pregnancy is more for women than men. In addition, unplanned or untimely pregnancies can cause women from finishing their education or sustaining employment.
- According to a survey, most of the women believe they have experienced gender discrimination.

Psychological Health

There is growing proofs supporting the link between lower SES and negative psychological health outcomes for women.

- Pregnant women having low SES report knowingly more depressing symptoms.
- Women having low salary have been found to feels expressively more depressive symptoms than women with high-income.
- Women with insecure, low-status jobs with little to no decision-making authority experience high degree of negative life events, insecure housing, more chronic stressors and reduced social support. Low employment is a strong forecaster of depression.
- Ratio of depression and anxiety has improved knowingly for poor women in developing countries suffering restructuring.
- Women with low income are more likely to develop problems with drinking and drug addiction, which are subjective by the social stressors related to poverty.
- Lack of safe, reasonable housing puts women and children at greater risk for intense victimization and depression.
- Improved balance in gender roles and responsibilities, salary equity, poverty reduction, and renewed attention to the maintenance of social capital would further redress the gender disparities in mental health.

Physical Health

Women's health continues to link lower SES to a diversity of negative health outcomes for women and their children.

- Results of breast cancer studies indicate that women living with breast cancer are more likely to die if they live within lower SES communities.
- Obesity, risk for becoming obese, and staying obese from youth to young adulthood are strongly related to poverty among women.

Conclusion

It concludes that, socioeconomic status (SES) includes not only income but also educational fulfillment, financial safety, and individual insights of social status and social class. Socioeconomic status can include quality of life aspects as well as the opportunities and rights afforded to people within society. Poverty, precisely, is not a sole factor but rather is characterized by multiple physical and psychosocial stressors. SES is a constant and reliable analyst of a massive collection of results across the life span, including physical and psychological health. Therefore, SES is related to all realms of behavioral and social science, comprising research, practice, education, and encouragement.

Low socioeconomic status has been found to heavily affect the physical and mental health of men and women. In this way it has examined the connection between income, work and health, the differences that presents between males and females in the population, and achieve to identify any supports needed for those people.

References

World Health Organization. Investing in mental health.2003.http://www.who.int/mental_health/media/ investing_mnh.pdf.

Faris REL, Dunham WW. Mental disorders in urban areas. Chicago: University of Chicago Press; 1939.

Weich S, Lewis G. Poverty, unemployment, and common mental disorders: population based cohort study. BMJ 1998; 317 : 115-9.

Wyatt-Nichol, H., & Brown, S. (2011). Social class and socioeconomic status: Relevance and include in MPA/MPP programs. Journal of Public Affairs Education, 17(2), 187-208.

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2020

SPECIAL ISSUE- CCXXIII (223)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

44	१९६० नंतरची स्त्रीवादी कादंबरी डॉ. निशा शेंडे	195
45	भारतीय निवडणुक प्रक्रिया : प्रसार माध्यमांची भूमिका व बदलते प्रवाह प्रा. मनोज कृ.सरोदे	200
46	समकालीन हिंदी लेखिकाओं के कथा साहित्य में स्त्री विमर्श रितुबाई उ. तुरकंर	206
47	सामाजिक सुधारणावादी विचारवंत — राजा राममोहन रॉय प्रा. व्ही.जी. वसु	208
48	हिंदी साहित्य का भक्तिकाल : एक दार्शनिक पृष्ठीूमि डॉ.सुधांशु गौर रॉय	211
49	Indian Banking New Trends. **Sanjay Jayavantrao Tajane**	215
50	The Importance Of Ict For Quality Education In Developing India **Dr. Anil P. Mude,**	218
51	The issues of ageing and gender identity in edward albee's domestic plays. **Surajprasad S. Shukla**	224
52	Rural Development And Digital Village **Dr. P B Kharche**	229
53	Tribal Health Problems, Disease Burden and Ameliorative challenges in Tribal communities with special Emphasis on Amravati Region. **Pro. Dr. Balkrushna P. Adhau**	234
54	An Overview of Co-operative Movement in India **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	239
55	युरोपियन महासंघातून ब्रिटनचे ब्रेक्झीट **प्रा. डॉ. संजय काळे**	245
56	'पश्चिम विदर्भातील एकुण कृषी व्यवसायीक लोकसंख्येचा शेतीवर होणारा परिणाम एक भौगोलीक अध्ययन '(१९९१–२०११) प्रा. डॉ. शशिकांत पुं. दुपारे	248
57	उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन चिंतन शैलीचा त्यांच्या गुणसंपादनावर होणारा परिणाम डॉ. अविनाश देशकर	252
58	यवतमाळ जिल्ह्यातील पर्यटन — एक भौगोलिक अभ्यास प्रा. अभिजीत प्र. दोड	257
59	Women Representation for Women Dignity: Special Reference to Garadpur Block in Kendrapara District **Dr. Dillip Kumar Merkap**	260
60	Impact of covid-19 on mental and physical growth of Children in India **Prof. Dr.Sujata Zade**	270

B.Aadhar' *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Impact of covid-19 on mental and physical growth of Children in India

Prof. Dr.Sujata Zade

Abstract:

COVID-19 pandemic and lockdown has led significant number of changes on children physical and mental growth. This research paper largelyconcentrates on psychological and physical impacts on children due to covid-19 pandemic. Along with children, adults also faced many problems. But since it's a growing age of children where they observe and learn new things which are beneficial for their entire life and helps to create nation so as per the study it shows that it has impacted on children's growth more than adults.

Introduction:

In India we have total 253million population youth, covid-19 pandemic impacted the lives of these children. The school are being either closed or going virtually, the children are being distanced from their friends, society due to fear of infection. The amount of impact on this age group depends on many factors like education, their needs, development in terms of physical and mental health. Below are the channels through which Covid -19 affects the children's health and growth.

Channels through which Covid -19 affects the children's health and growth:

1. Coronavirus infection:

Fortunately, this coronavirus infection was not too dangerous for children's physical health as compared to adults. There are very few cases of hospitalization and deaths of children has been reported due to this virus, but those are exceptional cases may be due to some prior medical issues. But the fear of infection impacts enormouslyon children's mental health in various ways.Since it has affected badly on adult's health so many children losses their parents, caretakers, and immediate family members which has impacted on children's mental health. Since the schools are being closed so children's screen time for Computer /Laptop/tablets has increased and due to this they are becoming physically inactive, and it is impacting on their mental as well as physical health.

2. Learning:

Since the schools are being closed or going virtually, this impacts the child's ability to learn many good things from society such as sharing, caring, listening to others. They are unaware about social presence. There are 168 million people worldwide suffering from this problem.

School shutdowns have overwhelmingeffects for children's learning and wellbeing. The moreexposed children and those unable to access remote learning are at an increased risk of never returning to the classroom, and even being pushed into child labor or marriage. As per the latest data from UNESCO, more than 888 million children over the world continue to deal with disruptions to their education due to full and partial school closures.

Many children in Indiadepend on the schools as a point of contact where they can interact with their friends, gain support, gain access to health and health services and a wholesomefood. If school remain closed, the children will take away from all these childhood things.

3. Child safety:

For children home is considered as safe and comfortable place. But in some cases, this is unfortunately the opposite situation.Children are often faced domesticviolence. Total 20 children are being witnessed by domestic violence. The domestic violence of children has been increased more than women. When families are feeling any stress or undergoing any

financial crisis such type of violence are being examined.Due to lockdown children couldn't report these acts to anyone such as their friends, teachers. Rising digitization affecting the child's safety in an enormous way.

4. Poverty:

The Lockdown has been imposed to limit the spread of this disease and save lives of people, but it causes severe impact on economy. Many people have loosed their jobs which is experiencing the cause of poverty. The chances of recession and inflation remains same by looking at the pandemic graph.As per the Estimates given from the IMF3 it anticipates that global income reduced by 3% in 2020. This situation is impacting on the household majorly on children's growth and wellbeing.

Conclusion:

The increase of COVID-19 and consequentcontrols to deal with the pandemic has had enormous impact oneffects for children's health and happiness. The public health messaging needs to ensure that they should monitor and provide support to children. The interruption to health caregiven in the society is showing in many ways in the emergency department, including in the rise of psychosocial reports in children. The emergency department have shown modernization and quickness in the structural and operational changes has been implemented by them to continue to provide care to children. Whereas resource chunk and other obstacles must be addressed to ensure better quality care delivery and protect the wellbeing of children by giving the care.

References:

- Ciacchini B, Tonioli F, Marciano C, Faticato MG, Borali E, Prato AP, et al. Reluctance to seek pediatric care during the COVID-19 pandemic and the risks of delayed diagnosis. Ital J Pediatr. 2020;46(1):1–4.
- Roland D, Harwood R, Bishop N, Hargreaves D, Patel S, Sinha I. Children's emergency presentations during the COVID-19 pandemic. The Lancet Child &Adolescent Health. 2020 Aug 1.
- UNPolicy brief: the impact of COVID-19 on children.https://unsdg.un.org/sites/default/files/202004/160420_Covid_Children_Policy_Brief.pdf

1st International Conference

of

Maharashtra State Commerce Association

Universities Commerce & Management Teachers Association, Gujarat

Organized by

Shegaon Education Society's

Seth G.B.Murarka Arts And Commerce College, Shegaon Dist - Buldhana (M.S.)

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati — Re-accredited by NAAC Bangalore "B" with C.G.P.A 2.77

CERTIFICATE

This to certify that Dr./Prof. Prof. Manoj V. Jagtap, Associate Professor & Head, Department of Commerce & Management Shri Shivaji Atrs & Commerce College, Amravati,

has Participated / Presented a Paper entitled *Impact of ICT Based Education on Commerce Students With Special Reference to Amravati District of Maharashtra State*

in the 1st International Conference of Maharashtra State Commerce Association & Universities Commerce & Management Teachers Association, Gujarat on "**Role of Commerce, Management and Technology in Modern World**" Organized by Seth G.B.Murarka Arts And Commerce College, Shegaon Dist - Buldhana (M.S.) on 29th - 30th Novmber 2019 held at Shegaon.

Dr. B. B. Taywade	Dr. T. A. Shiware	Dr. G. Y. Shitole	Dr. Anilkumar L. Rathod	Dr. Rajkumar Sharma
President Maharashtra State Commerce Association	Executive President Maharashtra State Commerce Association	General Secretory Maharashtra State Commerce Association	Conference Secretary Principal, G.B.M.C. Shegaon	Conference Coordinator G.B.M.C. Shegaon

Impact Factor – 6.625 Special Issue - 207 (A) Nov. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

Organized by

Shegaon Education Society's

Seth G. B. Murarka Arts and Commerce College,

Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

International Conference of

Maharashtra State Commerce Association

Universities Commerce & Management Teachers Association, Gujarat

■ EDITOR ■

Dr. Anilkumar L. Rathod Professor Arvind N. Chaudhari

Dr. Rajkumar Sharma

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

106	**The Study of Emergence of E-Generation : With Reference to Change in Knowledge Acquiring Methods** Mr. Sanjay B. Tripathi	454
107	**Role of Electronic Financial Services and Its Impact on Banking Sector** Prof. Shubhangi Gore	460
108	**Impact of Experience on Achieving Excellence in Manufacturing Small Scale Industry With Special Reference to Thane Region : The Comparative Study** Umesh K. Patil Dr. Meenakshi V. Waykole	463
109	**Impact of ICT Based Education on Commerce Students with Special Reference to Amravati District of Maharashtra State** Prof. Manoj V. Jagtap	467
110	**A Study of E-Commerce Awareness of Middle Class Society in Hinganghat City** Prof. Shankar G. Bonde	471
111	**A Study of E-Commerce Transaction and Its Impact on Customer's Awareness in Nagpur City** Dr. Ashok H. Dhote	474
112	**India as an Emerging Economy** Dr. E. J. Helge	478
113	**Evalution Study of Indira Awas Yojana in Nagpur District** Prabhakar Motghare	483
114	**Upcoming Technology and Future of Banking Sector** Prof. Kishor N. Tayade	487
115	**Emerging Economic Problems before India** Prof. Sandip Manoharrao Khanzode	493
116	**A Study on Online Shopping Opportunities and Challenges** Prof. Nitin W. Jaswante	496
117	**खाजगी पर्यटन संस्था व पर्यटकांचे वर्तन** दिपक रामकृष्ण वाणी डॉ. प्रा. प्राचार्या मिनाक्षी वायकोळे	501
118	**Skill on Wheels** Dr. Heena Dhingra	508
119	**Modern Marketing Concept in Marketing Management** Dr. Jagdish J. Patil	513

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (B) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
Nov. 2019

Impact of ICT Based Education on Commerce Students With Special Reference to Amravati District of Maharashtra State

Prof. Manoj V. Jagtap
Associate Professor & Head, Department of Commerce & Management
Shri Shivaji Atrs & Commerce College, Amravati.

Abstract

This paper attempts to highlight the role of ICT in higher education for the 21st century. In particular, the paper has argued that ICTs have influenced educational practice in education to date in quite small ways but that the impact will grow considerably in years to come and that ICT will become a strong agent for change among many educational practices. It is evident from the study that use of ICT in education is increasing very rapidly in various states of India. One of the most common problems of using Information and Communication Technologies (ICTs) in education is to base choices on technological possibilities rather than educational needs.

Keywords : ICT, Education, Commerce Colleges, Commerce Education Socio-Economic Development.

Introduction

"Smart technology" is the familiar terminology that is widely being used in every being's life. Smartphone's, tablets, gadgets, smart televisions, etc., are the products of smart technology that have made human life smarter, easier and accessible. Smart technology has not only enhanced the way of living but also became an integrated part of everyone's life. The Information and Communication technology to be precise has become a driving force behind economic growth and a developmental tool as well. In the earlier days, before ICT was implemented, education system was firm. The knowledge gained was based on the information that was in the textbooks and the limited skill set of the teacher. Therefore, there was a huge difference in the education given by various institutions. Due to financial constraints, not all teachers could travel to different places to impart education. The typical classroom setup where the teacher wrote on the blackboard and the students copied the data was marks oriented. The system was boring and monotonous. It also resulted in a random evaluation because of lack of identical standards for assessment. The assessment was always based on the current performance and there was no comparison with the previous results, and the actual improvement can be achieved by evaluating the mistakes in the previous assessment and suggesting ways to correct them, but there was no database maintained to ensure that the evaluation of the pupil is preserved. Only a basic report was given out that could map the marks obtained to his performance and there was no development after that. students do not get all the facilities and benefits of the Commerce education. Most of the colleges provide basic degree Commerce education only i.e. Regular B.Com. In recent past the University has opened up avenues by providing various specializations in Commerce education like Accounting & Finance. But in SGBAU not offering these specializations.

Now with e- learning in place the skill set of a teacher is no more a hindrance as all students have access to top class education. School broadcasting, webcasting of important lectures and direct class teaching can help the students in a big way. In the recent years, there been an increase of interest in how computers and internet could best be bound to enhance the efficiency and effectiveness of education. ICTs also include legacy technologies namely telephone, radio and television which are now not given much importance but have a long and rich history. ICT education also includes power point presentations for better understanding of the students. LCD projectors can be used for effective training. ICT is an extended term for Information technology which is a technological source to make information available at the right time, right place in the right form to the right user. Earlier, one had to wait for the newspaper's to get the information across the world. Now with the smarter technology, information can be accessed from anywhere using Smartphone's and gadgets. All this is made possible with the help of Information and Communication Technology. Information technology has been influencing our lives in the recent years in the fields of education, healthcare, and business. Going an extra mile, Information and communication technology in schools has had a major impact. New learning is a joint name for new methods, techniques and tools in teaching and learning that substantially change the outcomes, the way and the experience of learning. They do so in the way which would be impossible, impractical or prohibitively expensive without the use of ICT.

Since this is a very innovative field of ICT leverage it is difficult to set fixed goals, but on the general terms it is

about full adjustment of learning process to needs and abilities of the student. It is focused on understanding and mastering knowledge modules of sustainable importance. Above all it is about putting full control of learning process in student's hands, making learning process as transparent as possible with ample reference points enabling students to measure their progress, asses acquired skills and knowledge and find their way forward in every learning situation.

These goals can be accomplished through ICT implementation in several ways. One of most innovative ways is by means of virtual laboratories in which students can perform endless experiments at no additional cost, dangerous or unethical (on simulations of human body) experiments, impossible experiments (temperatures close to absolute zero or no-gravitation environment) or experiments with compressed or elongated time line. Virtual working groups and faculty staff would add to student's ability to truly understand and grasp learning concepts. Self examination tools are those that will provide students with orientation points for their own path and milestones along it. Self paced integrated adaptive learning materials are the ultimate goal. They are as close to the real teacher silicone technology will ever get. They will liberate teachers from tedious and routine work and concentrate their skills and energy to providing teaching, mentoring and coaching only human can. Simultaneously, students will be able to learn in the way best suits them, aiming to the goals tailored to their needs, in the process optimized to their abilities while keeping the control in their own hands.

Review of Literature

1) **Asst. Prof. Hanee S. Vinchu, , Prof. Dr. S. R. Kandalgaonkar,**Title of research paper "Opinion Poll on Use of ICT in Commerce Education: A Reality Check" (with special reference to select colleges in Ratnagiri district under University of Mumbai) According to the researcher, Ratnagiri is a coastal district belonging to Konkan region of Maharashtra state, situated on the western coast of India. The district comprises of 9 tehsils viz., Mandangad, Khed, Chiplun, Sangameshwar, Lanja, Rajapur, Ratnagiri, Guhagar & Dapoli. Ratnagiri district has few colleges delivering higher education in Commerce which fall under Mumbai University, one of the oldest and pioneering universities in India. Commerce education here is not yet ICT driven. But UG students here are interested in ICT based Commerce education as it is an urgent need of the present day. Skills Development is very vital along with theoretical knowledge to remain most updated, steadfast and thoroughly equipped in today's highly competitive, technology driven and ever changing business world.

2) **Dr. Arvind Kr Gill,** Title of research paper "Role of ICT in effective curriculum transaction and evaluation" The main objective is to look at the role of ICT in primary and secondary education. It emphasizes computer technology and television media because of their availability in our schools and their great impact on teaching and learning processes. The objectives are to discuss the importance of ICT in education and their implication to the world of work; discuss effective pedagogical issues surrounding the use of ICT in the classroom; and highlight some changes ICT might have on the role of the teacher in the classroom. ICT has a significant role to play in improving the standards in education hence its inclusion in the curriculum is a step in the right direction. Learners in schools should acquire ICT knowledge, skills, and awareness if they are to be successful in their futures. Botswana being a developing country will in future depend on a high level of ICT capability from its people if it is to develop technologically and compete internationally. As discussed in this paper ICT has the potential of promoting jobs and entrepreneurship, improving lives of women, and contributing towards the socio-economic development of the country as a whole.

Objective

The objectives of educational technology are process-oriented. The use of educational technology is not restricted to teaching and learning methodologies and theories, but to provide in-depth assistance in the development of an individual's personality. Following are the below shown objective impact of ICT education in commerce education.

1) To provide commerce education in the use of Information and Communication Technology or ICT.
2) To promote computer-based educational resources.
3) To encourage higher-level thinking and creativity through ICT.
4) To understand the views of Commerce students with respect to use of ICT.

Research Methodology

With the above objectives kept in mind the Questionnaire Method was adopted through a draft questionnaire cum survey. In all 120 respondents / Commerce students from 10 Senior Commerce Colleges belonging to all 10 Talukas were contacted and communicated personally at their colleges throughout Amravati district. Secondary data

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor : (SJIF) – 6.625
Special Issue 207 (B) : Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
ISSN : 2348-7143
Nov. 2019

were collected websites, journal, books and e- resources.

Data Interpretation

Table No. 1 : ICT help in Skill development

Sr.No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	108	90%
2	Agree	12	10%
3	Neither Agree or Disagree	0%	0%
4	Disagree	0%	0%
5	Strongly Disagree	0%	0%
	Total	120	100%

Source Primary Data

From the above table that ICT help in Skill development. From Respondents it was notice that 120 (100%) from the sample of commerce students observed to be strongly agree 108 (90%), Agree 12 (10%).

Table No. 2 : ICT Help understanding topic accounts and Finance

Sr.No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	[illegible]	[illegible]
2	Agree	18	15%
3	Neither Agree or Disagree	0%	0%
4	Disagree	0%	0%
5	Strongly Disagree	0%	0%
	Total	120	100%

(Source Primary Data)

From the above table that ICT Help understanding topic accounts and Finance. From Respondents it was notice that 120 (100%) from the sample of commerce students observed to be strongly agree 102(85%), Agree 18 (15%).

Table No. 3 : ICT based education connect with advance technology

Sr.No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	114	95%
2	Agree	6	5%
3	Neither Agree or Disagree	0%	0%
4	Disagree	0%	0%
5	Strongly disagree	0%	0%
	Total	120	100%

(Source: Primary Data)

From the above table that ICT based education enhance student's capability. From Respondents it was notice that 120 (100%) from the sample of commerce students observed to be strongly agree 108(90%), Agree as well as Neither Agree or Disagree 6 (5%).

Table No. 4 : ICT based education enhance student's capability

Sr. No.	Respondents opinion	Opinion	Percentage
1	Strongly Agree	108	90%
2	Agree	6	5%
3	Neither Agree or Disagree	6	5%
4	Disagree	0%	0%
5	Strongly disagree	0%	0%
	Total	120	100%

(Source: Primary Data)

Limitation

1) In this research, various taxes have studied because of available information from primary and secondary sources.
2) This research is limited to Impact of ICT based education on commerce students with special reference to Amravati District.
3) The conclusion arise from search may or may not be applicable to the other parts of district or state.

Conclusion

The use of ICT creates an open environment, which enables the storage, and the reuse of information materials as it enables the interface among the teachers as well as students. Apart from having enabling telecommunications and ICT policies, governments and higher education institutions will need to develop strategies for effective ICT and media deployment and sustainability. It is believed that the use of ICT in education can increase access to learning

opportunities. It can help to enhance the quality of education with advanced teaching methods, improve learning outcomes and enable reform or better management of education systems. The use of ICT in education adds value to teaching and learning, by enhancing the effectiveness of learning. It added a dimension to learning that was not previously available. After the inception of ICT in schools, students found learning in a technology-enhanced environment more stimulating and engaging than in a traditional classroom environment.

References:

1) https://www.myclassboard.com/blog/need-importance-ict-education/By Ajay Suri Posted December 28, 2016 In MyClassBoard, School Messenger
2) "ICT" Web. 12 July. 2010. <http://kushalvazirani.blogspot.in/2013/10/information-andcommunication_.html>.
3) Asst. Prof. Hanee S. Vinchu, , Prof. Dr. S. R. Kandalgaonkar ,"Opinion Poll on Use of ICT in Commerce Education: A Reality Check" (with special reference to select colleges in Ratnagiri district under University of Mumbai) INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES , Vol. 3, Issue 10, October, 2017 ISSN (Online): 2454-8499, pp 1 to7.
4) Dr. Arvind Kr Gill , Title of research paper "Role of ICT in effective curriculum transaction and evaluation" International Journal of Applied Research 2017; vol. 3(1): pp 432-437.
5) Anderson J. Integrating ICT and Other Technologies in Teacher Education: Trends, Issues and Guiding Principles, Flinders university of South Australia, 1997.
6) https://leveragedu.com/blog/objectives-of-educational-technology/

Impact Factor-7.675 (SJIF) **ISSN-2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCXI (211)

"NEO INDIAN ECONOMICALI SSUES AND DEVELOPMENTS"

(NIEID-2020)

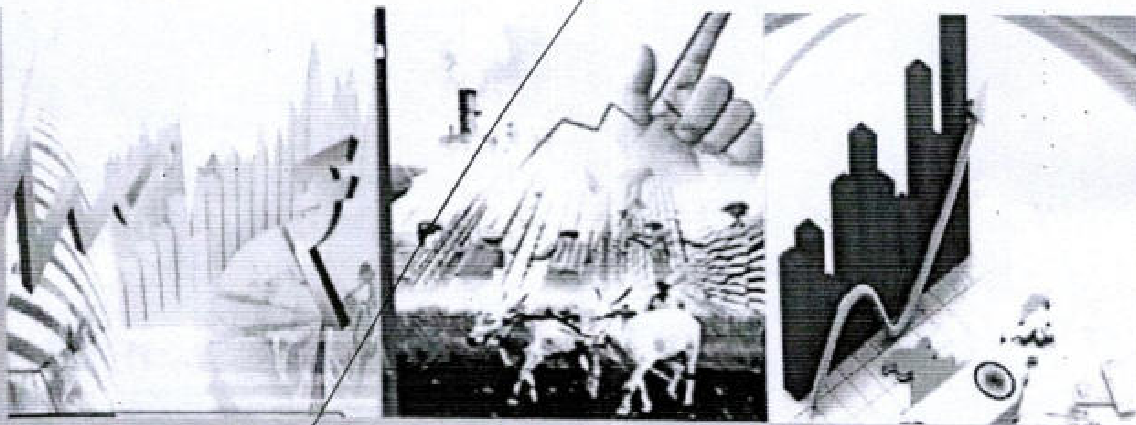

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Prof. V.R.Mahure
Associate Professor
Late R. Bharti Arts, Commerce and
Smt. S. R. Bharti Science College
Arni, Dist- Yavatmal(Ms).

This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCXI (211)

"NEO INDIAN ECONOMICALI SSUES AND DEVELOPMENTS"

(NIEID-2020)

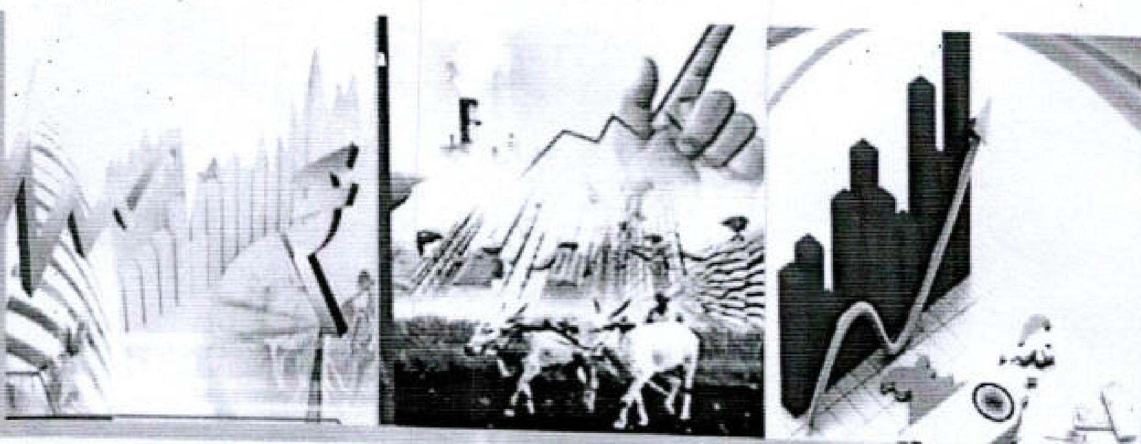

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Prof. V.R.Mahure
Associate Professor
Late R. Bharti Arts, Commerce and
Smt. S. R. Bharti Science College
Arni, Dist- Yavatmal(Ms).

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

One Day National Conference
on
"NEO INDIAN ECONOMICAL ISSUES AND DEVELOPMENTS" (NIEID - 2020)

Organized by

Shri Datta Prasadik Shikshan Prasarak Mandal's

L. R. B. Arts, Commerce & Smt. S. R. Bharti Science College, Arni, Dist.Yavatmal.

(Affiliated to S.G.B.Amravati University, Amravati & NAAC Accredited)

Department of Commerce & IQAC

24th February 2020

CERTIFICATE

This is to certify that, Prof./Dr./Mr./Miss. Prof. Manoj V. Jagtap of Shri. Shivaji Arts & Comm. College, Amravati

has succesfully participated in One Day National Conference on "NEO INDIAN ECONOMICAL ISSUES AND DEVELOPMENTS" (NIEID - 2020) organized by Department of Commerce & IQAC, L. R. Bharati Arts, Commerce & Smt. S. R. Bharati Science College, Arni, Dist.Yavatmal on dated 24/2/2020.

He / She has presented a paper on " Demonetization and Its Impact on Indian Economy."

Principal G. M. Agrawal
Chief Organizer

Prof. Vinit R. Mahure
Convener

ISSN 2278-9308

Impact Factor -7.675(SJIF)

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. .... **Prof. Manoj V. Jagtap** ....

Of .... **Department of Commerce & Management Shri Shivaji Atrs & Commerce College Amravati.**

has published a paper on .... **Demonetization & its Impact on Indian Economy** ....

Peer Revieued International Research Journal B.Aadhar Special Issue on " Neo Indian Economical Issues And Developments " Published

on Dated 24,February -2020.

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute.
Amravati

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Financing of Small and Medium Scale Enterprises in India: Issues and Prospective — **Dr. K. V. K. Vijayakumar**	1
2	A Perspective Development in Banking Sector Of India — **Dr.Deepa Sharan**	10
3	Impact of Demonetization on Indian Economy — **Dr. Sanjay P. Kale**	14
4	Analysis of agricultural credit supply by commercial banks in Maharashtra State — **Dr. Santosh Bansirao Gaikwad**	21
5	Impact of GST on Indian Economy — **Assot. Prof. Dr. Sunil S. Kedar**	26
6	Demonetization & Its Impact On Indian Economy — **Dr.Ku.Tai B. Uke**	30
7	Issues and Problem in Agricultural Development In India — **Prof. Dr. Vijay R. Khobragade**	33
8	Role Of Services Sector In Indian Economy In 2019 — **Dr. Mahesh S. Gaikwad**	37
9	Demonetization and its Advantages & Disadvantages — **Dr. Manish Nareshrao Moharil**	40
10	Demonetization & its Impact on Indian Economy — **Prof. Manoj V. Jagtap**	43
11	A study on financial analysis of bajaj auto ltd. — **Miss. Mayuri Mahajan**	46
12	Neo Indian Economical Issues And Development — **Dr E J Helge / N D Najardhane**	52
13	Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy — **Dr.Nakul A. Deshmukh**	56
14	Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy — **Prof.Kishor S.Navsagare**	59
15	Impact of Development on Banking Sector and Indian Economy — **Dr. Praful S. Gudadhe**	62
16	The study of impact of gst on indian economy — **Dr. Bhaskar B. Padhen**	66
17	Impact of Development on Banking Sectors: Special Reference to Role of Technology in Banks — **Dr.Usha N. Patil**	70
18	E-Commerce : Role Of E-Commerce In Business — **Dr. H.M. Dhurve**	73
19	Startup Policy & Indian Economy — **Dr. Rupa Z. Gupta**	78
20	Gst impact on indian economy — **Dr. Pravin prakashrao kulkarni**	83

Demonetization & its Impact on Indian Economy

Prof. Manoj V. Jagtap
Associate Professor & Head
Department of Commerce & Management Shri Shivaji Atrs & Commerce College Amravati.

Abstract:

Demonetization is the process of removing currency from general usage or circulation. In India's case Government completely withdrawn the currency with the denomination of 1000. Along with 1000 currency notes 500 rupee notes were also withdrawn from circulation. For the old 500 currency notes new 500 rupee notes will be issued and a new currency note of 2000 denomination has been introduced in the economy. New currency notes issued to the public through commercial banks and post offices across India by depositing the demonetized currency notes by the people. According to the RBI's (Reserve Bank of India) Annual Report for April 2015 to March 2016, the value of the currency notes at the end of March 2016 was 16.42 trillion Indian rupees. The 500 rupee and 1,000 rupee currency notes formed 86.4% of the value. In one stroke, the government removed 86.4% of the currency in circulation by value. In terms of volume, the currency notes of these two denominations formed 24.4% of a total 90.27 billion pieces.

Keywords: Demonetization, Cashless Transactions, Credit

Introduction:

Demonetization is the act of discontinuing a currency unit as legal tender. Demonetization of currency means discontinuity of the particular currency from circulation and replacing it with a new currency. In the context of recent demonetization in India it is the banning of the 500 and 1000 denomination currency notes by the government. The government's objective behind the demonetization are as follows; to make India corruption free, to restraint black money, to control inflation, to stop flow of funds to illegal activities, to make people accountable for every rupee they possess and to regulate the tax evasion. Finally, it is an attempt to make a cashless society and create a Digital India. Demonetization is the step of making a piece of currency to zero. In other words, making the value of currency to nil, resulting in it acting as a piece of paper with absolutely no worth. The value of a currency has always been an important source of indicating the economic growth and ensuring the nation's economic health. Currency changes affect our daily routine: whether we are trading in the foreign exchange market, planning our next vacation tour, shopping online goods from other countries etc. The value of domestic currency plays an important role in setting monetary and fiscal policies of a nation and strongly affects the stock and daily commodity market.

Effect on Parallel Economy : One of the major objectives of the demonetization is to fight against the black money. With the demonetization the black money within the economy will be blocked as the owners of the black money in the form of 500 and 1000 rupee notes cannot replace it and deposit it in the banks as it is not having the proper documents. In this way the parallel economy will be affected to a greater extent which is the positive impact of demonetization.

Short Run Effect on Money Supply : Money supply will be reduced in the market due to withdrawal of currency notes from circulation. This effect will be the short run impact of demonetization. The problem of money supply will be solved when the new currency notes widely circulated in the market.

Effect on Consumption : Decrease in money supply as a result of demonetization is also having an impact on production and consumption. Due to decrease in money supply production decreases and it affect the consumption negatively.

Fall in the Prices : Prices for different goods will fall with demonetization of currency. The prices of consumer goods and the prices of real estate sector are expected to fall.

Increase in Bank Deposits : The demonetization increases the deposits in current account and savings bank account. As government announced the demonetization, the money held by the household sector for the emergency purposes will be deposited with the banks, which will increase the deposits in the banks.

Increase in Alternative Modes of Transactions : Due to demonetization the cash transactions are facing a reduction, which increases the other alternative modes of transactions like use of credit cards, debit cards online payments and transactions etc.

GDP will Decrease in the Short Run :GDP will be hurt due to the demonetization. GDP of India may fall as a result of demonetization. The extent of fall may be very less and it exists only for a short duration of time. This fall may not affect the growth of the economy.

Effect on Anti-Social Activities : Demonetization is a mighty blow on the anti-social activities. Due to the demonetization funding of anti-social activities, smuggling can be curbed. These anti-social activities weaken the economy. It is difficult to the antisocial activists to recover from this. So the anti-social activities can be curbed to a greater extent

Effect on Other Units of the Economy : Demonetization will have short run impact on agriculture, small traders, small vendors etc. as agriculturists are dealing with the perishable commodity, not having other mode of payment other than cash transactions and lack of demand will affect the farmers negatively.

Review of literature:

1) **Arif Shaikh, Shrirang Deshpande** , Title of research paper *"Demonetization and its Impact on Indian Economy- A Review"* , International Journal of Advances in Management and Economics, Sep.-Oct. 2017, Vol.6, Issue 5,p.p 12-20, According to author Demonetization of old currency notes surely has had some positive impact like reducing the cash flow to terror organizations, dismantling of counterfeit currency infrastructure, better income tax and indirect taxation, boost to digital economy. Demonetization is a one-time event and will not have much long term effect. It alone is not sufficient to counter black money and corruption in the country; rather other measures are more crucial like bringing the offshore tax evaders to book whose names figure in the Panama papers, raid on benami properties, making donations to political parties open to public scrutiny and making it mandatory for all donations above Rs 2000 to political parties and religious places to be through digital means only.

2) **Amol Deepak Nerkar** , Title of research paper "Demonetizations: Impact on Indian Economy", International Journal of Advanced Engineering Research and Science (IJAERS), [Vol-3, Issue-12, Dec- 2016,p.p 281-283. The demonetization of high value currency denominations featuring Rs 500 and Rs 1,000 notes was bold step by Indian government. Demonetization of currency means discontinuity of the said currency from circulation and replacing it with a new currency. It has deeply affected Indian economy in various ways. Nevertheless, it has been widely acclaimed as positive decision taken for the benefit of the citizens.

Research Methodology: The study undertaken is descriptive in nature. The data required for the study is mainly collected from secondary source such as newspapers, magazines, journals, annual reports, periodicals, govt. documents, websites etc. Demonetization.

Objectives:

- To understand the meaning of demonetization
- To analyze the impact of Demonetization on different sectors of economy.
- To analyze the future impact of Demonetization on Indian Economy.

Conclusion: Demonetizations alone cannot fight parallel economy and eliminate black money. Several other measures are required by the government to change the economy for good. We should respect and support this move and wait with the patience for better execution. Every Indian including

ISSN : 2278-9308
February 2020

common person should be responsible for part nation building. In addition, our temporary inconvenience is negligible as related with the outcome in future. We should encourage and join for the mission of India development. E-Commerce is going to play a major role in future business scenario. Today every common man has mobile connection and they prefer mobile phone for doing shopping and business transactions. Recent researches in India show the huge acceptance and success of digital mode of payments. In India, fine dining has been accepting digital payment methods since long through credit and debit cards, but roadside restaurants were only dependent on cash transaction.

References:

1) Dr Sutinder Singh , DEMONETIZATION AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY, INTERNATIONAL JOURNAL OF ENGINEERING SCIENCES & RESEARCH TECHNOLOGY, nov.2017 p.p 141-144.
2) Arif Shaikh, Shrirang Deshpande , "Demonetization and its Impact on Indian Economy- A Review" , International Journal of Advances in Management and Economics, Sep.-Oct. 2017, Vol.6, Issue 5,p.p 12-20.
3) Amol Deepak Nerkar , "Demonetisation: Impact on Indian Economy", International Journal of Advanced Engineering Research and Science (IJAERS), [Vol-3, Issue-12, Dec- 2016,p.p 281-283.
4) www.livemint.com
5) Ahuja, R. (2007). "Social Problems in India" (2nd Ed). Jaipur : Rawat Publications.

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

SPECIAL ISSUE-CCXXII(222)

March -2020

ONE DAY NATIONAL CONFERENCE ON

Opportunities and Challenges in Commerce Education

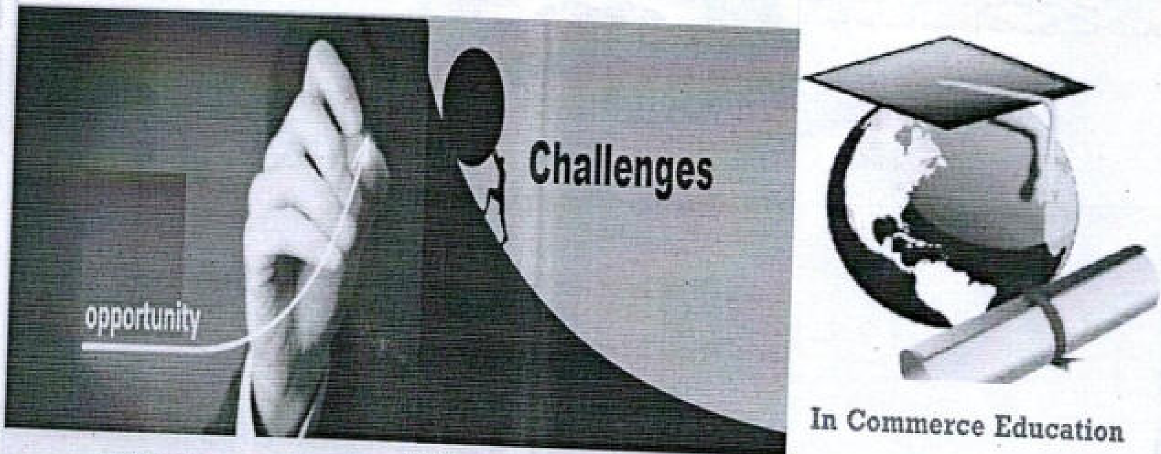

In Commerce Education

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Uday Navalekar
Principal
Abasaheb Parvekar
Mahavidyalaya,Yavatmal
Dist. Yavatmal.

Organizer:
Prof. Dr.Rupesh M. Kurhekar
Department of Commerce
Abasaheb Parvekar
Mahavidyalaya,Yavatmal
Dist. Yavatmal.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

21	Recent Problems and issue of Indian AgricultureMarketing with reference to Vidharba **Sandip M. Khanzode**	78
22	"The study on: Opportunities and Challenges in Startup" **Prof. Kishore N. Tayde**	82
23	"The Study on: - Scopes and Limitations of E- Commerce". **Prof. Dr. Nitin W. Jaswante**	86
24	Recent Trend In Indian Economy In Agricultural Sector **Prof, Dr. Vijay R Khobragade**	89
25	Agriculture Development and its issue **Dr. Khushal V. Dhawale**	92
26	Skill Oriented Commerce And Business Courses: Need Of The Hour **Dr. Praful S. Gudadhe**	95
27	World Trade Organization & Foreign Trade Of India.A Study Before Implementation Of Companies Act 2013 **Mohansinh Sher**	98
28	A New Challenges in Online Medium- The Domain Name Disputes and Cyber Squatting **Prof. Yogita Bora Dr. Vijesh B. Munot**	103
29	Commerce education in India and its impact on investment culture among Indians **Ravi kosgi**	108
30	Skill Development And Commerce Education **Mr.Bhushan Shrirampant Mangate,**	113
31	Skill development in Commerce Education **Dr.Gayatri Sanjay Tiwari**	118
32	Indian Startups - Challenges And Opportunities **Asst.Prof. Naval D. Patil**	121
33	Impact of Climate Change on Indian Agriculture **Dr. A. P. Wadwale**	127
34	A Agricultural Perspectives: Food and Agro Processing Industries **Dr.Usha N. Patil**	133
35	Challenges of Sustainable Agriculture Development in India **Dr. Ravindra Tayade**	136
36	CBCS based Commerce education: Advantage and Disadvantage **Asst. Prof. Pratibha R. Tiwari**	140
37	Choice-Based Credit System in India: Advantage and Disadvantage Prof. Manoj V. Jagtap	145
38	भारतीय सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगसमोरील आव्हाने व उपाययोजना प्रा. डॉ. दिलीप का. खुपसे	148
39	भारतीय कृषी– आव्हाणे व उपाय प्रा.डॉ. वामन ना. विरखडे	150
40	भारतीय स्टार्टअप - समस्या, आव्हाने आणि संधी **प्रा. जया सुखदेव सवाईथूल**	153

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Choice-Based Credit System in India: Advantage and Disadvantage

Prof. Manoj V. Jagtap
Associate Professor & Head
Department of Commerce & Management Shri Shivaji Atrs & Commerce College Amravati.

Abstract: University Grants Commission has come up with the Choice Based Credit System (CBCS) programmed in which the students have a choice to choose from the prescribed courses, which are referred as core, elective or minor or soft skill courses and they can learn at their own pace and the entire assessment is graded-based on a credit system. The basic idea is to look into the needs of the students to keep up-to-date with development of higher education in India and abroad. CBCS aims to redefine the curriculum-keeping pace with the liberalization and globalization in education. CBCS allows students an easy mode of mobility to various educational institutions spread across the world along with the facility of transfer of credits earned by students.

Keywords: CBCS, HRD, NEP, UGC.

Introduction: Choice based credit system (CBCS), provides a learning platform wherein the student or knowledge seeker has the flexibility to choose their course from a list of elective, core and soft skill courses. This is a student-centric approach to learning or acquiring higher education. The conventional system of Higher Education didn't give much scope to students. The course and content was predefined, redundant and was not up- to date. For students to apply their knowledge base later in their work environment, business or life; the conventional isolated courses lacked contemporary appropriateness. Choice Based Credit System not only opens pathways for learning opportunities but also manifest learning goals and objectives. CBCS follows a credit system which is attached to course components offered to students. A credit system for higher education measures various parameters like student performance, outcomes, entrepreneurship skills, contact hours, innovation and creativity talents, etc. Ministry of Human Resource Development (HRD), Govt. of India, has already initiated the process for developing New Education Policy (NEP) in our country to bring out reforms in Indian education system. University Grants Commission (UGC) participates more actively in developing National Education Policy, its execution and promotion of higher education in our country. The UGC has already initiated several steps to bring equity, efficiency and academic excellence in National Higher Education System. The important ones include innovation and improvement in course-curricula, introduction of paradigm shift in learning and teaching pedagogy, examination and education system. The education plays enormously significant role in building of a nation. There are quite a large number of educational institutions, engaged in imparting education in our country. Majority of them have entered recently into semester system to match with international educational pattern. However, our present education system produces young minds lacking knowledge, confidence, values and skills. It could be because of complete lack of relationship between education, employment and skill development in conventional education system. The present alarming situation necessitates transformation and/or redesigning of education system, not only by introducing innovations but developing "learner-centric approach in the entire education delivery mechanism and globally followed evaluation system as well. Majority of Indian higher education institutions have been following marks or percentage based evaluation system, which obstructs the flexibility for the students to study the subjects/courses of their choice and their mobility to different institutions. There is need to allow the flexibility in education system, so that students depending upon their interests and

ISSN : 2278-9308
March 2020

aims can choose interdisciplinary, intra-disciplinary and skill-based courses. This can only be possible when choice based credit system (CBCS), an internationally acknowledged system, is adopted. The choice based credit system not only offers opportunities and avenues to learn core subjects but also exploring additional avenues of learning beyond the core subjects for holistic development of an individual. The CBCS will undoubtedly facilitate us bench mark our courses with best international academic practices. The CBCS has more advantages than disadvantages.

Features of CBCS

• This is a uniform CBCS for all central and state and other recognized universities.

• There are three main courses: Core, Elective and Foundation.

• There are also non-credit courses available which will be assessed as 'Satisfactory' or "Unsatisfactory'. This is not included in the computation of SGPA/CGPA.

• All the three main courses will be evaluated and accessed to provide for an effective and balanced result.

Objectives :

1) To Understand the concept of choice based credit system.
2) To understand meaning of choice based credit system.
3) To understand the UGC guideline for choice based credit system.

Advantages of the choice based credit system: Shift in focus from the teacher-centric to student-centric education.

1) Student may undertake as many credits as they can cope with (without repeating all courses in a given semester if they fail in one/more courses).
2) CBCS allows students to choose inter-disciplinary, intra-disciplinary courses, skill oriented papers (even from other disciplines according to their learning needs, interests and aptitude) and more flexibility for students).
3) CBCS makes education broad-based and at par with global standards. One can take credits by combining unique combinations. For example, Physics with Economics,
4) Microbiology with Chemistry or Environment Science etc. CBCS offers flexibility for students to study at different times and at different institutions to complete one course (ease mobility of students). Credits earned at one institution can be transferred.
5) The CBCS offers a 'cafeteria' approach in which the students can choose courses of their own choice.
6) The credit system allows a student to study what he prefers in his own sequence as per his interests.
7) They can learn at their own pace.
8) They can opt for additional courses and can achieve more than the required credits.
9) They can also opt for an interdisciplinary approach to learning.
10) Inter college/university migration within the country and outside becomes easy with the transfer of Credits. This means that it will be easier for foreign universities to come and offer courses in India

Disadvantage :

1) Difficult to estimate the exact marks.
2) Workload of teachers may fluctuate
3) Demand good infrastructure for dissemination of education
4) Not very easy to estimate the exact marks.
5) Teachers' workload may fluctuate.
6) Needs proper and good infrastructure for a universal spread of education

Conclusion: The UGC has always initiated measures to bring efficiency and excellence in the Higher Education System of India. The basic motive is to expand academic quality in all aspects, right from the curriculum to the learning-teaching process to examination and evaluation systems. However, so far multiple methods are followed by different universities across the country towards examination, evaluation and grading system. Considering this diversity, the implementation of the choice based credit system seems to be a good system in assessing the overall performance of a student in a universal way of a single grading system.

References:

1) https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1078492.pdf.
2) https://mpra.ub.uni-muenchen.de/71743/2/MPRA_paper_71743.pdf.
3) https://ugc.ac.in/pdfnews/8023719_Guidelines-for-CBCS.pdf.
4) https://www.iitms.co.in/blog/how-to-implement-choice-based-credit-system.html.
5) https://www.mapsofindia.com/my-india/education/what-is-cbcs-or-choice-based-credit-system-how-does-it-work.
6) Santu Biswas, Title of research paper "Choices Based Credit System(CBCS)— An analytical study" IJRAR- International Journal of Research and Analytical Reviews, VOLUME 5, ISSUE 3, JULY – SEPT 2018.P.P 1362-1368.

Doc. No.: 120

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCIX(209)

"NEO INDIAN ECONOMICALI SSUES AND DEVELOPMENTS"
(NIEID-2020)

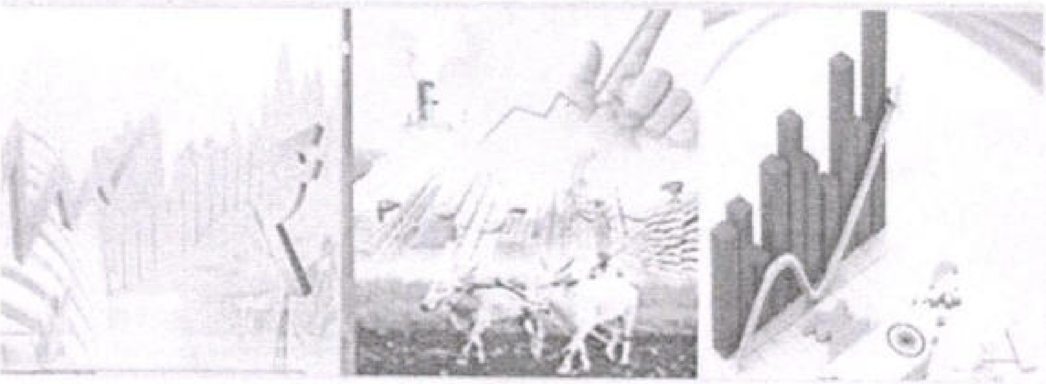

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm.Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Prof. V. R. Mahure
Associate Professor
Late R. Bharti Arts, Commerce and
Smt. S. R. Bharti Science College
Arni, Dist- Yavatmal(Ms).

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar Publications

Doc. No.: 120 (1)

Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) - 7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
[illegible]	Indian Agriculture It's development and challenges **Dr. Dinesh Nichit**	1
2	Agriculture Policy And Cropping Pattern In India **Dr. A. P. Wadwale**	5
[illegible]	Demonetization And Its Impact On Indian Economy. **Dr. Amardeep B. Bajpai.**	10
[illegible]	Impact of demonetization of various sectors in India **Dr. Archana Pramod Khandelwal (Dusad)**	13
[illegible]	Issues and Prospects of Indian Agriculture **Arpita Laddha**	17
[illegible]	Impact Of Information Technology In Indian Bnaking Industry **Dr. Prof. Ashish P. Mohata**	21
[illegible]	Impact of economic reforms on Indian agricultural sector" **Dr. Avinash M. Jumale**	28
[illegible]	Accessing Agricualtural Market Inteligence through ICT for Develoment **Dr. B.S. Zare**	32
[illegible]	Agriculture Development, Issues and Challenges **Dr.Dinesh A. Gundawar**	38
[illegible]	GST of Impact on Indian Economy **Dnyaneshwar A.Wakode / Dr.Eknath J. Helge**	42
[illegible]	Knowledge Of Indian Economy **Dr. Lalchand D. Bodile**	46
12	Recent Economy Reform in India Socio Economy Impact **Dr. D. P. Parate**	48
[illegible]	Impact Of E-Commerce On Modern Economics **Dr. Khushal V. Dhawale**	52
[illegible]	Role of banks in agriculture & Rural development **Dr. Manoj M. Pimple**	55
[illegible]	The Role of GST in the Upliftment of Indian Economy **Dr. Devendra N. Vyas**	58
[illegible]	Agriculture Development, Issues & Challenges in India **Dr. Dinesh P. Bele**	63
[illegible]	Development Of Indian Economy And E-Commerce **Dr. Naglaxmi Narsingrao Tirmanwar**	66
[illegible]	Goods Service Tax its Impact on Indian Economy **Dr. Yogesh S. Ingale**	69
[illegible]	Impact of GST on Indian Economy **Dr.Eknath J. Helge**	73
21	Gst Impact On Indian Economy **Yogesh waman Fase/ Dr.Ekanth J. Helge**	77

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Accessing Agricualtural Market Intellignece through ICT for Develoment

Dr. B.S. Zare
(Project Director) Major Research Project, ICSSR, New Delhi

1.0 Introduction:

In Vidharbha region of Maharashtra the suicides of the farmers increasing day by day and the main reason behind this is poor financial condition. Farmers could not get reasonable prices for their commodities and the reason behind is lack of insufficient knowledge of agricultural market information. Farmers are not taken the advantage of agricultural commodities information while selling. Hence, for agricultural market intelligence via ICT tools is necessary.

Vidarbha region in Maharashtra is farmer suicide proven area due bad financial condition. The main source of income of farmer in this area is agriculture and agriculture is totally depending on nature, in unfavourable conditions the life of farmers ruined. Hence, the farmers should focus on increasing their income.Due to inadequate production cost or less price received than that sowing, the condition of farmers comes into worst condition and they need money for their routine life as well as for social programs like marriage, on the occasion of birth, death, social gathering, ritual program etc. Main constrain in agriculture marketing is that farmer has lack of knowledge about market information.

In the needy situation, if they understand that if we wait for some time, the prices will and when prices will increase they can sell their agriculture produces in the market. With the help of modern Information Communication Technology (ICT), farmers can get agriculture market information. It will help for taking the decision of selling. If their agriculture commodities got better price, then their business will come into profit. As the income of farmer's increases the number of suicides can be decreased by using ICT tools.

In Vidharbha region of Maharashtra the suicides of the farmers increasing day by day and the main reason behind this is poor financial condition. This area is famine proven, as totally depends on natures. If natures in favour of farmers they flourish, but when less rain and or more rain their crops ruined. In case of favorable conditions, if crop produces satisfactory, farmers could not get reasonable prices for their commodities. The reason behind is lack of insufficient knowledge of agricultural market information.

1.1 Review of Literature

Agricultural producers are interested to acquire the knowledge of web sites related to the agricultural information. Online market price information, Government Policies, Programmes, and Grants are available on the agricultural web portals. Agricultural information available on the web portal is helpful in the decisions for selling. Information on the agricultural web portal has huge data and proper analytical tools are not available.

Dr. C.B. Mamoria & Dr. Badri Bishal Tripathi lighted on the defects of agricultural marketing in detailed he discuss the main defects from which the marketing of agricultural produce suffers in India such as lack of organization, forced sales, superfluous middlemen, multiplicity of market charges, malpractices of markets, multiplicity of weights and measures, adulteration, inadequate storage facilities, transportation means not well developed, absence of grading and standardization of agricultural produce, lack of information regarding price and lack of financial facilities at cheaper rates. Absence of market intelligence as to prices is another defect. The villages has practically no

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

contact with the outside world nor are they in touch with the trend of market prices and they mostly depend on hearsay reports received from the village *bania* who is not at all interested in supplying them the correct information as to prices obtaining in the wholesale market. Even n cases where information as to prices in available prices are not comparable pm account of (i) the lack of standard grades acceptable to the whole country; (ii) variation in the amount of refractions allowed and the terms of standard contracts obtaining in different markets; (iii) inaccuracy of information supplied by various agencies concerned; (iv) variation in the price quotations by local and Central Government; (v) the considerable variations in weights and measures used in several markets in the absence of standardization of weights and measures... Agricultural marketing infrastructure has not kept pace with increase in agricultural production. This has resulted the increase in post-harvest losses of agricultural produce.

Philip Kotler, Kevin Lane Keller, Abraham Koshy & Mithileshwar Jha defines a farm management problem as Marketing News lists hundreds of current marketing and sales software programs that assist in designing marketing and sales software programs that assist in designing marketing research studies, segmenting markets, selling prices and advertising budgets, analyzing media, and planning sales force activity.

R.C. Agrawal explained the Marketing Information System concept as: marketing information system provides detailed information about the concerned market. Marketing information system concept implies a set of procedures and methods for the planned and regular collections and dissemination of information for use in marketing decision-making. Marketing information system is a comprehensive system which consists of facts, opinions, estimates, figures and reports about products, prices, market conditions, customer's responses, customer's needs and desires, market competition, advertising development, selling methods, information regarding physical flow of goods, transportation, warehousing, inventory position and also regarding other elements of marketing mix.

V.S. Ramaswamy & S. Namakumari explained an importance of market information, as knowledge becomes a major input in managing business, importance of information keeps growing. Importance of information – including market information – has been growing in the present times, in as much as knowledge is becoming in the bedrock of the business.

S.S. Johl & T. Kapur discusses on communication and markets as lack of adequate communication systems and regulated market organization stand as a major bottleneck in the way of improving the management of farms on business lines. Substantial investments, therefore, need to be made on roads, marketing systems and other communication facilities in almost all parts of the country.

The World Bank Report mentioned that in India, farmers with access to ICT services reported 10–40 percent yield increases, primarily through gaining better access to hybrid seed and being encouraged to introduce new farming practices... All farmers claimed that their mobile phones had led to increased yields, with some also citing price and revenue improvement. These increases are a result of better information flows through the use of mobile phones and other ICT services.

Shaik. N. Meera, Anita Jhamtani, and D.U.M. Rao, express their views on ICT that the Gyandoot farmers perceived market information, including daily updates on the prices of agricultural commodities in the markets of the surrounding district, as one of the most relevant ICT services. This was seen as 'most appropriate' by 90% of farmers, enabling them to sell at those markets where their goods would command the best prices.

Syiem Rebekka Syiem and Saravanan Raj declared that major problems in the use of ICTs by the farmers were lack of confidence in operating ICTs, erratic power supply, low network connectivity and lack of awareness of the benefits of ICTs.

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

1.3 Statement of the Problem:

1. Farmers does not get up to date knowledge the market situation and they do not get reliable and authorized information of the daily market rates and inputs of various market places in the region.
2. When Farmers brings product at market they know the price.
3. In market there is a possibility of deceiving from mediators.
4. Farmers could not get information about latest agricultural researches for increasing of productivity.

1.4 Objectives of the Research Study

1) To know an adaption of ICT's for development.
2) To find other constrains for accessing of agricultural marketing information through ICT.
3) To discover the role of ICT in providing pro-poor services for dissemination of agricultural marketing information.
4) To study of usefulness of Mobile phones application for agricultural marketing by ICT.

1.5 Ways of Accessing Agriculture Market Intelligence:

The agriculture market intelligence can be access through following ways of ICT:

1.5.1 Kisan Call Centres:

Farmer can get the **price information** of their produce available on AGMRAKNET website (www.agmarknet.nic.in) or through Kisan Call Centres or SMS.

- Harvesting and threshing should be done at appropriate time.
- Proper grading, packing and labeling should be done before sale for better prices.
- Transport of produce at proper market/mandi for getting remunerative price.
- Storage of produce should be done for sale during off season for maximum profit.
- Avoid distress sale.
- Farmer in a group can form marketing cooperatives for better marketing facilities.
- Marketing cooperatives can open retail and wholesale outlets.
- Farmers can also operate cold storages and warehouses to store the produce in order to avoid distress sale.

1.5.2 Mobile Phone:

On downloading Mobile Application facility is available on the Internet, the 'Farmer Portal' of Ministry of Agricultural (http://farmer.gov.in/mobileappsdownload.aspx), in the category of 'AGRICULTURE', 'AGRIMARKET', AgriMarket mobile app can be download and used to get the market price of crops in the markets within 50 km of the device's location. This app automatically captures the location of person using mobile GPS and fetches the market price of crops in those markets which falls within the range of 50 km.

1.5.3 Quick Response (QR) Code:

There is another option to get price of any market and any crop in case person does not want to use GPS location. This application can be installed in the mobile by scanning of the Quick Response (QR) Code.

The AgriMarket mobile appcan be easily download on the mobile using QR code, instantly the app downloaded (MarketRates.apk 653 kb) from mkisan.gov.in. After touching on the this tab 'MarketRate', the server detected the location of the mobile and displayed following markets with 50 kms, for Amravati as Dhamgaon Railway (2 km): Amrawati(Frui & Veg Market (2 km); Amrawati (4 km); Chandur Railway (26 km); Chandur Bazar (32 km); Tiwasa (34 km); Daryapur (47 km); Morshi (49 km)

On touching the tab of 'Amravati' , after completing the process of fetching data server, Arhar, Bajra, Bengal Gram, Black Gram, Green Gram, Groundnut pods, Jowar, Liseed, maize,

12. A Study on Consumer Satisfaction towards Mobile Handset Marketing with Special Reference to Amravati City

Dr. Mohd Masarrat Saher Kazi
Research Scholar, Department of Commerce, Shri. Shivaji Arts and Commerce College, Amravati, Maharashtra, India.

Abstract

A mobile phone (also known as wireless phone, cell phone, or cellular telephone is a small portable radio telephone. Consumer satisfies towards marketing because they know everything about mobile handset such like as price, benefit, quality, durability, brand, features, offers, free services and gift, coupons, discount. which is shown by wholesaler and retailer at time of advertisement and sales promotion. The wholesalers and retailers giving advertising for selling of mobile handset and also using sales promotion activities for awareness and information about mobile handsets as well as offers, schemes, discount, free gift, free services, therefore they satisfied to marketing while buying of mobile handsets. Wholesaler and retailer main target to satisfying about their mobile handsets to consumers. In the research study is found that most of consumer satisfied towards marketing because of all information regarding to mobile handsets they got easily such like as price, quality, brand, offers, discount.

1) Introduction

A mobile phone (also known as wireless phone, cell phone, or cellular telephone is a small portable radio telephone. A majority of new mobile phones from the 21st century are smartphones. These phones are basically small computers. Besides calling, they can be used for email, browsing the internet, playing games. The first handheld mobile phone was demonstrated by john F. Mitchell and Martin cooper of Motorola in 1973. In 1995 the first company to launch mobile handset in India is Motorola. Wholesaler and retailer adopted marketing activities for selling of mobile handsets. Consumer satisfies towards marketing because they know everything about mobile handset such like as price, benefit, quality, durability, brand, features, offers, free services and gift, coupons, discount. which is shown by wholesaler and retailer at time of advertisement and sales promotion. Wholesaler and retailer giving advertisement in print media

as well as electronic media such like as television, internet so that consumer motivated towards mobile handsets purchasing. Wholesalers and retailers using sales promotion activities to attract consumers towards mobile handset purchasing.

2) Review of Literature

- **P. Jagadeesh (2013):** Consumers preference and satisfaction towards mobile phone brands: A study with reference to consumers in Vijayawada. In the study researcher indicated that consumer preferences changes from time to time basing from various factors. The researcher point of view marketers need to study the consumer behavior that helps them for better positioning of their products and develop effective marketing strategies.
- **M. Raghupati, G Prabhu (2015):** A study on customer satisfaction towards smart phone users. In the research study, researcher indicated that most of the college students are using mobile phones to access the web, downloads app, especially as smartphone ownership grows and because they would expect to get information quickly via mobile. The technology of mobile phone has developed so much which brings the world to our fingers. This study has given an overall analysis of the customer satisfaction towards using of smart phones.
- **B. Indirapriyadharshini (2016):** Customer satisfaction on Motorola mobiles: A study with reference to students of pollachi taluk. The researcher indicated their study, the competition is increasing among the companies especially in the mobile market. This research is very informative for Motorola, the results indicated that features, price and brand image have high effect on customer satisfaction.

3) Research Methodology

3.1 Selection of Problem

The wholesalers and retailers giving advertising for selling of mobile handset and also using sales promotion activities for awareness and information about mobile handsets as well as offers, schemes, discount, free gift, free services, therefore they satisfied to marketing while buying of mobile handsets. Through the marketing consumer get an information such like as their price, features, quality, durability, brand, offers and discount all above factors are involved in mobile handsets then they satisfied and take a decision for buying of mobile handsets. So that

the problem would be choose for the study under the title "A study on consumer satisfaction towards mobile handset marketing with special reference to Amravati city".

3.2 Objective of Research

Marketing vital role play for selling of mobile handsets and increasing profit. Wholesaler and retailer main target to satisfying about their mobile handsets to consumers. Wholesalers and retailers, which type of advertising using of awareness and selling of mobile handsets and how it can influence on buying behavior. Therefore, the objective of the study is to identify the consumer satisfaction towards mobile handset marketing.

3.3 Research Design

Descriptive research studies are chosen for research which are concerned with describing the characteristics of especially persons or group. The data collected from consumer.

3.4 Sampling Design

The study comprise who bought mobile handset in Amravati city. Random sampling method was chosen for research study.

3.5 Sample size

124 sample was collected from consumers, who are buying mobile handsets after satisfaction. wholesale shops, retail shops and sample collected from different categories of consumers.

4. Analysis and Discussion

After data collection the data are tabulated from various techniques such as percentage, calculation with the help of questionnaire.

5) Conclusion

In the research study is found that most of consumer satisfied towards marketing because of all information regarding to mobile handsets they got easily such like as price, quality, brand, offers, discount. In Sales promotion consumer physically touch mobile handsets and also get offers, coupons and gifts, then they were satisfied towards mobile handset purchasing.

References

1. Chunawalla, S.A. (2008). Advertising Sales and promotional Management (3rd edition). New Delhi: Himalaya Publishing House Pvt. Ltd.
2. Indirapriyadharshini, B. (2016). Customer satisfaction on Motorola mobiles: A study with reference to students of pollachi taluk. International Journal of Research In

Finance and Marketing(IJRFM),6(12),58-65. Retrieved from http://euroasiapub.org/wp-content/uploads/2017/01/7FMDec-4387.pdf

3. Jagadeesh, P. (2013). Consumers preference and satisfaction towards mobile phone brands: A study with reference to consumers in Vijayawada. Business Sciences International Research Journal,1(2),324-328. Retrieved from http://www.imrfjournals.in/pdf/MATHS/BSIRJ-VOLUME-1-ISSUE-2-2013/9.pdf
4. Kothari, C.R. (2004). Research Methodology. New Delhi: New Age International Publisher.
5. Kotler, P., & Armstrong, G. (2006). Marketing Management (11th Edition). New Delhi: Prentice Hall of Indian Private Ltd.
6. Ragupati, M., & Prabhu, G. (2015). A study on customer satisfaction towards smart phone users. International Journal Of Applied Research,1(10),270-274. Retrieved from http://www.allresearchjournal.com/archives/2015/vol1issue10/PartD/1-9-101.pdf